॥ षष्ठाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

एकाचो द्वे प्रथमस्य ॥ १ ॥

अधिकारोऽयम् । एकाच इति च, द्वे इति च, प्रथमस्येति च त्रितयमधिकृतं वेदितव्यम्। इत उत्तरं यद् वक्ष्यामः प्राक् संप्रसारणविधानात् तत्रैकाचः प्रथमस्य द्वे भवत इत्येवं तद् वेदितव्यम्। वक्ष्यति—'लिटि धातोरनभ्यासस्य' (६.१.८) इति। तत्र धातोरवयवस्यानभ्यासस्य प्रथमस्यैकाचो द्वे भवतः। जजागार। पपाच। इयाय। आर। एकाच इति बहुव्रीहिनिर्देशः। एकोऽच् यस्य सोऽयमेकाच् इत्यवयवेन विग्रहः। तत्र समुदायः समासार्थः। अभ्यन्तरश्च समुदायेऽवयवो भवतीति साच्कस्यैव द्विर्वचनं भवति। एवं च पच् इत्यत्र येनैवाचा समुदाय एकाच् तेनैव तदवयवोऽच्शब्दः पशब्दश्च। तत्र पृथगवयवैकाचो न द्विरुच्यन्ते। किं तर्हि ? समुदायैकाजेव। तथा हि सकृच्छास्त्रप्रवृत्त्या सावयवः समुदायोऽनुगृह्यते। पपाचेत्यत्र प्रथमत्वं व्यपदेशिवद्भावात्। इयाय आरेत्यत्रैकाच्त्वमपि व्यपदेशिवद्भावादेव। द्विःप्रयोगश्च द्विर्वचनमिदम्, आवृत्तिसंख्या हि द्वे इति विधीयते। तेन स एव शब्दो द्विरुच्चार्यते, न च शब्दान्तरं तस्य स्थाने विधीयते॥

अजादेर्द्वितीयस्य ॥ २ ॥

प्रथमद्विर्वचनापवादोऽयम्। अजादेर्द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनमधिक्रियते। अच् आदिर्यस्य धातोस्तदवयवस्य द्वितीयस्यैकाचो द्वे भवतः। अटिटिषति। अशिशिषति। अरिरिषति। अर्तेः 'स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनि' (७.२.७४) इतीट् क्रियते। तस्मिन् कृते गुणे च रपरत्वे च 'द्विर्वचनेऽचि' (१.१.५९) इति स्थानिवद्भावः प्राप्नोति। तत्र प्रतिविधानं द्विर्वचननिमित्तेऽचीत्युच्यते। न चात्र द्विर्वचननिमित्तमिट्। किं तर्हि? कार्यी। 'न च कार्यी निमित्तत्वेनाश्रीयते' (सीर० प० २)। तथा हि क्ङिन्निमित्तयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधो विधीयमानः शयितेत्यत्र न भवति, न हि कार्यिणः शीङो गुणं प्रति निमित्तभाव इति। अत्र केचिदजादेरिति कर्मधारयात् पञ्चमीमिच्छन्ति—अच्चासावादिश्चेत्यजादिः, तस्माद् अजादेरुत्तरस्यैकाचो द्वे भवत इति। तेषां द्वितीयस्येति विस्पष्टार्थं द्रष्टव्यम्॥

न न्द्राः संयोगादयः ॥ ३ ॥

द्वितीयस्येति वर्तते। द्वितीयस्यैकाचोऽवयवभूतानां न्द्राणां तदन्तर्भावात् प्राप्तं द्विर्वचनं प्रतिषिध्यते। नकारदकाररेफा द्वितीयैकाचोऽवयवभूताः संयोगादयो न द्विरुच्यन्ते। उन्दिदिषति। अड्डिडिषति। अर्चिचिषति। न्द्रा इति किम् ? ईचिक्षिषते। संयोगादय इति किम् ? प्राणिणिषति। अनितेः 'उभौ साभ्यासस्य' (८.४.२१) इति णत्वम्।

अजादेरित्येव—दिद्रासति। केचिदजादेरित्यपि पञ्चम्यन्तं कर्मधारयमनुवर्तयन्ति। तस्य प्रयोजनम्—इन्दिद्रीयिषति इति। अजादेरनन्तरत्वाभावाद् दकारो द्विरुच्यत एव, नकारो न द्विरुच्यते। इन्द्रमिच्छति इति क्यच्, तदन्ताद् इन्द्रीयितुमिच्छतीति सन् ॥ **बकारस्याप्ययं प्रतिषेधो वक्तव्यः॥** उब्जिजिषति। यदा बकारोपध उब्जिरुपदिश्यते तदायं प्रतिषेधः। दकारोपधोपदेशे तु न वक्तव्यः। बत्वं तु दकारस्य विधातव्यम् ॥ **यकारपरस्य रेफस्य प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम्॥** अरार्यते। अर्तेः अट्यर्त्यशूर्णोतीनामुपसंख्यानम् (३. १.२२ वा०) इति यङ् । तत्र 'यङि च' (७.४.३०) इति गुणः, ततो द्विर्वचनम् ॥ **ईर्ष्यतेस्तृतीयस्य द्वे भवत इति वक्तव्यम्॥** कस्य तृतीयस्य ? केचिदाहुर्व्यञ्जनस्येति। ईर्ष्यियिषति। अपरे पुनस्तृतीयस्यैकाच इति व्याचक्षते। ईर्ष्यिषिषति ॥ **कण्ड्वादीनां तृतीयस्यैकाचो द्वे भवत इति वक्तव्यम्॥** कण्डूयियिषति। असूयियिषति ॥ **वा नामधातूनां तृतीयस्यैकाचो द्वे भवत इति वक्तव्यम्॥** अश्वीयियिषति। अशिश्वीयिषति। अपर आह ॥ **यथेष्टं नामधातुष्विति वक्तव्यम्॥** पुपुत्रीयिषति। पुतित्रीयिषति। पुत्रीयियिषति। पुपुतित्रीयियिषति। पुत्रीयिषिषति॥

पूर्वोऽभ्यासः ॥ ४ ॥

द्वे इति प्रथमान्तं यदनुवर्तते, तदर्थादिह षष्ठ्यन्तं जायते। तत्र प्रत्यासत्तेरस्मिन् प्रकरणे ये द्वे विहिते, तयोर्यः पूर्वोऽवयवः सोऽभ्याससंज्ञो भवति। पपाच। पिपक्षति। पापच्यते। जुहोति। अपीपचत्। अभ्यासप्रदेशास्तु—'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' (७.४.५८) इत्येवमादयः॥

उभे अभ्यस्तम् ॥ ५ ॥

द्वे इति वर्तमान उभेग्रहणं समुदायसंज्ञाप्रतिपत्त्यर्थम्। ये द्वे विहिते, ते उभे अपि समुदिते अभ्यस्तसंज्ञे भवतः। ददति। ददत्। दधतु। उभेग्रहणं किम् ? नेनिजतीत्यत्र 'अभ्यस्तानामादिः' (६.१.१८६) इति समुदाय उदात्तत्वं यथा स्यात् प्रत्येकं पर्यायेण वा मा भूदिति। अभ्यस्तप्रदेशाः—'अभ्यस्तानामादिः' (६.१.१८६) इत्येवमादयः॥

जक्षित्यादयः षट् ॥ ६ ॥

---

१ - अत्र ' द्वितीयस्येत्येव ' इति पाठो युक्तः स्यात्, अन्यथाग्रिमवाक्यानुपपत्तेः, वृत्त्युपक्रमे चाजादिपदानुवृत्त्यप्रदर्शनाच्च ।

२ - इमं पाठं न युक्तं प्रतीमः। भाषावृत्तिकारः खल्वेनमनार्षमाह। वस्तुत आदिमोदाहरणत्रयमेव युक्तम्।

अभ्यस्तमिति वर्तते। जक्ष इत्ययं धातुरित्यादयश्चान्ये षड् धातवोऽभ्यस्तसंज्ञा भवन्ति। सेयं सप्तानां धातूनामभ्यस्तसंज्ञा विधीयते—'जक्ष भक्षहसनयोः' (अदा० ६४) इत्यतः प्रभृति 'वेवीङ् वेतिना तुल्ये' (अदा० ७०) इति यावत्। जक्षति। जाग्रति। दरिद्रति। चकासति। शासति। दीध्यते, वेव्यत इत्यत्र 'अभ्यस्तानामादिः' (६.१.१८६) इत्येष स्वरः प्रयोजनम्। दीध्यदिति च शतरि व्यत्ययेन संपादिते 'नाभ्यस्ताच्छतुः' (७.१. ७८) इति नुमः प्रतिषेधः॥

तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य ॥ ७ ॥

तुजादीनामिति प्रकार आदिशब्दः। कश्च प्रकारः ? तुजेर्दीर्घोऽभ्यासस्य न विहितः, दृश्यते च। ये तथाभूतास्ते तुजादयस्तेषामभ्यासस्य दीर्घः साधुर्भवति। तूतुंजान१ः (ऋ० १.३.६)। मामहानः (तै० सं० ४.६.३.२) । दाधान। मीमाय (शौ० सं० ५.११.३)। अ१न१ड्वान् दाधार (शौ० सं० ४.११.१)। स तूताव (ऋ० १.६४.२)। दीर्घश्चैषां छन्दसि प्रत्ययविशेष एव दृश्यते, ततोऽन्यत्र न भवति। तुतोज शबलान् हरीन्॥

लिटि धातोरनभ्यासस्य ॥ ८ ॥

लिटि परतोऽनभ्यासस्य धातोरवयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भवतः। पपाच। पपाठ। प्रोर्णुनाव। 'वाच्य ऊर्णोर्णुवद्भावः०' (का० ३.१.३६) इति वचनाद् ऊर्णोतेः 'इजादेः०' (३.१.३६) इत्याम् न भवति। लिटीति किम् ? कर्ता। हर्ता। धातोरिति किम् ? सस१वांसो विशृण्विरे (ऋ० ४.८.६)। इ१म इन्द्राय सुन्विरे१ (ऋ० ७. ३२.४)। अनभ्यासस्येति किम् ? कृष्णो नोनाव वृष१भो यदीदम् (ऋ० १.७९.२)। नोनूयतेर्नोनाव। समान्या म१रुत१ः संमिमिक्षुः (ऋ० १.१६५.१)। लिटि उसन्तः ॥ द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यम्॥ यो जागार१ तमृचः कामयन्ते१ (ऋ० ५.४४. १४)। दाति प्रियाणि (ऋ० ४.८.३) इति॥

सन्यङोः ॥ ९ ॥

धातोरनभ्यासस्येति वर्तते। सन्यङोरिति च षष्ठ्यन्तमेतत्। सन्नन्तस्य यङन्तस्य चानभ्यासस्य धातोरवयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भवतः। पिपक्षति। पिपतिषति। अरिरिषति। उन्दिदिषति। यङन्तस्य—पापच्यते। अटाट्यते। यायज्यते। अरार्यते। प्रोर्णोनूयते। अनभ्यासस्येत्येव—जुगुप्सिषते। लोलूयिषते॥

श्लौ ॥ १० ॥

श्लौ परतोऽनभ्यासस्य धातोरवयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भवतः। जुहोति। बिभेति। जिहेति॥

चङि ॥ ११ ॥

चङि परतोऽनभ्यासस्य धातोरवयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भवतः। अपीपचत्। अपीपठत्। आटिटत्। आशिशत्। आर्दिदत्। पचादीनां ण्यन्तानां चङि कृते णिलोप उपधाह्रस्वत्वं द्विर्वचनमित्येषां कार्याणां प्रवृत्तिक्रमः। तथा च 'सन्वल्लघुनि चङ्परे०' (७.४.९३) इति सन्वद्भावो विधीयमानो ह्रस्वस्य स्थानिवद्-भावाद् न प्रतिषिध्यते। यो ह्यनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावो भवति। न चास्मिन् कार्याणां क्रमेणानादिष्टादचः पूर्वोऽभ्यासो भवतीति। आटिटदिति 'द्विर्वचनेऽचि' (१.१.५९) इति स्थानिवद्भावाद् द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनं भवति॥

दाश्वान् साह्वान् मीढ्वांश्च ॥ १२ ॥

दाश्वान् साह्वान् मीढ्वानित्येते शब्दाश्छन्दसि भाषायां चाविशेषेण निपात्यन्ते। दाश्वानिति 'दाशृ दाने' (भ्वा० ६२२) इत्येतस्य धातोः क्वसावद्विर्वचनमनिट्त्वं च निपात्येते। दा॒श्वांसो॑ दा॒शुषः॑ सु॒तम् (ऋ० १.३.७) इति। साह्वानिति 'षह मर्षणे' (भ्वा० ५६१) इत्येतस्य परस्मैपदमुपधादीर्घत्वमद्विर्वचनमनिट्त्वं च निपातनात्। साह्वान् बलाहकः। मीढ्वानिति 'मिह सेचने' (भ्वा० ७१८) इत्येतस्याद्विर्वचनमनिट्त्व-मुपधादीर्घत्वं ढत्वं च निपातनात्। मीढ्वं॑स्तो॒काय॑[1] तन॑याय मृड (ऋ० २.३३.१४)। एकवचनमतन्त्रम् ॥ **कृञादीनां के द्वे भवत इति वक्तव्यम्॥** क्रियतेऽनेनेति चक्रम्। चिक्लिदम्। कृञः क्लिदेश्च 'घञर्थे कविधानम्०' (३.३.५८. वा०) इति कः प्रत्ययः ॥ **चरिचलिपतिवदीनां द्वित्वमच्याक्चाभ्यासस्य॥** चरादीनां धातूनामचि[2] प्रत्यये परतो द्वे भवतः। अभ्यासस्यागागमो भवति। आगागमविधानसामर्थ्याच्च हलादिशेषो न भवति। हलादिशेषे हि सत्यागमस्यादेशस्य च विशेषो नास्ति। चराचरः। चलाचलः। पतापतः। वदावदः ॥ **वेति वक्तव्यम्॥** तेन चरः पुरुषः, चलो रथः, पतं यानम्, वदो मनुष्य इत्येवमाद्यपि सिद्धं भवति ॥ **हन्तेर्घत्वं च॥** हन्तेरचि प्रत्यये परतो द्वे भवतोऽ-भ्यासस्य च हकारस्य च घत्वमाक् चागमो भवति। परस्य 'अभ्यासाच्च' (७.३.५५)

---

१ - 'क्रमेणादिष्टादचः' इति बाल०, क्रमेणानिष्टादचः' इति है० अपपाठः।

२ - 'धातूनामपि' इत्यपपाठः सार्वत्रिकः।

इति कुत्वम्। घंनाघ१नः क्षोभंणश्चर्षणीनाम् (ऋ० १०.१०३.१) ॥ **पाटेर्णिलुक् चोक् च दीर्घश्चाभ्यासस्य॥** पाटेरचि परतो द्वे भवतो णिलुक् च भवति। अभ्यासस्य चोगागमो दीर्घश्च भवति। पाटूपटः॥

ष्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे ॥ १३ ॥

पुत्र पति इत्येतयोरुत्तरपदयोस्तत्पुरुषे समासे ष्यङः संप्रसारणं भवति। यणः स्थान इग् भवतीत्यर्थः। कारीषगन्धीपुत्रः। कारीषगन्धीपतिः।कौमुदगन्धीपुत्रः। कौमुदगन्धीपतिः। करीषस्येव गन्धोऽस्य, कुमुदस्येव गन्धोऽस्येति बहुव्रीहिः, तत्र 'उपमानाच्च' (५.४.१३७) इति गन्धस्येदन्तादेशः। करीषगन्धेरपत्यमित्यण्, तदन्तात् स्त्रियाम् 'अणिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे' (४.१.७८) इति ष्यङ्, ततश्चापि विहिते षष्ठीसमासः, 'संप्रसारणस्य' (६.३.१३६) इति दीर्घत्वम्। ष्यङ इति किम् ? इभ्यापुत्रः। क्षत्रियापुत्रः। पुत्रपत्योरिति किम् ? कारीषगन्ध्याकुलम्। कौमुदगन्ध्याकुलम्। तत्पुरुष इति किम् ? कारीषगन्ध्या पतिरस्य ग्रामस्य, कारीषगन्ध्यापतिरयं ग्रामः। ष्यङ इति स्त्रीप्रत्ययग्रहणं 'न स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने' (परि० २६) इति प्रत्ययग्रहणपरिभाषया 'यस्मात् स विहितस्तदादेः०' (परि० २३) इत्येष नियमो नास्ति। तेन परमकारीषगन्ध्यायाः पुत्रः परमकारीषगन्धीपुत्रः, परमकारीषगन्धीपतिरित्यपि भवति। उपसर्जने तु ष्यङि न भवति—अतिक्रान्ता कारीषगन्ध्यामतिकारीषगन्ध्या, तस्याः पुत्रोऽतिकारीषगन्ध्यापुत्रः, अतिकारीषगन्ध्यापतिः। पुत्रपत्योः केवलयोरुत्तरपदयोरिदं संप्रसारणम्, तदादौ तदन्ते च न भवति—कारीषगन्ध्यापुत्रकुलम्, कारीषगन्ध्यापरमपुत्र इति। ष्यङन्ते च यद्यप्यन्ये यणः सन्ति, तथापि ष्यङ एव संप्रसारणम्—'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' (परि० १२) इति। संप्रसारणमिति चाधिक्रियते 'विभाषा परेः' (६.१.४४) इति यावत्॥

बन्धुनि बहुव्रीहौ ॥ १४ ॥

ष्यङः संप्रसारणमित्यनुवर्तते। बन्धुशब्द उत्तरपदे बहुव्रीहौ समासे ष्यङः संप्रसारणं भवति। कारीषगन्ध्या बन्धुरस्य कारीषगन्धीबन्धुः। कौमुदगन्धीबन्धुः। बहुव्रीहाविति किम् ? कारीषगन्ध्याया बन्धुः कारीषगन्ध्याबन्धुः। अत्रापि पूर्ववदेव। परमकारीषगन्धीबन्धुरित्यत्र भवति। अतिकारीषगन्ध्याबन्धुरिति च न भवति, तथा कारीषगन्ध्याबन्धुधनः कारीषगन्ध्यापरमबन्धुरिति। बन्धुनीति नपुंसकलिङ्गनिर्देशः शब्दरूपापेक्षया, पुँल्लिङ्गाभिधेयस्त्वयं बन्धुशब्दः ॥ **मातच्मातृकमातृषु वा॥** ष्यङः संप्रसारणं भवति विभाषया बहुव्रीहावेव। कारीषगन्ध्या मातास्येत्येवं बहुव्रीहौ कृत एतस्मादेवोपसंख्यानात्

१ - 'वा' इति त्यक्तं सर्वत्र मुद्रितेषु।

पक्षे मातृशब्दस्य मातजादेशः। तत्र चित्करणसामर्थ्याद् बहुव्रीहिस्वरमन्तोदात्तत्वं बाधते। मातृमातृकशब्दयोश्च भेदेनोपादानाद् 'नद्यृतश्च' (५.४.१५३) इति कबपि विकल्प्यते। कारीषगन्धीमातः, कारीषगन्ध्यामातः। कारीषगन्धीमातृकः, कारीषगन्ध्यामातृकः। कारीष-गन्धीमाता, कारीषगन्ध्यामाता॥

वचिस्वपियजादीनां किति ॥ १५ ॥

संप्रसारणमिति वर्तते। ष्यङ इति निवृत्तम्। वचि—'वच परिभाषणे' (अदा० ५६) 'ब्रुवो वचिः' (२.४.५३) इति च। स्वपि—'ञिष्वप् शये' (अदा० ६१)। यजादयो 'यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु' (भ्वा० ७२८) इत्यतः प्रभृति आगणान्ताः। तेषां वचिस्वपियजादीनां किति प्रत्यये परतः संप्रसारणं भवति। वचि—उक्तः। उक्तवान्। स्वपि—सुप्तः। सुप्तवान्। यज—इष्टः। इष्टवान्। वप—उप्तः। उप्तवान्। वह—ऊढः। ऊढवान्। वस—उषितः। उषितवान्। वेञ्—उतः। उतवान्। व्येञ्—संवीतः। संवीतवान्। ह्वेञ्—आहूतः। आहूतवान्। वद—उदितः। उदितवान्। टुओश्वि—शूनः। शूनवान्। 'धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यं विज्ञायते' (परि० ८८)। तेनेह न भवति—वाच्यति, वाचिक इति॥

ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च ॥ १६ ॥

'ग्रह उपादाने' (क्र्या० ६४), 'ज्या वयोहानौ' (क्र्या० ३०), 'वेञो वयिः' (२.४.४१), 'व्यध ताडने' (दिवा० ७०), 'वश कान्तौ' (अदा० ७२), 'व्यच व्याजीकरणे' (तुदा० १२), 'ओव्रश्चू छेदने' (तुदा० ११), 'प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्' (तुदा० १२२), 'भ्रस्ज पाके' (तुदा० ४) इत्येतेषां धातूनां ङिति प्रत्यये परतश्चकारात् किति च संप्रसारणं भवति। ग्रह—गृहीतः। गृहीतवान्। ङिति—गृह्णाति। जरीगृह्यते। ज्या—जीनः। जीनवान्। 'ल्वादिभ्यः' (८.२.४४) इति निष्ठानत्वम्। ङिति—जिनाति। जेजीयते। 'हलः' (६.४.२) इति संप्रसारणदीर्घे कृते 'प्वादीनां०' (७.३.८०) इति ह्रस्वः क्रियते। वयि—लिटि परतो 'वेञो वयिः' (२.४.४१) आदेशस्तस्य ङिदभावात् किदेवोदाह्रियते। ऊयतुः। ऊयुः। यद्येवं वयिग्रहणमनर्थकम्, यजादिषु वेञ् पठ्यते। नैवं शक्यम्। लिटि तस्य 'वेञः' (६.१.४०) इति प्रतिषेधो वक्ष्यते। तत्र यथैव स्थानिवद्भावाद् वयेर्विधिरेवं प्रतिषेधोऽपि प्राप्नोति ? नैष दोषः। 'लिटि वयो यः' (६.१.३८) इति यकारस्य संप्रसारणप्रतिषेधाद् वयेर्विधौ ग्रहणं प्रतिषेधे चाग्रहणमनुमास्यते। सत्यमेतत्। एष एवार्थः साक्षाद् निर्देशेन वयेः स्पष्टीक्रियते। व्यध—विद्धः। विद्धवान्। ङिति—विध्यति। वेविध्यते। वश—उशितः। उशितवान्। ङिति—उष्टः। उशन्ति। व्यच—विचितः।

विचितवान्। ङिति—विचति। वेविच्यते। व्यचेः कुटादित्वमनसि (१.२.१ वा०) प्रतिपादितम्। तेन सर्वत्राञ्णिति प्रत्यये संप्रसारणं भवति—उद्विचिता। उद्विचितुम्। उद्विचितव्यमिति। व्रश्चेः—वृक्णः। वृक्णवान्। अथ कथमत्र कुत्वम्, 'व्रश्चभ्रस्ज०' (८.२.३६) इति हि षत्वेन भवितव्यम् ? 'निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययविधीड्विधिषु सिद्धो वक्तव्यः' (८.२.३ वा०)। तत्र षत्वं प्रति नत्वस्य सिद्धत्वाद् झलादिर्निष्ठा न भवति। कुत्वे तु कर्तव्ये तदसिद्धमेवेति प्रवर्तते कुत्वम्। ङिति—वृश्चति। वरीवृश्च्यते। प्रच्छ—पृष्टः। पृष्टवान्। ङिति—पृच्छति। परीपृच्छ्यते। प्रश्नः। नङि तु 'प्रश्ने चासन्नकाले' (३.२.११७) इति निपातनादसंप्रसारणम्। भ्रस्ज—भृष्टः। भृष्टवान्। ङिति—भृज्जति। बरीभृज्ज्यते। सकारस्य 'झलां जश् झशि' (८.४.५३) इति जश्त्वेन दकारः, 'स्तोः श्चुना श्चुः' (८.४.४०) इति श्चुत्वेन जकारः॥

लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् ॥ १७ ॥

उभयेषां वच्यादीनां ग्रह्यादीनां च लिटि परतोऽभ्यासस्य संप्रसारणं भवति। वचि—उवाच। उवचिथ। स्वप्—सुष्वाप। सुष्वपिथ। यज—इयाज। इयजिथ। डुवप्—उवाप। उवपिथ। ग्रह्यादीनाम्—तत्र ग्रहेरविशेषः। जग्राह। जग्रहिथ। ज्या—जिज्यौ। जिज्यिथ। वयि—उवाय। उवयिथ। व्यध—विव्याध। विव्यधिथ। वश—उवाश। उवशिथ। व्यच—विव्याच। विव्यचिथ। वृश्चतेः सत्यसति वा योगे नास्ति विशेषः। योगारम्भे तु सति यदि संप्रसारणमकृत्वा हलादिशेषेण (७.४.६०) रेफो निवर्त्यते, तदा वकारस्य संप्रसारणं प्राप्नोति। अथ रेफस्य संप्रसारणं कृत्वा उरदत्वं रपरत्वं च क्रियते, तदानीमुरदत्वस्य स्थानिवद्भावाद् 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' (६.१.३७) इति प्रतिषेधो भवतीत्यस्ति विशेषः। वव्रश्च। वव्रश्चिथ। पृच्छतिभृज्जत्योरविशेषः। अकिदर्थं चेदमभ्यासस्य संप्रसारणं विधीयते। किति हि परत्वाद् धातोः संप्रसारणे कृते 'पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्०' (परि० ३६) द्विर्वचनम्—ऊचतुः, ऊचुरिति। अधिकारादेवोभयेषां ग्रहणे सिद्धे पुनरुभयेषामिति वचनं हलादिशेषम् (७.४.६०) अपि बाधित्वा संप्रसारणमेव यथा स्यादिति। विव्याध॥

स्वापेश्चङि ॥ १८ ॥

स्वापेरिति स्वपेर्ण्यन्तस्य ग्रहणम्, तस्य चङि परतः संप्रसारणं भवति। असूषुपत्, असूषुपताम्, असूषुपन्। द्विर्वचनात् पूर्वमत्र संप्रसारणम्, तत्र कृते लघूपधगुणः, तस्य णौ चङ्युपधाया ह्रस्वत्वम् (७.४.१) ततो द्विर्वचनम्, 'दीर्घो लघोः' (७.४.९४) इति

---

१ - प्रक्रियावादिनस्तु—सकारस्य श्चुत्वे शकारः, ततो जश्त्वे जकारः—इत्याहुः।

दीर्घत्वम्। चङीति किम्? स्वाप्यते। स्वापितः। कितीति निवृत्तम्, ङितीति केवलमिहानुवर्तत इत्येतद् दुर्विज्ञानम्॥

स्वपिस्यमिव्येञां यङि ॥ १९ ॥

'ञिष्वप शये' (अदा० ६१), 'स्यमु स्वन ध्वन शब्दे' (भ्वा० ५७१), 'व्येञ् संवरणे' (भ्वा० ७३३) इत्येतेषां धातूनां यङि परतः संप्रसारणं भवति। सोषुप्यते। सेसिम्यते। वेवीयते। यङीति किम्? स्वप्नक्॥

न वशः ॥ २० ॥

यङीति वर्तते। वशेर्धातोर्यङि परतः संप्रसारणं न भवति। वावश्यते, वावश्येते, वावश्यन्ते। यङीति किम्? उष्टः, उशन्ति॥

चायः की ॥ २१ ॥

यङीति वर्तते। 'चायृ पूजानिशामनयोः' (भ्वा० ६२०) इत्येतस्य धातोर्यङि परतः कीत्ययमादेशो भवति। चेकीयते, चेकीयेते, चेकीयन्ते। दीर्घोच्चारणं यङ्लुगर्थम्। चेकीतः॥

स्फायः स्फी निष्ठायाम् ॥ २२॥

'स्फायी ओप्यायी वृद्धौ' (भ्वा० ३२८) इत्यस्य धातोर्निष्ठायां परतः स्फीत्ययमादेशो भवति। स्फीतः। स्फीतवान्। निष्ठायामिति किम्? स्फातिः। स्फातीभवतीत्येतदपि क्तिन्नन्तस्यैव रूपम्, न निष्ठान्तस्य। निष्ठायामित्येतदधिक्रियते 'लिड्यङोश्च' (६.१. २९) इति प्रागेतस्मात् सूत्रात्॥

स्त्यः प्रपूर्वस्य ॥ २३ ॥

निष्ठायामिति वर्तते संप्रसारणमिति च। स्फी इत्येतद् न स्वर्यते। 'स्त्यै ष्ट्यै शब्दसंघातयोः' (भ्वा० ६५०) द्वयोरप्येतयोर्धात्वोः स्त्यारूपमापन्नयोः सामान्येन ग्रहणम्। स्त्या इत्येतस्य प्रपूर्वस्य धातोर्निष्ठायां परतः संप्रसारणं भवति। प्रस्तीतः। प्रस्तीतवान्। संप्रसारणे कृते यण्वत्त्वं विहतमिति निष्ठानत्वं न भवति। 'प्रस्त्योऽन्यतरस्याम्' (८.२. ५४) इति तु पक्षे मकारः क्रियते। प्रस्तीमः। प्रस्तीमवान्। प्रपूर्वस्येति किम्? संस्त्यानः। संस्त्यानवान्। प्रस्त्य इत्येव सिद्धे पूर्वग्रहणमिहापि यथा स्यात्—प्रसंस्तीतः। प्रसंस्तीतवान्। तत्कथम्? प्रपूर्वस्येति षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिः। प्रः पूर्वो यस्य धातूपसर्ग-समुदायस्य स प्रपूर्वः, तदवयवस्य स्त्य इति व्यधिकरणे षष्ठ्यौ। तत्र प्रसंस्तीत इत्यत्रापि

प्रपूर्वसमुदायावयवः स्त्याशब्दो भवति॥

द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः ॥ २४ ॥

द्रवमूर्तौ द्रवकाठिन्ये, स्पर्शे च वर्तमानस्य 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० ६६०) इत्यस्य धातोर्निष्ठायां परतः संप्रसारणं भवति। शीनं घृतम्। शीना वसा। शीनं मेदः। द्रवावस्थायाः काठिन्यं गतमित्यर्थः। 'श्योऽस्पर्शे' (८.२.४७) इति निष्ठानत्वम्। स्पर्शे—शीतं वर्तते। शीतो वायुः। शीतमुदकम्। गुणमात्रे तद्वति चास्य शीतशब्दस्य वृत्तिर्द्रष्टव्या। द्रवमूर्तिस्पर्शयोरिति किम् ? संश्यानो वृश्चिकः॥

प्रतेश्च ॥ २५ ॥

श्य इति वर्तते। प्रतेरुत्तरस्य श्यायतेर्निष्ठायां परतः संप्रसारणं भवति। प्रतिशीनः। प्रतिशीनवान्। द्रवमूर्तिस्पर्शाभ्यामन्यत्रापि यथा स्यादिति सूत्रारम्भः॥

विभाषाभ्यवपूर्वस्य ॥ २६ ॥

श्य इति वर्तते। अभि अव इत्येवंपूर्वस्य श्यायतेर्निष्ठायां विभाषा संप्रसारणं भवति। अभिशीनम्, अभिश्यानम्। अवशीनम्, अवश्यानम्। द्रवमूर्तिस्पर्शविवक्षायामपि विकल्पो भवति। अभिशीनं घृतम्, अभिश्यानं घृतम् । अवशीनं मेदः, अवश्यानं मेदः। अभिशीतो वायुः, अभिश्यानः। अवशीतमुदकम्, अवश्यानमुदकम्। सेयमुभयत्रविभाषा द्रष्टव्या। पूर्वग्रहणस्य च प्रयोजनं समभिश्यानं समवश्यानमित्यत्र मा भूदिति केचिद् व्याचक्षते, न किलायमभ्यवपूर्वः समुदाय इति। योऽत्राभ्यवपूर्वः समुदायस्तदाश्रयो विकल्पः कस्माद् न भवति ? तस्मादत्र भवितव्यमेव। यदि तु नेष्यते ततो यत्नान्तरमास्थेयम्— अस्माद् विभाषाविज्ञानाद् व्यवस्थेयम्। पूर्वग्रहणस्य चान्यत् प्रयोजनं वक्तव्यम्॥

शृतं पाके ॥ २७ ॥

विभाषेत्यनुवर्तते। 'श्रा पाके' (अदा० ४६) इत्येतस्य धातोर्ण्यन्तस्याण्यन्तस्य च पाकेऽभिधेये क्तप्रत्यये परतः शृभावो निपात्यते विभाषा। शृतं क्षीरम्। शृतं हविः। व्यवस्थितविभाषा चेयम्, तेन क्षीरहविषोर्नित्यं शृभावो भवति। अन्यत्र न भवति— श्राणा यवागूः, श्रपिता यवागूरिति। यदपि बाह्ये प्रयोजके द्वितीयो णिजुत्पद्यते तदापि

---

१ - ' च ' इति त्यक्तं सर्वत्र।

२ - इतोऽग्रे ' अभिसंशीनमभिसंश्यानं वा। अवसंशीनमवसंश्यानं वा। अत्र विकल्पो यथा स्यादिति पूर्वग्रहणं स्त्यः प्रपूर्वस्येतिवत् ' इत्यधिकं बाल०।

नेष्यते—श्रपितं क्षीरं देवदत्तेन यज्ञदत्तेनेति। श्रातिरयमकर्मकः कर्मकर्तृविषयस्य पचेरर्थे वर्तते, स ण्यन्तोऽपि प्राकृतं पच्यर्थमाह। तदत्र द्वयोरपि शृतमितीष्यते। शृतं क्षीरं स्वयमेव। शृतं क्षीरं देवदत्तेन। पाकग्रहणं निपातनविषयप्रदर्शनार्थम्, तेन क्षीरहविषोरेव॥

प्यायः पी ॥ २८ ॥

विभाषेत्येव। 'ओप्यायी वृद्धौ' (भ्वा० ३२८) इत्यस्य धातोर्निष्ठायां विभाषा पीत्ययमादेशो भवति। पीनं मुखम्। पीनौ बाहू। पीनमुरः। इयमपि व्यवस्थित-विभाषैव। तेनानुपसर्गस्य नित्यं भवति, सोपसर्गस्य तु नैव भवति। आप्यानश्चन्द्रमाः। आङ्पूर्वस्यान्धूधसोर्भवत्येव—आपीनोऽन्धुः, आपीनमूध इति॥

लिड्यङोश्च ॥ २९ ॥

विभाषेति निवृत्तम्। प्यायः पीत्येतत् चशब्देनानुकृष्यते। लिटि यङि च परतः प्यायः पीत्ययमादेशो भवति। आपिप्ये, आपिप्याते, आपिप्यिरे। परत्वात् पीभावे कृते 'पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्०' (परि० ३६) द्विर्वचनम्, 'एरनेकाचो०' (६.४.८२) इति यणादेशः। यङि—आपेपीयते, आपेपीयेते, आपेपीयन्ते॥

विभाषा श्वेः ॥ ३० ॥

लिड्यङोरिति वर्तते, संप्रसारणमिति च। लिटि यङि च श्वयतेर्धातोर्विभाषा संप्रसारणं भवति। शुशाव, शिश्वाय। शुशुवतुः, शिश्वियतुः। यङि—शोशूयते, शेश्वीयते। तदत्र यङि संप्रसारणमप्राप्तं विभाषा विधीयते, लिटि तु किति यजादित्वाद् नित्यं प्राप्तम्, तत्र सर्वत्र विकल्पो भवतीत्येषोभयत्रविभाषा। यदा च धातोर्न भवति, तदा 'लिट्यभ्यास-स्योभयेषाम्' (६.१.१७) इत्यभ्यासस्यापि न भवति॥

णौ च संश्चङोः ॥ ३१ ॥

विभाषा श्वेरिति वर्तते। सन्परे चङ्परे च णौ परतः श्वयतेर्धातोर्विभाषा संप्रसारणं भवति। शुशावयिषति, शिश्वाययिषति। चङि—अशूशवत्, अशिश्वयत्। 'संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च बलीयो भवति' (परि० ११६) इति वचनादन्तरङ्गमपि वृद्ध्यादिकं संप्रसारणेन बाध्यते। कृते तु संप्रसारणे वृद्धिरावादेशश्च। तत 'ओः पुयण्ज्यपरे' (७.४.८०) इत्येतद् वचनं ज्ञापकं णौ कृतस्थानिवद्भावस्येति स्थानिवद्भावात् शुशब्दो द्विरुच्यते॥

---

१ - इतः पूर्वं 'प्रप्यानः' इति बाल०।

ह्वः संप्रसारणम् ॥ ३२ ॥

णौ च संश्चङोरिति वर्तते। सन्परे चङ्परे च णौ परतो ह्वः संप्रसारणं भवति। जुहावयिषति, जुहावयिषतः, जुहावयिषन्ति। अजूहवत्, अजूहवताम्, अजूहवन्। संप्रसारणस्य बलीयस्त्वात् 'शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक्' (७.३.३७) इति प्रागेव युग् न भवति। संप्रसारणमिति वर्तमाने पुनः संप्रसारणमित्युक्तं विभाषेत्यस्य निवृत्त्यर्थम्। ह्वः संप्रसारणमभ्यस्तस्येत्येकयोगेन सिद्धे पृथग्योगकरणमनभ्यस्तनिमित्तप्रत्ययव्यवधाने संप्रसारणाभावज्ञापनार्थम्। ह्वायकमिच्छति ह्वायकीयति। ह्वायकीयतेः सन् जिह्वायकीयिषति॥

अभ्यस्तस्य च ॥ ३३ ॥

ह्व इति वर्तते, तदभ्यस्तस्य इत्यनेन व्यधिकरणम्—अभ्यस्तस्य यो ह्वयतिः। कश्चाभ्यस्तस्य ह्वयतिः ? कारणम्। तेनाभ्यस्तकारणस्य ह्वयतेः प्रागेव द्विर्वचनात् संप्रसारणं भवति। जुहाव। जोहूयते। जुहूषति॥

बहुलं छन्दसि ॥ ३४ ॥

ह्व इति वर्तते। छन्दसि विषये ह्वयतेर्धातोर्बहुलं संप्रसारणं भवति। इ॒न्द्रा॒ग्नी . .... हुवे (ऋ० ५.४६.३)। देवीं सरस्वतीं हुवे। ह्वेञो लट्यात्मनेपदोत्तमैकवचने 'बहुलं छन्दसि' (२.४.७३) इति शपो लुकि कृते संप्रसारणमुवङादेशश्च। न च भवति—ह्वयामि मरुतः शिवान्। ह्वया॑मि [विश्वान्] दे॒वान् (ऋ० ७.३४.८)॥

चायः की ॥ ३५ ॥

बहुलं छन्दसीति वर्तते। चायतेर्धातोश्छन्दसि विषये बहुलं कीत्ययमादेशो भवति। वि॒यन्ता॒ न्य॒॑न्यं चि॒क्युर्न नि चि॑क्युर॒न्यम् (ऋ० १.१६४.३८)। लिट्युसि रूपम्। न भवति—अ॒ग्निर्ज्योति॑र्नि॒चाय्यं (मा० सं० ११.१)॥

अपस्पृधेथामानृचुरानृहुश्चिच्युषेतित्याजश्राताःश्रितमाशीराशीर्ताः ॥ ३६ ॥

छन्दसीति वर्तते। अपस्पृधेथामिति 'स्पर्ध संघर्षे' (भ्वा० ३) इत्यस्य लङि आथामि द्विर्वचनं रेफस्य संप्रसारणमकारलोपश्च निपातनात्। इन्द्र॑श्च विष्णो॒ यदप॑स्पृधेथाम् (ऋ० ६.६९.८)। अस्पर्धेथामिति भाषायाम्। अपर आह—स्पर्धेरपपूर्वस्य लङ्या-

---

१ - 'जुहूयते' इत्यपपाठो है०।

थामि संप्रसारणमकारलोपश्च निपातनात्। 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' (६.४.७५) इत्यडागमाभावः। अत्र प्रत्युदाहरणमपास्पर्धेथामिति भाषायाम्। आनृचुरानृहुरिति। 'अर्च पूजायाम्' (भ्वा० १२०) 'अर्ह पूजायाम्' (भ्वा० ४६२) इत्यनयोर्धात्वोर्लिट्युसि संप्रसारणमकारलोपश्च निपातनात्। ततो द्विर्वचनमुरदत्वम् 'अत आदेः' (७.४.७०) इति दीर्घत्वम्। 'तस्मान्नुड् द्विहलः' (७.४.७१) इति नुडागमः। य उग्रा अर्कमानृचुः (ऋ० १.१६.४)। न वसून्यानृहुः (शौ० सं० २.३५.१)। आनर्चुः, आनर्हुरिति भाषायाम्। चिच्युषे। 'च्युङ् गतौ' (भ्वा० ६८४) इत्यस्य धातोर्लिटि सेशब्देऽभ्यासस्य संप्रसारणमनिट् च निपातनात्। चिच्युषे (ऋ० ४.३०.२२)। चुच्युविष इति भाषायाम्। तित्याज। 'त्यज हानौ' (भ्वा० ७१२) इत्यस्य धातोर्लिट्यभ्यासस्य संप्रसारणं निपात्यते। तित्याज (ऋ० १०.७१.६)। तत्याजेति भाषायाम्। श्राता इति। 'श्रीञ् पाके' (क्र्या० ३) इत्येतस्य धातोर्निष्ठायां श्राभावः। श्रातास्त इन्द्र सोमाः (मै० सं० १.६. १)। श्रितमिति। तस्यैव श्रीणातेर्ह्रस्वत्वम्। सोमो गौरी अधिश्रितः (ऋ० ६.१२.३)। श्रिता नो गृहाः। अनयोः श्राभावश्रिभावयोर्विषयविभागमिच्छन्ति—सोमेषु बहुषु श्राभाव एव, अन्यत्र श्रिभाव इति। सोमादन्यत्र क्वचिदेकस्मिन्नपि श्राभावो दृश्यते। यदि श्रातो जुहोतन (ऋ० १०.१७६.१)। तस्य श्राता इति बहुवचनस्याविवक्षितत्वादुपसंग्रहो द्रष्टव्यः। आशीराशीर्त इति। तस्यैव श्रीणातेराङ्पूर्वस्य क्विपि निष्ठायां च शीरादेशः, निष्ठायाश्च नत्वाभावो निपातनात्। तामाशीरा दुहन्ति। आशीर्त ऊर्जम्। क्षीरैर्मध्यत आशीर्तः (ऋ० ८.२.६)॥

न संप्रसारणे संप्रसारणम् ॥ ३७ ॥

संप्रसारणे परतः पूर्वस्य यणः संप्रसारणं न भवति। व्यध—विद्धः। व्यच—विचितः। व्येञ्—संवीतः। एकयोगलक्षणमपि संप्रसारणमत एव वचनात् प्रथमं परस्य यणः क्रियते, पूर्वस्य च प्रसक्तं प्रतिषिध्यते। संप्रसारणमिति वर्तमाने पुनः संप्रसारणग्रहणं विदेशस्थस्यापि संप्रसारणस्य प्रतिषेधो यथा स्यादिति। 'श्वयुवमघोनामतद्धिते' (६.४. १३३)—यूनः। यूना। संप्रसारणग्रहणसामर्थ्यादिव पूर्वस्य प्रतिषेधे वक्तव्ये सवर्णदीर्घत्व-मेकादेशो न स्थानिवद् भवति। सति वा स्थानिवत्त्वे व्यवधानमेतावदाश्रयिष्यते ॥ **ऋचि त्रेरुत्तरपदादिलोपश्छन्दसि॥** ऋचि परतस्त्रेः संप्रसारणं भवति, उत्तरपदादिलोपश्च छन्दसि विषये। तिस्र ऋचो यस्मिन् तत् तृचं सूक्तम्[1], तृचं साम। 'ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे' (५.४.७४) इति समासान्तः। छन्दसीति किम् ? त्र्यृचं कर्म ॥ **रयेर्मतौ बहुलम्॥** रयिशब्दस्य छन्दसि विषये मतौ परतो बहुलं संप्रसारणं भवति। आ रेवानेतु नो विशः। न च भवति—रयिमान् पुष्टिवर्धनः (मा० सं० ३.४०)॥

---

१ - 'त्र्यृचम्' इत्यपपाठो मुद्रितेषु ।

लिटि वयो यः ॥ ३८ ॥

न संप्रसारणमित्यनुवर्तते। लिटि परतो वयो यकारस्य संप्रसारणं न भवति। उवाय, ऊयतुः, ऊयुः। लिड्ग्रहणमुत्तरार्थम्॥

वश्चास्यान्यतरस्यां किति ॥ ३६ ॥

अस्य वयो यकारस्य किति लिटि परतो वकारादेशो भवत्यन्यतरस्याम्। ऊवतुः, ऊवुः। ऊयतुः, ऊयुः। कितीति किम् ? उवाय। उवयिथ॥

वेञः ॥ ४० ॥

लिटीत्यनुवर्तते। 'वेञ् तन्तुसन्ताने' (भ्वा ७३२) इत्यस्य धातोर्लिटि परतः संप्रसारणं न भवति। ववौ, ववतुः, ववुः। किति यजादित्वाद् धातोः प्राप्तमकित्यपि 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' (६.१.१७) इत्यभ्यासस्य, अत उभयं प्रतिषिध्यते॥

ल्यपि च ॥ ४१ ॥

वेञ इत्यनुवर्तते। ल्यपि च परतो वेञः संप्रसारणं न भवति। प्रवाय। उपवाय। पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम्॥

ज्यश्च ॥ ४२ ॥

ल्यपीत्येव। 'ज्या वयोहानौ' (क्र्या० ३०) इत्यस्य धातोर्ल्यपि परतः संप्रसारणं न भवति। प्रज्याय। उपज्याय॥

व्यश्च ॥ ४३ ॥

ल्यपीत्येव। 'व्येञ् संवरणे' (भ्वा० ७३३) इत्येतस्य धातोर्ल्यपि परतः संप्रसारणं न भवति। प्रव्याय। उपव्याय। योगविभाग उत्तरार्थः॥

विभाषा परेः ॥ ४४ ॥

ल्यपि च व्यश्चेत्यनुवर्तते। परेरुत्तरस्य व्येञित्येतस्य धातोर्ल्यपि परतो विभाषा संप्रसारणं न भवति। परिवीय यूपम्, परिव्याय। संप्रसारणे कृते परपूर्वत्वे च 'ह्रस्वस्य०' (६.१.७१) इति तुक् प्राप्नोति, स 'हलः' (६.४.२) इति दीर्घत्वेन परत्वाद् बाध्यते॥

आदेच उपदेशेऽशिति ॥ ४५ ॥

'धातोः' (६.१.८) इति वर्तते। एजन्तो यो धातुरुपदेशे तस्याकारादेशो भवति, शिति तु प्रत्यये न भवति। ग्लै—ग्लाता। ग्लातुम्। ग्लातव्यम्। शो—निशाता। निशातुम्। निशातव्यम्। एच इति किम् ? कर्ता। हर्ता। उपदेश इति किम् ? चेता। स्तोता। अशितीति किम् ? ग्लायति। म्लायति। कथं जग्ले, मम्ले ? नैवं विज्ञायते— शकार इद् यस्य सोऽयं शिदिति। किं तर्हि ? श एव इत् शित्। तत्र 'यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे' (परि० ३३) इति शिदादौ प्रत्यये प्रतिषेधः। एश् शकारान्तो भवति। अशितीति प्रसज्यप्रतिषेधोऽयम्। तेनैतदात्वमनैमित्तिकं प्रागेव प्रत्ययोत्पत्ते- र्भवतीति सुग्लः सुम्ल इति 'आतश्चोपसर्गे' (३.१.१३६) इति कप्रत्ययः, सुग्लानः सुम्लान इति 'आतो युच्' (३.३.१२८) इत्येवमादि सिद्धं भवतीति। आकाराधिकार- स्त्वयं 'नित्यं स्मयतेः' (६.१.५७) इति यावत्॥

न व्यो लिटि ॥ ४६ ॥

व्येञ् इत्येतस्य धातोर्लिटि परत आकारादेशो न भवति। संविव्याय। संविव्ययिथ। 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' (६.१.१७) इत्यभ्यासस्य संप्रसारणम्। णलि 'अचो ञ्णिति' (७.२.११५) इति वृद्धिः॥

स्फुरतिस्फुलत्योर्घञि ॥ ४७ ॥

आदेच इति वर्तते। 'स्फुर स्फुल चलने' (तुदा० ९६, १०१) इत्येतयोर्धात्वोरेचः स्थाने घञि परत आकारादेशो भवति। विस्फारः। विस्फालः। विष्फारः। विष्फालः। 'स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः' (८.३.७६) इति वा षत्वम्॥

क्रीङ्जीनां णौ ॥ ४८ ॥

'डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये' (क्र्या० १) 'इङ् अध्ययने' (अदा० ३६) 'जि जये' (भ्वा० ३७८) इत्येतेषां धातूनामेचः स्थाने णौ परत आकारादेशो भवति। क्रापयति। अध्यापयति। जापयति॥

सिध्यतेरपारलौकिके ॥ ४९ ॥

णाविति वर्तते। 'षिधु हिंसासंराध्योः' (दिवा० ८१) इत्यस्य धातोरपारलौकिकेऽर्थे वर्तमानस्यैचः स्थाने णौ परत आकारादेशो भवति। अन्नं साधयति। ग्रामं साधयति। अपारलौकिक इति किम् ? तपस्तापसं सेधयति। स्वान्येवैनं कर्माणि सेधयन्ति। अत्र हि

सिध्यतिः पारलौकिके ज्ञानविशेषे वर्तते। तापसः सिध्यति ज्ञानविशेषमासादयति। तं तपः प्रयुङ्क्ते। स च ज्ञानविशेष उत्पन्नः परलोके जन्मान्तरे फलमभ्युदयलक्षणमुपसंहरन् परलोकप्रयोजनो भवति। इह कस्माद् न भवति—अन्नं साधयति, ब्राह्मणेभ्यो दास्यामीति? सिध्यतेरत्रार्थो निष्पत्तिः। तस्याः प्रयोजनमन्नम्। तस्य यद् दानं तत् पारलौकिकम्, न पुनः सिद्धिरेवेति न आत्वं पर्युदस्यते। साक्षात् परलोकप्रयोजने च सिध्यर्थे कृतावकाशं वचनमेवंविषयं नावगाहते। सिध्यतेरिति श्यना निर्देशः 'षिधु गत्याम्' (भ्वा० ३७) इत्यस्य भौवादिकस्य निवृत्त्यर्थः॥

मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च ॥ ५० ॥

आदेच उपदेश इति वर्तते। 'मीञ् हिंसायाम्' (क्र्या० ४) 'डुमिञ् प्रक्षेपणे' (स्वा० ४) 'दीङ् क्षये' (दिवा० २४) इत्येतेषां धातूनां ल्यपि विषये, चकारादेचश्च विषये, उपदेश एव प्राक्प्रत्ययोत्पत्तेः 'अलोऽन्त्यस्य' (१.१.५२) स्थान आकारादेशो भवति। प्रमाता। प्रमातव्यम्। प्रमातुम्। प्रमाय। निमाता। निमातव्यम्। निमातुम्। निमाय। उपदाता। उपदातव्यम्। उपदातुम्। उपदाय। उपदेश एवात्वविधानादिवर्णान्त-लक्षणः प्रत्ययो न भवति, आकारान्तलक्षणश्च भवति। उपदायो वर्तते, ईषदुपदानमिति घञ्युचौ भवतः॥

विभाषा लीयतेः ॥ ५१ ॥

ल्यपीति वर्तते, आदेच उपदेश इति च। 'लीङ् श्लेषणे' (दिवा० २६) इति दिवादिः, 'ली श्लेषणे' (क्र्या० ३३) इति क्र्यादिस्तयोरुभयोरपि यका निर्देशः स्मर्यते। लीयतेर्धातोर्ल्यपि चैचश्च विषय उपदेश एवालोऽन्त्यस्य स्थाने विभाषा आकारादेशो भवति। विलाता। विलातुम्। विलातव्यम्। विलाय। विलेता। विलेतुम्। विलेतव्यम्। विलीय॥ **निमिमीलियां खलचोः प्रतिषेधो वक्तव्यः॥** ईषन्निमयः। निमयो वर्तते। ईषत्प्रमयः। प्रमयो वर्तते। ईषद्विलयः। विलयो वर्तते। अत्र तु लियो व्यवस्थितविभाषा-विज्ञानात् सिद्धम्। एवं च प्रलम्भनशालीनीकरणयोश्च णौ नित्यमात्वं भवति। कस्त्वा-मुल्लापयते। श्येनो वर्तिकामुल्लापयते॥

खिदेश्छन्दसि ॥ ५२ ॥

विभाषेति वर्तते। 'खिद दैन्ये' (रुधा० १२) इत्यस्य धातोरेचः स्थाने छन्दसि विषये विभाषा आकार आदेशो भवति। चित्तं चखाद। चित्तं चिखेद। छन्दसीति किम्? चित्तं खेदयति॥

---

१ - 'चिखाद' इत्यपपाठो मुद्रितेषु।

अपगुरो णमुलि ॥ ५३ ॥

'गुरी उद्यमने' (तुदा० १०४) इत्यस्य धातोरपपूर्वस्य णमुलि परत एचः स्थाने विभाषा आकार आदेशो भवति। अपगारमपगारम्, अपगोरमपगोरम्। 'आभीक्ष्ण्ये णमुल् च' (३.४.२२) इति णमुल्। अस्यपगारं युध्यन्ते, अस्यपगोरं युध्यन्त इत्यत्र 'द्वितीयायां च' (३.४.५३) इति णमुल्॥

चिस्फुरोर्णौ ॥ ५४ ॥

चिञ् स्फुर इत्येतयोर्धात्वोर्णौ परत एचः स्थाने विभाषा आकारादेशो भवति। चापयति, चाययति। स्फारयति, स्फोरयति॥

प्रजने वीयतेः ॥ ५५ ॥

णाविति वर्तते। 'वी गतिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु (अदा० ४१) इत्यस्य धातोः प्रजने वर्तमानस्य णौ परतो विभाषा आकारादेशो भवति। पुरोवातो गाः प्रवापयति, पुरोवातो गाः प्रवाययति। गर्भं ग्राहयतीत्यर्थः। प्रजनो हि जन्मन उपक्रमो गर्भग्रहणम्॥

बिभेतेर्हेतुभये ॥ ५६ ॥

णाविति वर्तते, विभाषेति च। हेतुरिह पारिभाषिकः स्वतन्त्रस्य प्रयोजकस्ततो यद् भयम्, स यस्य भयस्य साक्षाद् हेतुः तद्भयं हेतुभयम्। तत्र वर्तमानस्य 'ञिभी भये' (जु० २) इत्यस्य धातोर्णौ परतो विभाषाकारादेशो भवति। मुण्डो भापयते, मुण्डो भीषयते। जटिलो भापयते, जटिलो भीषयते। 'भीस्म्योर्हेतुभये' (१.३.६८) इत्यात्मनेपदम्। 'भियो हेतुभये षुक्' (७.३.४०)। स चात्वपक्षे न भवति। लीभियोरीकारप्रश्लेषनिर्देशा-दीकारान्तस्य भियः षुग् विधीयते। हेतुभय इति किम् ? कुञ्चिकयैनं भाययति। अत्र हि कुञ्चिकातो भयं करणात्, न हेतोर्देवदत्तात्॥

नित्यं स्मयतेः ॥ ५७ ॥

णाविति वर्तते, हेतुभय इति च। नित्यग्रहणाद् विभाषेति निवृत्तम्। 'ष्मिङ् ईषद्धसने' (भ्वा० ६७६) इत्यस्य धातोर्हेतुभयेऽर्थे णौ परतो नित्यमाकारादेशो भवति। मुण्डो विस्मापयते। जटिलो विस्मापयते। भय इत्येव—कुञ्चिकयैनं विस्माययति। भयशब्देन धात्वर्थसामान्याद् इह स्मयतेरर्थोऽभिधीयते। न हि मुख्ये भये स्मयतेर्वृत्तिरस्ति॥

---

१ - 'इति किम्' इति मुद्रितेषु। २ - 'विस्मापयति' इत्यपपाठो मुद्रितेषु।
३ - 'हेत्वर्थसामान्यात्' इत्यपपाठो मुद्रितेषु।

सृजिदृशोर्झल्यमकिति ॥ ५८ ॥

'सृज विसर्गे' (तुदा० १२४) 'दृशिर् प्रेक्षणे' (भ्वा० ७१४) इत्येतयोर्धात्वोर्झलादावकिति प्रत्यये परतोऽमागमो भवति। स्रष्टा। स्रष्टुम्। स्रष्टव्यम्। द्रष्टा। द्रष्टुम्। द्रष्टव्यम्। लघूपधगुणापवादोऽयममागमः। अस्राक्षीत्। अद्राक्षीत्। 'सिचि वृद्धिः०' (७.२.१) अमि कृते भवति, पूर्वं तु बाध्यते। झलीति किम् ? सर्जनम्। दर्शनम्। अकितीति किम् ? सृष्टः। दृष्टः। धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानाद् (परि० ८८) इह न भवति—रज्जुसृड्भ्याम्, देवदृग्भ्यामिति॥

अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् ॥ ५९ ॥

उपदेश इति वर्तते, झल्यमकितीति च। उपदेशेऽनुदात्तस्य धातोर्ऋकारोपधस्य झलादावकिति प्रत्यये परतोऽन्यतरस्याममागमो भवति। त्रप्ता, तर्पिता, तर्प्ता। द्रप्ता, दर्पिता, दर्प्ता। 'तृप प्रीणने' (दिवा० ८४) 'दृप हर्षणमोचनयोः' (दिवा० ८५) इत्येतौ रधादी धातू , तयोरिडागमो 'रधादिभ्यश्च' (७.२.४५) इति विकल्प्यते। अनुदात्तोपदेशः पुनरमर्थ एव। अनुदात्तस्येति किम् ? वर्ढा। वर्ढुम्। वर्ढव्यम्। 'वृहू उद्यमने' (तुदा० ५८) इत्ययमुदात्तोपदेश ऊदित्वात् चास्येड् विकल्प्यते। ऋदुपधस्येति किम् ? भेत्ता। छेत्ता। झलीत्येव—तर्पणम्। दर्पणम्। अकितीत्येव—तृप्तः। दृप्तः॥

शीर्षंश्छन्दसि ॥ ६० ॥

शीर्षन्निति शब्दान्तरं शिरःशब्देन समानार्थं छन्दसि विषये निपात्यते, न पुनरयमादेशः शिरःशब्दस्य, सोऽपि हि छन्दसि प्रयुज्यत एव। शीर्ष्णा हि तत्र सोमं क्रीतं हरन्ति। यत्ते शीर्ष्णो दौर्भाग्यम्। छन्दसीति किम् ? शिरः॥

ये च तद्धिते ॥ ६१ ॥

शीर्षन्निति वर्तते। आदेशोऽयमिष्यते। स कथम् ? तद्धित इति हि परं निमित्तमुपा- दीयते, स तदनुरूपां प्रकृतिं शिरःशब्दमाक्षिपति। यकारादौ तद्धिते परतः शिरःशब्दस्य शीर्षन्नादेशो भवति। शीर्षण्यो हि मुख्यो भवति। शीर्षण्यः स्वरः। शिरसि भव इति 'शरीरावयवाच्च' (४.३.५५) इति यत्। 'ये चाभावकर्मणोः' (६.४.१६८) इति प्रकृतिभावः। तद्धित इति किम् ? शिर इच्छति शिरस्यति ॥ **वा केशेषु**॥ शिरसः शीर्षन्नादेशो वक्तव्यः। शीर्षण्याः केशाः, शिरस्याः केशाः॥

अचि शीर्षः ॥ ६२ ॥

अजादौ तद्धिते शिरसः शीर्षशब्द आदेशो भवति। हस्तिशिरसोऽपत्यं हास्तिशीर्षिः। 'बाह्वादिभ्यश्च' (४.१.९६) इति इञ्। स्थूलशिरस इदं स्थौलशीर्षम्। शीर्षन्भावे हि 'अन्' (६.४.१६७) इति प्रकृतिभावः स्यात्। हास्तिशीर्षिशब्दात् स्त्रियामिञः 'अणिञोरनार्षयोः०' (४.१.७८) ष्यङादेशे कृते शीर्षस्य शिरःशब्दग्रहणेन ग्रहणात् शीर्षन्नादेशः प्राप्नोति। तत्र प्रकृतिभावे सति हास्तिशीर्षण्येत्यनिष्टं रूपं स्यात्। इष्यते तु हास्तिशीर्ष्येति। तत् कथम्? कर्तव्योऽत्र यत्नः। अणिञन्ताद् वा परः प्रत्ययः ष्यङाश्रयितव्यः, तत्र यस्येतिलोपस्य स्थानिवद्भावाद् व्यवधानम्॥

पद्दन्नोमास्हृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकञ्छकन्नुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु ॥ ६३ ॥

पाद दन्त नासिका मास हृदय निशा असृज् यूष दोष यकृत् शकृत् उदक आसन इत्येतेषां शब्दानां स्थाने शस्प्रभृतिप्रत्ययेषु परतः पद् दत् नस् मास् हृद् निश् असन् यूषन् दोषन् यकन् शकन् उदन् आसन् इत्येत आदेशा यथासंख्यं भवन्ति। पद—निपदश्चतुरो जहि। पदा वर्तय गोदुहम्। पादस्य पत्। दत्—या द१तो धावते१ तस्यै श्यावद१न् (तै० सं० २.५.१.७)। नस्—सूक१रस्त्वां खनन्न१सा (शौ० सं० २.२७.२)। मास्—मासि (तै० सं० २.५.६.६) त्वा पश्यामि चक्षुषा। हृद्—हृ१दा पूतं मनंसा जातवेदो (शौ० सं० ४.३९.१०)। निश्—अमावास्यायां निशि (खि० २.१.८) यजेत। असन्—असिक्तोऽस्नां (मै० सं० ३.१५.८) अवरोहति। यूषन्—या पात्रांणि यूष्ण आसेचंनानि (ऋ० १.१६२.१३)। दोषन्—यत्ते दो१ष्णों (मै० सं० ३.१०.३) दौर्भाग्यम्। यकन्—य१क्नोंऽ- वद्यति (मै० सं० ३.१०.३)। शकन्—श१क्नो (शौ० सं० १२.४.४) अवद्यति। उदन्—उ१द्नो दि१व्यस्यं (तै० सं० २.४.८.२) नावा ते। आसन्—आसनिं (ऋ० १.७५.१) किं लभे मधूनि। शस्प्रभृतिष्विति किम्? पादौ ते प्रतिपीड्यौ। नासिके ते कृशे। केचिदत्र छन्दसीत्यनुवर्तयन्ति। अपरे पुनरविशेषेणेच्छन्ति। तथा हि भाषायामपि पदादयः शब्दाः प्रयुज्यन्ते।

व्यायामक्षुण्णगात्रस्य पद्भ्यामुद्वर्तितस्य च।
व्याधयो नोपसर्पन्ति वैनतेयमिवोरगाः॥
(तु०—सुश्रुत चि० २४.४२)

इत्येवमादयः। अन्यतरस्यामित्येतदनुवर्तयन्ति। तेन पादादयोऽपि प्रयुज्यन्ते। शस्प्रभृतिष्विति प्रकारार्थे प्रभृतिशब्द इति 'शलां दोषंणी' (काठ० सं० १६.२१) इत्यत्रापि

---

१ - 'आस्य' इत्यन्ये।

दोषन्नादेशो भवति ॥ **पदादिषु मांस्पृत्स्नूनामुपसंख्यानम्॥** मांस पृतना सानु इत्येतेषां स्थाने यथासंख्यं मांस् पृत् स्नु इत्येत आदेशा भवन्ति। मांस्पचंन्या उखायाः (ऋ० १.१६२.१३)। मांसपचन्या इति प्राप्ते। पृत्सु मर्त्यम् (ऋ० १.२७.७)। पृतनासु मर्त्यमिति प्राप्ते। न ते दिवो न पृथिव्या अधि स्नुषुं (मा० सं० १७.१४)। अधि सानुष्विति प्राप्ते ॥ **नस् नासिकाया यत्तस्क्षुद्रेषु॥** नासिकाया नस्भावो वक्तव्यो यत् तस् क्षुद्र इत्येतेषु परतः। नस्यम्। नस्तः (काठ० सं० १२.१०)। नःक्षुद्रः ॥ **यति वर्णनगरयोर्नेति वक्तव्यम्॥** नासिक्यो वर्णः। नासिक्यं नगरम्॥

धात्वादेः षः सः ॥ ६४ ॥

धातोरादेः षकारस्य स्थाने सकारादेशो भवति। षह—सहते। षिच—सिञ्चति। धातुग्रहणं किम्? षोडश। षोडन्। षण्डः। षडिकः। आदेरिति किम्? कषति। लषति। कृषति। 'आदेशप्रत्यययोः' (८.३.५९) इत्यत्र षत्वव्यवस्थार्थं षादयो धातवः केचिदुपदिष्टाः। के पुनस्ते ? ये तथा पठ्यन्ते। अथवा लक्षणं क्रियते—अज्दन्त्यपराः सादयः षोपदेशाः स्मिस्विदिस्वदिस्वञ्जिस्वपितयश्च। सृपिसृजिस्तृस्त्यासेक्सृवर्जम् ॥ **सुब्धातुष्ठिवुष्वष्कतीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः॥** षोडीयति। षण्डीयति। ष्ठीवति। ष्वष्कते। ष्ठिवु इत्यस्य द्वितीयस्थकारष्ठकारश्चेष्यते। तेन तेष्ठीव्यते टेष्ठीव्यत इति चाभ्यासरूपं द्विधा भवति॥

णो नः ॥ ६५ ॥

धातोरादेरित्यनुवर्तते। धातोरादेर्णकारस्य नकार आदेशो भवति। णीञ्—नयति। णम—नमति। णह—नह्यति। धात्वादेरित्येव—अणति। सुब्धातोरयमपि नेष्यते। णकारमिच्छति णकारीयति। 'उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य' (८.४.१४) इत्यत्र णत्वविधेर्व्यवस्थार्थं णादयो धातवः केचिदुपदिश्यन्ते। के पुनस्ते ? ये तथा पठ्यन्ते। अथ वा लक्षणं क्रियते—सर्वे नादयो णोपदेशाः, नृतीनन्दिनर्दिनक्कनाटिनाथृनाधृनॄवर्जम्॥

लोपो व्योर्वलि ॥ ६६ ॥

धातोरिति प्रकृतं यत् तद् धात्वादेरिति पुनर्धातुग्रहणाद् निवृत्तम्। तेन धातोर-धातोश्च वकारयकारयोर्वलि परतो लोपो भवति। दिव्—दिदिवान्, दिदिवांसौ, दिदिवांसः। ऊयी—ऊतम्। क्नूयी—क्नूतम्। 'गोधाया ढ्रक्' (४.१.१२९)—गौधेरः। पचेरन्।

---

१ - 'नृ' इति नास्ति मुद्रितेषु ।

यजेरन्। वकारस्य—'जीवे रदानुक्' (द० उ० १.१६३)—जीरदानुः। स्रिवेः—आस्रेमाणम्। 'उणादयो बहुलम्' (३.३.१) इति बहुलवचनात् 'च्छ्वोः शूडनुनासिके च' (६.४.१९) इत्यूठ् न भवति। वलीति किम् ? ऊय्यते। क्नूय्यते। पूर्वं लोपग्रहणं किम्? वेरपृक्तलोपात् पूर्वं वलि लोपो यथा स्यात्। कण्डूयतेः क्विप्—कण्डूः। लोलूयतेः—लोलूः। व्रश्चादीनामुपदेशसामर्थ्याद् वलि लोपो न भवति। वृश्चति। वव्रश्चेत्यत्रापि हि संप्रसारणहलादिःशेषयोर्बहिरङ्गत्वात् प्राप्नोति॥

वेरपृक्तस्य ॥ ६७ ॥

लोप इति वर्तते। वेरिति क्विबादयो विशेषाननुबन्धानुत्सृज्य सामान्येन गृह्यन्ते। वेरपृक्तस्य लोपो भवति। 'ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्' (३.२.८७)—ब्रह्महा। भ्रूणहा। 'स्पृशोऽनुदके क्विन्' (३.२.५८)—घृतस्पृक्। तैलस्पृक्। 'भजो ण्विः' (३.२.६२)—अर्धभाक्। पादभाक्। तुरीयभाक्। अपृक्तस्येति किम् ? 'वृदृभ्यां विन्' (प० उ० ४.५४)—दर्विः। 'जृशृस्तृजागृभ्यः क्विन्'[1] (प० उ० ४.५५)—जागृविः॥

हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल् ॥ ६८ ॥

लोप इति वर्तते। तदिह लौकिकेनार्थेनार्थवत् कर्मसाधनं द्रष्टव्यम्। लुप्यत इति लोपः। हलन्ताद् ङ्यन्तादाबन्तात् च दीर्घात् परं सु ति सि इत्येतदपृक्तं हल् लुप्यते। हलन्तात् सुलोपः—राजा। तक्षा। उखास्रत्। पर्णध्वत्। ङ्यन्तात्—कुमारी। गौरी। शार्ङ्गरवी। आबन्तात्—खट्वा। बहुराजा। कारीषगन्ध्या। हलन्तादेव तिलोपः सिलोपश्च। तत्र तिलोपस्तावत्—अबिभर्भवान्। भृञो लङि तिपि श्लौ 'भृञामित्' (७.४.७६) इत्यभ्यासस्येत्त्वम्। अजागर्भवान्। सिलोपः—अभिनोऽत्र। अच्छिनोऽत्र। दस्य रेफः। हल्ङ्याब्भ्य इति किम् ? ग्रामणीः। सेनानीः। दीर्घादिति किम् ? निष्कौशाम्बिः। अतिखट्वः। सुतिसीति किम् ? अभैत्सीत्। तिपा सहचरितस्य सिशब्दस्य ग्रहणात् सिचो ग्रहणं नास्ति। अपृक्तमिति किम् ? भिनत्ति। छिनत्ति। हलिति किम् ? बिभेद। चिच्छेद। अथ किमर्थं हलन्तात् सुतिसीनां लोपो विधीयते, संयोगान्तलोपेनैव सिद्धम् ? न सिध्यति। राजा तक्षेत्यत्र संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाद् नलोपो न स्यात्। उखास्रत्, पर्णध्वदित्यत्रापदान्तत्वाद् दत्वं च न स्यात्। अभिनोऽत्रेत्यत्र 'अतो रोरप्लुतादप्लुते' (६.१.११३) इत्युत्त्वं न स्यात्। अबिभर्भवानित्यत्र तु 'रात् सस्य' (८.२.२४) इति नियमात् लोप एव न स्यात्।

---

१ - ' कृगृशृसृजागृभ्यः क्विः ' इति मुद्रितेषु ।

संयोगान्तस्य लोपे हि नलोपादिर्न सिध्यति।
रात् तु ते नैव लोपः स्याद् धलस्तस्माद् विधीयते॥

एङ्ह्रस्वात् संबुद्धेः ॥ ६९ ॥

लोप इति वर्तते, हलिति च। अपृक्तमिति नाधिक्रियते। तथा च पूर्वसूत्रे पुनरपृक्त- ग्रहणं कृतम्। एङन्तात् प्रातिपदिकाद् ह्रस्वान्तात् च परो हल् लुप्यते स चेत् संबुद्धेर्भवति। एङन्तात्—हे अग्ने। हे वायो। ह्रस्वान्तात्—हे देवदत्त। हे नदि। हे वधु। हे कुण्ड। कुण्डशब्दाद् 'अतोऽम्' (७.१.२४) इत्यम्। 'अमि पूर्वः' (६.१.१०७) इति पूर्वत्वे कृते हल्मात्रस्य मकारस्य लोपः। हे कतरदित्यत्र डिदयमद्‌डादेशः, तत्र टिलोपे सति ह्रस्वाभावाद् नास्ति संबुद्धिलोपः। एङ्ग्रहणं क्रियते संबुद्धिगुणबलीयस्त्वात्॥

शेश्छन्दसि बहुलम् ॥ ७० ॥

शि इत्येतस्य बहुलं छन्दसि विषये लोपो भवति। या क्षेत्रा। या वनां (शौ० सं० १४.२.७)। यानि क्षेत्रांणि (शौ० सं० १४.२.७)। यानि वनानि॥

ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ॥ ७१ ॥

पिति कृति परतो ह्रस्वान्तस्य धातोः तुगागमो भवति। अग्निचित्। सोमसुत्। प्रकृत्य। प्रहृत्य। उपस्तुत्य। ह्रस्वस्येति किम् ? आलूय। ग्रामणीः। पितीति किम् ? कृतम्। हतम्। कृतीति किम् ? पटुतरः। पटुतमः। ग्रामणि ब्राह्मणकुलमित्यत्र ह्रस्वस्य बहिरङ्गस्यासिद्धत्वात् तुग् न भवति॥

संहितायाम् ॥ ७२ ॥

अधिकारोऽयम् 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' (६.१.१५८) इति यावत्। प्रागेतस्मात् सूत्रादित उत्तरं यद् वक्ष्यामः संहितायामित्येवं तद् वेदितव्यम्। वक्ष्यति—'इको यणचि' (६.१.७७)—दध्यत्र। मध्वत्र। संहितायामिति किम् ? दधि अत्र। मधु अत्र॥

छे च ॥ ७३ ॥

ह्रस्वस्य तुगिति वर्तते। छकारे परतः संहितायां विषये ह्रस्वस्य तुगागमो भवति। इच्छति । यच्छति। ह्रस्व एवात्रागमी, न तु तदन्तः। तेन चिच्छिदतुश्चिच्छिदुरित्यत्र तुगभ्यासस्य ग्रहणेन न गृह्यत इति हलादिःशेषेण न निवर्त्यते, नावयवावयवः समुदायावयवो भवतीति॥

---

१ - 'त्वदन्तः' इत्यपपाठो बाल०, तारा०।

आङ्माङोश्च ॥ ७४ ॥

तुगित्यनुवर्तते, छ इति च। आङो ङित ईषदादिषु चतुर्ष्वर्थेषु वर्तमानस्य, माङश्च प्रतिषेधवचनस्य छकारे परतस्तुगागमो भवति। 'पदान्ताद् वा' (६.१.७६) इति विकल्पे प्राप्ते नित्यं तुगागमो भवति। ईषदर्थे—ईषच्छाया आच्छाया। क्रियायोगे—आच्छादयति। मर्यादाभिविध्योः—आच् छायायाः आच्छायम्। माङः खल्वपि—माच् छैत्सीत्। माच् छिदत्। ङिद्विशिष्टग्रहणं किम् ? आ छाया, आच् छाया। प्रमा छन्दः, प्रमाच् छन्दः॥

दीर्घात् ॥ ७५ ॥

छे तुगिति वर्तते। दीर्घात् परो यश्छकारस्तस्मिन् पूर्वस्य तस्यैव दीर्घस्य तुगागमो भवति। ह्रीच्छति। म्लेच्छति। अपचाच्छायते। विचाच्छायते॥

पदान्ताद् वा ॥ ७६ ॥

दीर्घात् छे तुगिति वर्तते। पदान्ताद् दीर्घात् परो यश्छकारस्तस्मिन् पूर्वस्य तस्यैव दीर्घस्य पूर्वेण नित्यं प्राप्तो वा तुगागमो भवति। कुटीच्छाया, कुटीछाया। कुवलीच्छाया, कुवलीछाया ॥ विश्वजनादीनां छन्दसि वा तुगागमो भवतीति वक्तव्यम्॥ विश्व-जनच्छत्रम्। विश्वजनछत्रम्। न च्छा॒यां क॑र॒वो॑ऽप॑रम् (शौ० सं० १३.१.५६)। न छायां करवोऽपरम्॥

इको यणचि ॥ ७७ ॥

अचि परत इको यणादेशो भवति। दध्यत्र। मध्वत्र। कर्त्रर्थम्। हर्त्रर्थम्। लाकृतिः ॥ इकः प्लुतपूर्वस्य सवर्णदीर्घबाधनार्थं यणादेशो वक्तव्यः॥ भो३ इ इन्द्रम्। भो३ यिन्द्रम्। अचीति चायमधिकारः 'संप्रसारणाच्च' (६.१.१०८) इति यावत्॥

एचोऽयवायावः ॥ ७८ ॥

एचः स्थानेऽचि परतोऽय् अव् आय् आव् इत्येत आदेशा यथासंख्यं भवन्ति। चयनम्। लवनम्। चायकः। लावकः। कयेते। ययेते। वायाववरुणद्धि॥

वान्तो यि प्रत्यये ॥ ७९ ॥

योऽयमेचः स्थाने वान्तादेश ओकारस्य अव्, औकारस्याव्, स यकारादौ प्रत्यये परतो भवति। बाभ्रव्यः। माण्डव्यः। शङ्कव्यं दारु। पिचव्यः कार्पासः। नाव्यो ह्रदः।

वान्त इति किम् ? रायमिच्छति रैयति। यीति किम् ? गोभ्याम्। नौभ्याम्। प्रत्यय इति किम् ? गोयानम्। नौयानम् ॥ **गोर्यूतौ छन्दसि॥** गोशब्दस्य यूतौ परतश्छन्दसि विषये वान्तादेशो वक्तव्यः। आ नो मित्रावरुणा घृतैर्गव्यूतिमुक्षतम् (ऋ० ३.६२.१६)। छन्दसीति किम् ? गोयूतिः ॥ **अध्वपरिमाणे च॥** गोर्यूतौ परतो वान्तादेशो वक्तव्यः। गव्यूतिमात्रमध्वानं गतः॥

धातोस्तन्निमित्तस्यैव ॥ ८० ॥

एच इति वर्तते, वान्तो यि प्रत्यय इति च। धातोर्य एच् तन्निमित्तो यकारादिप्रत्यय-निमित्तः, तस्य यकारादौ प्रत्यये परतो वान्तादेशो भवति। लव्यम्। पव्यम्। अवश्यलाव्यम्। अवश्यपाव्यम्। धातोरिति किम् ? प्रातिपदिकस्य नियमो मा भूत्। तत्र को दोषः ? बाभ्रव्य इत्यत्रैव स्यात्, इह न स्याद्—गव्यं नाव्यमिति। तन्निमित्तस्येति किम् ? अतन्निमित्तस्य मा भूत्। उपोयते। औयत। लौयमानिः। पौयमानिः। 'अत इञ्' (४.१.९५)। एवकारकरणं किम् ? धात्ववधारणं यथा स्यात्, तन्निमित्तावधारणं मा भूदिति। तन्निमित्तस्य हि धातोश्चाधातोश्च भवति। बाभ्रव्यः। अवश्यलाव्यम्। लव्यम्॥

क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे ॥ ८१॥

क्षि जि इत्येतयोर्धात्वोर्यति प्रत्यये परतः शक्यार्थे गम्यमान एकारस्यायादेशो निपात्यते। शक्यः क्षेतुं क्षय्यः। शक्यो जेतुं जय्यः। शक्यार्थ इति किम् ? क्षेयं पापम्। जेयो वृषलः॥

क्रय्यस्तदर्थे ॥ ८२ ॥

क्रीणातेर्धातोस्तदर्थे क्रयार्थं यत् तस्मिन्नभिधेये यति प्रत्यये परतोऽयादेशो निपात्यते। क्रय्यो गौः। क्रय्यः कम्बलः। क्रयार्थं यः प्रसारितः, स उच्यते। तदर्थ इति किम् ? क्रेयं नो धान्यम्, न चास्ति क्रय्यम्॥

भय्यप्रवय्ये चच्छन्दसि ॥ ८३ ॥

बिभेतेर्धातोः प्रपूर्वस्य च वी इत्येतस्य यति प्रत्यये परतश्छन्दसि विषयेऽयादेशो निपात्यते। भय्यं किलासीत् (द्र०—काठ० सं० ३३.४)। वत्सतरी प्रवय्या। भय्येति 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (३.३.११३) इत्यपादाने यत् प्रत्ययः। बिभेत्यस्मादिति भय्यम्। प्रवय्या इति स्त्रियामेव निपातनम्। अन्यत्र प्रवेयमित्येव भवति। छन्दसीति किम् ? भेयम्। प्रवेयम् ॥ **हृदय्या आप उपसंख्यानम्॥** हृदय्या आपः। हृदे भवाः, 'भवे छन्दसि' (४.४.११०) यत् प्रत्ययः॥

एकः पूर्वपरयोः ॥ ८४ ॥

अधिकारोऽयम्। 'ख्यत्यात् परस्य' (६.१.११२) इति प्रागेतस्मात् सूत्रादित उत्तरं यद् वक्ष्यामस्तत्र पूर्वस्य परस्य द्वयोरपि स्थान एकादेशो भवतीत्येतद् वेदितव्यम्। वक्ष्यति— 'आद् गुणः' (६.१.८७) इति। तत्राचि पूर्वस्यावर्णात् च परस्य स्थान एको गुणो भवति। खट्वेन्द्रः। मालेन्द्रः। पूर्वपरग्रहणं द्वयोरपि युगपदादेशप्रतिपत्त्यर्थम्, एकस्यैव हि स्यात्, नोभे सप्तमीपञ्चम्यौ युगपत् प्रकल्पिके भवत इति। एकग्रहणं पृथगादेशनिवृत्त्यर्थम्, स्थानिभेदाद्धि भिन्नादिषु नत्ववद् द्वावादेशौ स्याताम्॥

अन्तादिवच्च ॥ ८५ ॥

एक इति वर्तते, पूर्वपरयोरिति च। एकः पूर्वपरयोरिति योऽयमेकादेशो विधीयते, स पूर्वस्यान्तवद् भवति, परस्यादिवद् भवति। यथा तस्यान्त आदिर्वा तदन्तर्भूतस्तद्ग्रहणेन गृह्यते, तद्वदेकादेशोऽपि तद्ग्रहणेन गृह्यत इत्येषोऽतिदेशार्थः। ब्रह्मबन्धूरित्यत्र ब्रह्मबन्धु इति प्रातिपदिकम्, ऊङित्यप्रातिपदिकम्, तयोः प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोर्य एकादेशः स प्रातिपदिकस्यान्तवद् भवति। यथा शक्यते कर्तुं 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' (४.१.१) इति स्वादिविधिः। वृक्षावित्यत्र सुबौकारोऽसुबकारः, तयोः सुबसुपोरेकादेशः सुप आदिवद् भवति। यथा शक्यते वक्तुं सुबन्तं पदम् (१.४.१४) इति। वर्णाश्रयविधावयमन्तादिवद्भावो नेष्यते। तथाहि खट्वाभिरित्यत्रान्तवद्भावाभावाद् 'अतो भिस ऐस्' (७.१.६) इति न भवति। ह्वयतेर्जुहावेति संप्रसारणपूर्वत्वस्यादिवद्भावाद् 'आत औ णलः' (७. १.३४) इति न भवति। अस्यै अश्वः, अस्या अश्व इति 'वृद्धिरेचि' (६.१.८८) इति वृद्धिः, 'एङः पदान्तादति' (६.१.१०६) इत्यत्र विधावादिवद् न भवति। पूर्वपर- समुदाय एकादेशस्य स्थानी, स हि तेन निवर्त्यते। तत्रावयवयोरानुमानिकं स्थानित्वमिति तदाश्रयं कार्यं स्थानिवद्भावादप्राप्तमित्यन्तादिवद्भावो विधीयते॥

षत्वतुकोरसिद्धः ॥ ८६ ॥

षत्वे तुकि च कर्तव्य एकादेशोऽसिद्धो भवति, सिद्धकार्यं न करोतीत्यर्थः। असिद्धवचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थं च। कोऽसिचद् इत्यत्र 'एङः पदान्तादति' (६.१.१०६) इत्येकादेशस्य परं प्रत्यादिवद्भावादपदादेरिण उत्तरस्यादेशस्य सकारस्य षत्वं प्राप्नोति, तदसिद्धत्वाद् न भवति। कोऽस्य योऽस्य कोऽस्मै योऽस्मै इत्येकादेशस्यासिद्धत्वाद् इणः (८.३.५७) इति षत्वं न भवति। तुग्विधौ—अधीत्य, प्रेत्येत्यत्रैकादेशस्यासिद्धत्वाद् 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' (६. १.७१) इति तुग् भवति ॥ **संप्रसारणङीट्सु प्रतिषेधो वक्तव्यः॥** संप्रसारणे—ब्रह्महूषु। परिवीषु। संप्रसारणपूर्वत्वस्यासिद्धत्वात्

षत्वं न प्राप्नोति। ङौ—वृक्षेच्छत्रम्, वृक्षे छत्रम्। इटि—अपचेच्छत्रम्, अपचे छत्रम्। आद्गुणस्यासिद्धत्वाद् ह्रस्वलक्षणो (६.१.७३) नित्योऽत्र तुक् प्राप्नोति, 'दीर्घात्' (६.१.७५) 'पदान्ताद् वा'(६.१.७६) इति तुग्विकल्प इष्यते॥

आद् गुणः ॥ ८७ ॥

अचीत्यनुवर्तते। अवर्णात् परो योऽच्, अचि च पूर्वो योऽवर्णः, तयोः पूर्वपरयोरवर्णाचोः स्थान एको गुण आदेशो भवति। तवेदम्। खट्वेन्द्रः। मालेन्द्रः। तवेहते। खट्वेहते। तवोदकम्। खट्वोदकम्। तवर्श्यः। खट्वर्श्यः। तवल्कारः। खट्वल्कारः। ऌकारस्य स्थाने योऽण् तस्य लपरत्वमिष्यते॥

वृद्धिरेचि ॥ ८८ ॥

आदिति वर्तते। अवर्णात् परो य एच् , एचि च पूर्वो योऽवर्णः, तयोः पूर्वपरयोर-वर्णैचोः स्थाने वृद्धिरेकादेशो भवति। आद्गुणस्यापवादः। ब्रह्मैडका। खट्वैडका। ब्रह्मैतिकायनः। खट्वैतिकायनः। ब्रह्मौदनः। खट्वौदनः। ब्रह्मौपगवः। खट्वौपगवः॥

एत्येधत्यूठ्सु ॥ ८९ ॥

वृद्धिरेचीति वर्तते, आदिति च। तदेतदेज्ग्रहणमेतेरेव विशेषणम्, न पुनरेधतेः, अव्यभिचारादूठश्चासंभवात्। 'इण् गतौ' (अदा० ३८) इत्येतस्मिन् धातावेचि 'एध वृद्धौ' (भ्वा० २) इत्येतस्मिन् ऊठि च पूर्वं यदवर्णम्, ततश्च परो योऽच्, तयोः पूर्व-परयोरवर्णाचोः स्थाने वृद्धिरेकादेशो भवति। उपैति। उपैषि। उपैमि। उपैधते। प्रैधते। प्रष्ठौहः। प्रष्ठौहा। प्रष्ठौहे। ऊठ्यादगुणापवादो वृद्धिर्विधीयते। एत्येधत्योस्त्वेङि पररूपापवादः। 'ओमाङोश्च' (६.१.९५) इत्येतत् तु पररूपं न बाध्यते—'येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति' (परि० ५७) इति, 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते०' (परि० ५९) इति वा। तेनेह न भवति—उप आ इत उपेत इति। एचीत्येव—उप इत उपेतः ॥ अक्षादूहिन्यां वृद्धिर्वक्तव्या॥ अक्षौहिणी ॥ स्वादीरेरिण्यो-र्वृद्धिर्वक्तव्या॥[1] स्वैरम्। स्वैरिणी ॥ प्रादूढोढ्येषैष्येषु वृद्धिर्वक्तव्या॥[2] प्रौढः। प्रौढिः। प्रैषः। प्रैष्यः ॥ ऋते च तृतीयासमासेऽवर्णाद् वृद्धिर्वक्तव्या॥ सुखेन ऋतः सुखार्तः। दुःखेन ऋतो दुःखार्तः। ऋत इति किम् ? सुखेन इतः सुखेतः। तृतीयेति किम्? परमर्तः। समास इति किम् ? सुखेनर्तः ॥ प्रवत्सतरकम्बलवसनानामृणे वृद्धिर्वक्तव्या॥ प्र—

---

१ - 'स्वादीरेरिणोः' इति महाभाष्ये।

२ - 'प्रादूहोढो०' इति महाभाष्ये।

प्रार्णम्। वत्सतर—वत्सतरार्णम्। कम्बल—कम्बलार्णम्। वसन—वसनार्णम्॥ ऋणदशाभ्यां वृद्धिर्वक्तव्या॥ ऋणार्णम्। दशार्णम्॥

आटश्च ॥ ९० ॥

एचीति निवृत्तम्। अचीत्यनुवर्तते। आटः परो योऽच्, अचि च पूर्वो य आट्, तयोः पूर्वपरयोराडचोः स्थाने वृद्धिरेकादेशो भवति। ऐक्षिष्ट। ऐक्षत। ऐक्षिष्यत। औभीत्। आर्ध्नोत्। औब्जीत्। चकारोऽधिकविधानार्थः, 'उसि०', 'ओमाङोश्च' (६. १.९६,९५) इति पररूपबाधनार्थः। औस्रीयत्। औङ्कारीयत्। आ ऊढा ओढा, तामैच्छत् औढीयत्॥

उपसर्गादृति धातौ ॥ ९१ ॥

आदित्येव। अवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौ धातौ परतः पूर्वपरयोः स्थाने वृद्धिरेकादेशो भवति। आद्गुणापवादः। उपार्च्छति। प्रार्च्छति। उपार्ध्नोति। उपसर्गादिति किम्? खट्वर्च्छति। मालर्च्छति। प्रगता ऋच्छका अस्माद् देशात् प्रर्च्छको देशः। 'यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञकाः' (महाभाष्य १.७५) इति। ऋतीति किम्? उप इत उपेतः। तपरकरणं किम्? उप ॠकारीयति उपर्कारीयति। 'वा सुप्यापिशलेः' (६.१.९२) इति विकल्पः स्यात्। उपसर्गग्रहणादेव धातुग्रहणे सिद्धे धातुग्रहणं शाकलनिवृत्त्यर्थम्। 'ऋत्यकः' (६.१.१२८) इति हि शाकल्यस्य प्रकृतिभावः प्राप्नोति॥

वा सुप्यापिशलेः ॥ ९२ ॥

आदित्येव, उपसर्गादृति धाताविति च। सुबन्तावयवे धातावृकारादौ परतोऽवर्णान्तादुपसर्गात् पूर्वपरयोरापिशलेराचार्यस्य मतेन वा वृद्धिरेकादेशो भवति। उपर्षभीयति, उपार्षभीयति। उपल्कारीयति, उपाल्कारीयति। ऋकारऌकारयोः सावर्ण्यविधिः (का० १.१.९) इति ऋतीति ऌकारोऽपि गृह्यते। आपिशलिग्रहणं पूजार्थम्। वेति ह्युच्यत एव॥

औतोऽम्शसोः ॥ ९३ ॥

ओतोऽमि शसि च परतः पूर्वपरयोराकार आदेशो भवति। गां पश्य। गाः पश्य। द्यां पश्य। द्याः पश्य। द्योशब्दोऽप्योकारान्त एव विद्यते, ततोऽपि परं सर्वनामस्थानं णिदिष्यते, तेन नाप्राप्तायां वृद्धावयमाकारो विधीयमानस्तां बाधते (परि० ५७)।

अमिति द्वितीयैकवचनं गृह्यते, शसा साहचर्यात्, सुपीति चाधिकारात्। तेनाचिनवम-सुनवमित्यत्र न भवति॥

एङि पररूपम् ॥ ६४ ॥

आदित्येव, उपसर्गाद् धाताविति च। अवर्णान्तादुपसर्गादेङादौ धातौ पूर्वपरयोः पररूपमेकादेशो भवति। 'वृद्धिरेचि' (६.१.८८) इत्यस्यापवादः। उपेलयति। प्रेलयति। उपोषति। प्रोषति। केचिद् 'वा सुप्यापिशलेः' (६.१.९२) इत्यनुवर्तयन्ति, तत् च वाक्यभेदेन सुब्धातौ विकल्पं करोति। उपेडकीयति, उपैडकीयति। उपोदनीयति, उपौदनीयति ॥ **शकन्ध्वादिषु पररूपं वक्तव्यम्**॥ शक अन्धुः शकन्धुः। कुल अटा कुलटा ॥ **सीमन्तः केशेषु**॥ सीम्नोऽन्तः सीमन्तः। अन्यत्र सीमान्तः ॥ **एवे चानियोगे पररूपं वक्तव्यम्**॥ इह एव इहेव। अद्य एव अद्येव। अनियोग इति किम्? इहैव भव, मान्यत्र गाः ॥ **ओत्वोष्ठयोः समासे वा पररूपं वक्तव्यम्**॥ स्थूल ओतुः स्थूलौतुः, स्थूलोतुः। बिम्बौष्ठी, बिम्बोष्ठी। समास इति किम्? तिष्ठ देवदत्तौष्ठं पश्य ॥ **एमन्नादिषु छन्दसि पररूपं वक्तव्यम्**॥ अपां त्वा एमन् , अ१पां त्वेमन् (मै० सं० २.७.१८)। अपां त्वा ओद्मन्, अ१पां त्वोद्मन् (मै० सं० २.७.१८)॥

ओमाङोश्च ॥ ६५ ॥

आदित्येव। अवर्णान्तादोमि आङि च परतः पूर्वपरयोः स्थाने पररूपमेकादेशो भवति। का ओमित्यवोचत् कोमित्यवोचत्। योमित्यवोचत्। आङि खल्वपि—आ ऊढा ओढा। अद्य ओढा अद्योढा। कदा ओढा कदोढा। तदा ओढा तदोढा। 'वृद्धिरेचि' (६.१.८८) इत्यस्यापवादः। इह तु आ ऋश्यात् अर्श्यात्, अद्य अर्श्यात् अद्यर्श्यादिति अकः सवर्णे दीर्घत्वं (६.१.१०१) बाधते॥

उस्यपदान्तात् ॥ ६६ ॥

आदित्येव। अवर्णादपदान्तादुसि पूर्वपरयोरादूगुणापवादः पररूपमेकादेशो भवति। भिन्द्या उस् भिन्द्युः। छिन्द्या उस् छिन्द्युः। अदा उस् अदुः। अया उस् अयुः। अपदान्तादिति किम्? का उस्रा कोस्रा। का उषिता कोषिता। आदित्येव—चक्रुः। अबिभयुः॥

अतो गुणे ॥ ६७ ॥

अपदान्तादिति वर्तते। अकारादपदान्ताद् गुणे परतः पूर्वपरयोः स्थाने पररूपमेका-देशो भवति। पचन्ति। यजन्ति। अकः सवर्णे दीर्घस्य (६.१.१०१) अपवादः। पचे,

यज इत्यत्र 'वृद्धिरेचि' (६.१.८८) इति वृद्धिः प्राप्नोति। अत इति किम् ? यान्ति। वान्ति। गुण इति किम् ? अपचे। अयजे। अपदान्तादित्येव—दण्डाग्रम्। यूपाग्रम्॥

अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ ॥ ९८ ॥

अव्यक्तमपरिस्फुटवर्णम्, तदनुकरणं परिस्फुटवर्णमेव। केनचित् सादृश्येन तद-व्यक्तमनुकरोति, तस्य योऽच्छब्दस्तस्मादितौ पूर्वपरयोः स्थाने पररूपमेकादेशो भवति। पटत् इति पटिति। घटत् इति घटिति। झटत् इति झटिति। छमत् इति छमिति। अव्यक्तानुकरणस्येति किम् ? जगत् इति जगदिति। अत इति किम् ? मरट् इति मरडिति। इताविति किम् ? पटत् अत्र पटदत्र ॥ **अनेकाच इति वक्तव्यम्॥** इह मा भूत्—श्रत् इति श्रदिति। कथं घटदिति गम्भीरमम्बुदैर्नदितमिति ? दकारान्तमेतदनुकरणं द्रष्टव्यम्॥

नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा ॥ ९९ ॥

अव्यक्तानुकरणस्याम्रेडितस्य योऽच्छब्द इतौ तस्य पररूपं न भवति, तस्य योऽन्त्यस्त-कारस्तस्य वा भवति। पटत्पटदिति, पटत्पटेति करोति। 'नित्यवीप्सयोः' (८.१.४) इति द्विर्वचनम्। यदा तु समुदायानुकरणं तदा भवत्येव पूर्वेण पररूपम्—पटत्पटिति करोति॥

नित्यमाम्रेडिते डाचि ॥ १०० ॥

अव्यक्तानुकरणस्य, अतः, अन्त्यस्येति चानुवर्तते। डाच्परं यदाम्रेडितं तस्मिन् पूर्वस्याव्यक्तानुकरणस्याच्छब्दस्य योऽन्त्यस्तकारस्तस्य पूर्वस्य परस्य चाद्यस्य वर्णस्य नित्यं पररूपमेकादेशो भवति। पटपटा करोति। दमदमा करोति। पटदित्यस्माद् 'अव्यक्तानु-करणाद्०' (५.४.५७) इति डाचि विहिते 'डाचि बहुलम्०' (८.१.१२ वा०) इति द्विर्वचनम्, तच्च टिलोपात् पूर्वमेवेष्यते॥

अकः सवर्णे दीर्घः ॥ १०१ ॥

अकः सवर्णेऽचि परतः पूर्वपरयोः स्थाने दीर्घ एकादेशो भवति। दण्डाग्रम्। दधीन्द्रः। मधूदके। होतृश्यः। अक इति किम् ? अग्नये। सवर्ण इति किम् ? दध्यत्र। अचीत्येव—कुमारी शेते। 'नाज्झलौ' (१.१.१०) इत्यत्र यदजिति प्रत्याहारग्रहणं तत्र

---

१ - ' छमित् ' इत्यपपाठः सार्वत्रिकः।

२ - ' स्रत् ' इति बाल०।

ग्रहणकशास्त्रस्यानभिनिर्वृत्तत्वात् सवर्णा न गृह्यन्त इति सवर्णत्वमीकारशकारयोर-प्रतिषिद्धम् ॥ **सवर्णदीर्घत्व ऋति ॠ वा वचनम्॥** ऋति सवर्णे परभूते तत्र ॠ वा भवतीति वक्तव्यम्। होतृ ऋकारो होतृकारः। यदा न ॠ तदा दीर्घ एव होतृकारः ॥ **लृति लृ वा वचनम्॥** लृति सवर्णे परतो लृ वा भवतीति वक्तव्यम्॥ होतृ लृकारो होतॢ- लृकारः, होतृकारः। ऋकारलृकारयोः सवर्णसंज्ञाविधिरुक्तः (का० १.१.९)। दीर्घपक्षे तु समुदायान्तरतमस्य लृवर्णस्य दीर्घस्याभावात् ॠकारः क्रियते॥

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ॥ १०२ ॥

अक इति दीर्घ इति वर्तते। प्रथमाशब्दो विभक्तिविशेषे रूढः, तत्साहचर्याद् द्वितीयापि प्रथमेत्युक्ता। तस्यां प्रथमायां द्वितीयायां च विभक्तावचि अकः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वसवर्णदीर्घ एकादेशो भवति। अग्नी। वायू। वृक्षाः। प्लक्षाः। वृक्षान्। प्लक्षान्। 'अतो गुणे' (६.१.९७) इति यदकारे पररूपं तदकः सवर्णे दीर्घत्वमेव बाधते, न तु पूर्वसवर्णदीर्घत्वम्—'पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते०' (परि० ५९) इति। अचीत्येव—वृक्षः। प्लक्षः। अक इत्येव—नावौ। पूर्वसवर्णग्रहणं किम् ? अग्नी इत्यत्र पक्षे परसवर्णो मा भूत्। दीर्घग्रहणं किम् ? त्रिमात्रे स्थानिनि त्रिमात्रादेशनिवृत्त्यर्थम्॥

तस्माच्छसो नः पुंसि ॥ १०३ ॥

तस्मात् पूर्वसवर्णदीर्घादुत्तरस्य शसोऽवयवस्य सकारस्य पुंसि नकारादेशो भवति। वृक्षान्। अग्नीन्। वायून्। कर्तॄन्। हर्तॄन्। षण्ढकान्। पण्डकान्। स्थूरान्। अररकान् पश्य। सर्व एते पुँल्लिङ्गविशिष्टं स्वार्थं प्रतिपादयन्ति। इह तु चञ्चेव चञ्चा, 'लुम्मनुष्ये' (५.३.९८) इति कनो लुपि कृते 'लुपि युक्तवद् व्यक्तिवचने' (१.२.५१) इति पुंसोऽपि स्त्रीलिङ्गता, तेन नत्वं न भवति—चञ्चाः पश्य, वध्रिकाः पश्येति। तस्मादिति किम् ? एतांश्चरतो गाः पश्य। शस इति किम् ? वृक्षाः। प्लक्षाः। पुंसीति किम् ? धेनूः। बह्वीः। कुमारीः॥

नादिचि ॥ १०४ ॥

अवर्णादिचि पूर्वसवर्णदीर्घो न भवति। वृक्षौ। प्लक्षौ। खट्वे। कुण्डे। आदिति किम् ? अग्नी। इचीति किम् ? वृक्षाः॥

दीर्घाज्जसि च ॥ १०५ ॥

दीर्घात् जसि इचि च परतः पूर्वसवर्णदीर्घो न भवति। कुमार्यौ, कुमार्यः। ब्रह्मबन्ध्वौ, ब्रह्मबन्ध्वः॥

वा छन्दसि ॥ १०६ ॥

दीर्घात् छन्दसि विषये जसि च इचि च परतो वा पूर्वसवर्णदीर्घो न भवति। मारुतीश्चतस्रः (काठ० सं० ११.१०) पिण्डीः। मारुत्यश्चतस्रः पिण्ड्यः। वाराही उपानहा (मै० सं० ४.४.६)। वाराह्यौ उपानह्यौ (लौ० गृ० ३.७)॥

अमि पूर्वः ॥ १०७ ॥

अक इत्येव। अमि परतोऽकः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वरूपम् एकादेशो भवति। वृक्षम्। प्लक्षम्। अग्निम्। वायुम्। पूर्वग्रहणं किम्? पूर्व एव यथा स्यात्, पूर्वसवर्णोऽन्तरतमो मा भूदिति, कुमारीमित्यत्र हि त्रिमात्रः स्यात्। वा छन्दसीत्येव—शमीं च (काठ० सं० ३६. ६), शम्यं च। गौरीं च, गौर्यं (ऋ० ४.१२.६) च॥

संप्रसारणाच्च ॥ १०८ ॥

पूर्व इत्येव। संप्रसारणादचि परतः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वरूपम् एकादेशो भवति। यजि—इष्टम्। वपि—उप्तम्। ग्रहि—गृहीतम्। संप्रसारणविधानसामर्थ्याद् विगृही- तस्य श्रवणे प्राप्ते पूर्वत्वं विधीयते। वा छन्दसीत्येव—मित्रावरुणौ यज्यमानः। परपूर्वत्व-विधाने सत्यर्थवत् संप्रसारणविधानमिति इष्ट इत्येवमादिषु पूर्वत्वाभावे यणादेशो भवत्येव। अन्तरङ्गे चाचि कृतार्थं वचनमिति बाह्ये पश्चात् संनिपतिते पूर्वत्वं न भवति। शकह्वौ। शकह्वर्थम्॥

एङः पदान्तादति ॥ १०९ ॥

एङ् यः पदान्तस्तस्मादति परतः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वरूपमेकादेशो भवति। अग्नेऽत्र। वायोऽत्र। अयवादेशयोरयमपवादः। एङ इति किम्? दध्यत्र। मध्वत्र। पदान्तादिति किम्? चयनम्। लवनम्। अतीति किम्? वायो इति। भानो इति। वायविति। भानविति। तपरकरणं किम्? वायवायाहि॥

ङसिङसोश्च ॥ ११० ॥

एङ इति वर्तते, अतीति च। एङ उत्तरयोर्ङसिङसोरति परतः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वरूपम् एकादेशो भवति। अग्नेरागच्छति। वायोरागच्छति। अग्नेः स्वम्। वायोः स्वम्। अपदान्तार्थ आरम्भः॥

---

१ – है० सम्पादकोऽत्र भ्रान्त्या आथर्वणमन्त्रम् उद्धरति। 'यज्यमानः' इति न्या०पद०सम्मतः पाठः।

ऋत उत् ॥ १११ ॥

ङसिङसोरित्येव। ऋकारान्तादुत्तरयोर्ङसिङसोरति परतः पूर्वपरयोरुकार एकादेशो भवति। होतुरागच्छति। होतुः स्वम्। द्वयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः स्थाने यः स लभतेऽन्यतरव्यपदेशमिति 'उरण् रपरः' (१.१.५१) इति रपरत्वमत्र कृत्वा 'रात् सस्य' (८.२.२४) इति सलोपः कर्तव्यः॥

ख्यत्यात् परस्य ॥ ११२ ॥

ङसिङसोरिति वर्तते, उदिति च। ख्यत्यादिति खिशब्दखीशब्दयोस्तिशब्दतीशब्दयोश्च कृतयणादेशयोरिदं ग्रहणम्, ताभ्यां परस्य ङसिङसोरत उकारादेशो भवति। सख्युरागच्छति। सख्युः स्वम्। पत्युरागच्छति। पत्युः स्वम्। खीशब्दस्योदाहरणम्—सह खेन वर्तत इति सखस्तमिच्छतीति क्यच् सखीयति। सखीयतेः क्विप् सखीः, तस्य ङसिङसोः सख्युरिति। तीशब्दस्यापि—लूनमिच्छति लूनीयति। लूनीयतेः क्विपि लुप्ते, लून्युरागच्छति। लून्युः स्वम्। निष्ठानत्वम् (८.२.४४) 'पूर्वत्रासिद्धम्' (८.२.१) इत्यसिद्धम्। विकृतनिर्देशादेवेह न भवति—अतिसखेरागच्छति, सेनापतेरागच्छतीति। सखिशब्दस्य केवलस्य घिसंज्ञा प्रतिषिध्यते न तदन्तस्य॥

अतो रोरप्लुतादप्लुते ॥ ११३ ॥

अति, उदिति वर्तते। अकारादप्लुतादुत्तरस्य रो रेफस्य उकारानुबन्धविशिष्टस्याकारेऽप्लुते परत उकारादेशो भवति। वृक्षोऽत्र। प्लक्षोऽत्र। 'भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि' (८.३.१७) इत्यस्मिन् प्राप्त उत्वं विधीयते। रुत्वमप्याश्रयत्वात् 'पूर्वत्रासिद्धम्' (८.२.१) इत्यसिद्धं न भवति। अत इति किम् ? अग्निरत्र। तपरकरणं किम् ? वृक्षा अत्र। सानुबन्धग्रहणं किम् ? स्वरत्र। प्रातरत्र। अतीत्येव—वृक्ष इह। तस्यापि तपरत्वादत्र न भवति—वृक्ष आश्रितः। अप्लुतादिति किम् ? सुस्रोत३ अत्र न्वसि। अप्लुत इति किम्? तिष्ठतु पय अ३श्विन्। अत्र प्लुतस्यासिद्धत्वादुत्वं प्राप्नोतीत्यप्लुतादप्लुत इत्युच्यते॥

हशि च ॥ ११४ ॥

हशि च परतोऽत उत्तरस्य रोरुकारादेशो भवति। पुरुषो याति। पुरुषो हसति। पुरुषो ददाति॥

प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे ॥ ११५ ॥

एङोऽति इत्येव। एङ इति यत् पञ्चम्यन्तमनुवर्तते, तदर्थादिह प्रथमान्तं भवति। प्रकृतिरिति स्वभावः कारणं वाभिधीयते। अन्तरित्यव्ययमधिकरणभूतं मध्यमाचष्टे। पादशब्देन च ऋक्पादस्यैव ग्रहणमिष्यते, न तु श्लोकपादस्य। अवकारयकारपरेऽति परत एङ् प्रकृत्या भवति। स्वभावेनावतिष्ठते, कारणात्मना वा भवति, न विकारमापद्यते। तौ चेद् निमित्तकार्यिणावन्तःपादमृक्पादमध्ये भवतः। ते अग्रे अश्वंमायुञ्ज१न् (मा० सं० ६.७)। ते अंस्मिन् ज१वमादंधुः (मा० सं० ६.७)। उ१प१प्र१यन्तोंअध्व१रम् (ऋ० १.७४.१)। शिरों अपश्यम् (ऋ० १.१६३.६)। सुजांते१ अश्वंसूनृते (ऋ० ५.७६.१)। अध्वंयो१ अद्रिंभिः सुतम् (ऋ० ६.५१.१)। अन्तःपादमिति किम् ? कयां म१ती कुत१ एतांस ए१तेऽर्चन्ति१ (ऋ० १.१६५.१) । अव्यपर इति किम् ? तेंऽवदन् (ऋ० १०.१०६.१)। तेजोऽय१स्मय१म् (मा० सं० १२.६३)। एङिति किम् ? अन्व१ग्निरु१षसामग्रंमख्य१त् (शौ० सं० ७.८२.४)। केचिदिदं सूत्रं नान्तःपादमव्यपर इति पठन्ति, ते संहितायामिह यदुच्यते तस्य सर्वस्य प्रतिषेधं वर्णयन्ति॥

अव्यादवद्यादवक्रमुरव्रतायमवन्त्ववस्युषु च ॥ ११६ ॥

अव्यात् अवद्यात् अवक्रमुः अव्रत अयम् अवन्तु अवस्यु इत्येतेषु वकारयकार-परेऽप्यति परतोऽन्तःपादमेङ् प्रकृत्या भवति। अ१ग्निः प्रंथ१मो वसुंभिर्नो अव्या१त् (तै० सं० २.१.११.२)। मिंत्रमहो अव१द्यात् (ऋ० ४.४.१५)। माशिंवासो१ अवंक्रमुः (ऋ० ७.३२. २७)। ते नों अव्रताः। शांतवा१रो अ१यं म१णिः (शौ० सं० १९.३६.५)। ते नों अवन्तु पिं१तरः१ (ऋ० १०.१५.१)। कुशि१कासों अव१स्यवंः (ऋ० ३.४२.६)॥

यजुष्युरः ॥ ११७ ॥

उरःशब्द एङन्तो यजुषि विषयेऽति प्रकृत्या भवति। उरो अन्तरिक्षम्। अपरे 'यजुष्युरो' इति सूत्रं पठन्ति, उकारान्तमुरुशब्दं संबुद्ध्यन्तमधीयते। त इदमुदाहरन्ति—उरों अन्तरिक्ष स१जूः (तै० सं० १.३.८.१) इति। यजुषि पादानामभावादनन्तःपादार्थं वचनम्॥

आपोजुषाणोवृष्णोवर्षिष्ठेऽम्बेऽम्बालेऽम्बिकेपूर्वे ॥ ११८ ॥

यजुषीत्येव। आपो जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठे इत्येते शब्दा अम्बे अम्बाले इत्येतौ च

---

१ - ' शतधारो ' इति मुद्रितः पाठः सर्वत्र। २ - ' अन्तरिक्षं ' इति मुद्रितेषु, स चापपाठः।

यावम्बिकेशब्दात् पूर्वौ यजुषि पठितौ तेऽति परतः प्रकृत्या भवन्ति। आपो॑ अ१॒स्मान्मा१॒तरः॑ शुन्धयन्तु (मा० सं० ४.२)। जुषा१॒णो अ१॒प्तुराज्यं॑स्य (मा० सं० ५.३५)। वृष्णो॑ अं॑१॒शुभ्या१॒ गभ॑स्तिपूतः (मा० सं० ७.१)। वर्षि॑ष्ठे१॒ अधि१॒नाके१॒ (तै० सं० १.१.८.२)। अम्बे१॒ अम्बा१॒ले अम्बि॑के । यजुषीदमीदृशमेव पठ्यते। अस्मादेव निपातनाद् 'अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः' (७.३.१०७) इति ह्रस्वत्वं न भवति॥

अङ्ग इत्यादौ च ॥ ११९ ॥

अङ्गशब्दे य एङ् तदादौ चाकारे यः पूर्वः स यजुषि विषयेऽति प्रकृत्या भवति। ऐन्द्रः प्राणो अङ्गेअङ्गे अदीध्यत्। ऐ१॒न्द्रः प्रा१॒णो अङ्गे॑अङ्गे॒ नि दी॑ध्यत् (मा० सं० ६.२०)। ऐन्द्रः प्राणो अङ्गेअङ्गे अशोचिषम्॥

अनुदात्ते च कुधपरे ॥ १२० ॥

यजुषीत्येव। अनुदात्ते चाति कवर्गधकारपरे परतो यजुषि विषय एङ् प्रकृत्या भवति। अ१॒यं नो॑ अ१॒ग्निः (मा० सं० ५.३७)। अयं सो अध्वरः। अनुदात्त इति किम्? अधोऽग्रे। अग्रशब्द आद्युदात्तो निपात्यते। कुधपर इति किम् ? सोऽयमग्निः सहस्रियः (तु०—मा० सं० १५.२१)॥

अवपथासि च ॥ १२१ ॥

यजुषीत्येव। अनुदात्त इति चशब्देनानुकृष्यते। अवपथाःशब्देऽनुदात्तेऽकारादौ परतो यजुषि विषय एङ् प्रकृत्या भवति। त्री रुद्रेभ्यो अवपथाः (काठ० सं० ३०.६.३२)। वपेर्लङि थासि 'तिङ्ङतिङः' (८.१.२८) इति निघातेनानुदात्तत्वम्। अनुदात्त इत्येव— यद्रुद्रेभ्योऽवपथाः। 'निपातैर्यद्यदिहन्त०' (८.१.३०) इति निघातः प्रतिषिध्यते॥

सर्वत्र विभाषा गोः ॥ १२२ ॥

सर्वत्र छन्दसि भाषायां चाति परतो गोरेङ् प्रकृत्या भवति विभाषा। गोऽग्रम्, गो अग्रम्। छन्दसि—अप॑शवो१॒ वा अ१॒न्ये गो॑अ१॒श्वेभ्यः॑ प१॒शवो॑ गोअ१॒श्वान् (तै० सं० ५.२.६.४)॥

---

१ - 'अम्बे१॒ अम्बि१॒केऽम्बा॑लिके' (मा० सं० २३.१८)। 'अम्बे१॒ अम्बा१॒ल्यम्बि॑के१॒' (तै० सं० ७.४.१६.१)।

२ - 'अरोचिषम्' इति है०। ३ - 'सो' इति मुद्रितः पाठः।

अवङ् स्फोटायनस्य ॥ १२३ ॥

अतीति निवृत्तम्। अचीत्येतत्त्वनुवर्तत एव। अचि परतो गोः स्फोटायनस्याचार्यस्य मतेनावङादेशो भवति। गवाग्रम्, गोऽग्रम्। गवाजिनम्, गोऽजिनम्। गवौदनम्, गवोदनम्। गवोष्ट्रम्, गवुष्ट्रम् । आद्युदात्तश्चायमादेशो निपात्यते, स निपातनस्वरो बहुव्रीहौ प्रकृतिस्वरविधाने भवति। गावो अग्रमस्य गवा॑ग्र इति। अन्यत्र तु समासान्तोदात्तत्वेन बाध्यते। स्फोटायनग्रहणं पूजार्थम्, विभाषेत्येव हि वर्तते। व्यवस्थितविभाषेयम्, तेन गवाक्ष इत्यत्र नित्यमवङ् भवति॥

इन्द्रे च नित्यम् ॥ १२४ ॥

इन्द्रशब्दस्थेऽचि परतो गोर्नित्यमवङादेशो भवति। गवेन्द्रः। गवेन्द्रयज्ञस्वरः॥

प्लुतप्रगृह्या अचि ॥ १२५ ॥

प्लुताश्च प्रगृह्याश्चाचि प्रकृत्या भवन्ति। देवदत्त३ अत्र न्वसि। यज्ञदत्त३ इदमानय। आश्रयादत्र प्लुतः सिद्धः। प्रगृह्याः—अग्नी इति। वायू इति। खट्वे इति। माले इति। अचीत्यनुवर्तमाने पुनरज्ग्रहणमादेशनिमित्तस्याचः परिग्रहार्थम्। तेनेह न भवति—जानु उ अस्य रुजति, जान्वस्य रुजति। प्रगृह्यादुकारात् परस्याकारस्य सवर्णदीर्घत्वं प्रत्यनिमित्तत्वादत्र प्रकृतिभावो न भवति। नित्यग्रहणमिहानुवर्तते। प्लुतप्रगृह्याणां नित्यमयमेव प्रकृतिभावो यथा स्याद्, 'इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च' (६.१.१२७) इत्येतन् मा भूदिति॥

आङोऽनुनासिकश्छन्दसि ॥ १२६ ॥

आङोऽचि परतः संहितायां छन्दसि विषयेऽनुनासिकादेशो भवति, स च प्रकृत्या भवति। अ१भ्र आँ अ१पः (ऋ० ५.४८.१)। गं॑भी॒र आँ उ॒ग्रंपुत्रे१ जिघांसतः (ऋ० ८.६७.११)। केचिदाङोऽनुनासिकश्छन्दसि बहुलमित्यधीयते। तेनेह न भवति—इन्द्रो बाहुभ्यामातरत्। आ अतरत्॥

इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च ॥ १२७ ॥

इकोऽसवर्णेऽचि परतः शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन प्रकृत्या भवन्ति, ह्रस्वश्च तस्येकः स्थाने भवति। दधि अत्र, दध्यत्र। मधु अत्र, मध्वत्र। कुमारि अत्र, कुमार्यत्र। किशोरि अत्र, किशोर्यत्र। इक इति किम् ? खट्वेन्द्रः। असवर्ण इति किम् ? कुमारीन्द्रः। शाकल्यस्य ग्रहणं पूजार्थम्। आरम्भसामर्थ्यादेव हि यणादेशेन सह विकल्पः सिद्धः

॥ सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधो वक्तव्यः॥ सिति—अ॒यं ते॒ योनि॑र्ऋ॒त्विय॒ः (ऋ० ३.२६.१०)। नित्यसमासे—व्याकरणम्। कुमार्यर्थम् ॥ ईषाअक्षादिषु छन्दसि प्रकृतिभावमात्रं वक्तव्यम्॥ ई॒षा अक्षो॑ हिर॒ण्ययः॑ (ऋ० ८.५.२६)। का ई॑मरे पिशङ्गि॒ला (मा० सं० २३.५५)। पथा अगमन्॥

ऋत्यकः ॥ १२८ ॥

शाकल्यस्य ह्रस्वश्चेत्येतदनुवर्तते। ऋकारे परतः शाकल्यस्याचार्यस्य मतेनाकः प्रकृत्या भवन्ति, ह्रस्वश्च तस्याकः स्थाने भवति। खट्व ऋश्यः। माल ऋश्यः। कुमारि ऋश्यः। होतृ ऋश्यः। ऋतीति किम् ? खट्वेन्द्रः। अक इति किम् ? वृक्षावृश्यः। सवर्णार्थमनिगर्थं च वचनम्॥

अप्लुतवदुपस्थिते ॥ १२९ ॥

उपस्थितं नामानार्ष इतिकरणः, समुदायादवच्छिद्य पदं येन स्वरूपेऽवस्थाप्यते। तस्मिन् परतः प्लुतोऽप्लुतवद् भवति। प्लुतकार्यं प्रकृतिभावं न करोति। सुश्लोक३ इति सुश्लोकेति। सुमङ्गल३ इति सुमङ्गलेति। वत्करणं किम् ? अप्लुत इत्युच्यमाने प्लुत एव प्रतिषिध्यते। तत्र को दोषः ? प्रगृह्याश्रये प्रकृतिभावे प्लुतस्य श्रवणं न स्यात्। अग्नी३ इति। वायू३ इति॥

ई३ चाक्रवर्मणस्य ॥ १३० ॥

ई३कारः प्लुतोऽचि परतश्चाक्रवर्मणस्याचार्यस्य मतेनाप्लुतवद् भवति। अस्तु हीत्यब्रूताम्। अस्तु हि३ इत्यब्रूताम्। चिनु हीदम्। चिनु हि३ इदम्। चाक्रवर्मणग्रहणं विकल्पार्थम्, तदुपस्थिते निवृत्त्यर्थम् अनुपस्थिते प्राप्त्यर्थमित्युभयत्रविभाषेयम्। ईकारा-दन्यत्राप्ययमप्लुतवद्भाव इष्यते। वशा३ इयं वशेयम्॥

दिव उत् ॥ १३१ ॥

'एङः पदान्तादति' (६.१.१०९) इत्यतः पदग्रहणमनुवर्तते। दिव इति प्रातिपदिकं गृह्यते न धातुः, सानुबन्धकत्वात्। दिवः पदस्योकारादेशो भवति। दिवि कामो यस्य द्युकामः। द्युमान्। विमलद्यु दिनम्। द्युभ्याम्, द्युभिः। निरनुबन्धकग्रहणात् (परि० ८१) इह न भवति—अक्षद्यूभ्याम्, अक्षद्यूभिरिति। तपरकरणमूठो निवृत्त्यर्थं द्युभ्याम्, द्युभिरिति। अत्र हि परत्वादूठ् प्राप्नोति। पदस्येति किम् ? दिवौ, दिवः॥

---

१ - यथान्यासम् ' अस्तुहि० ' इति पाठः।

एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि ॥ १३२ ॥

एतत्तदौ यावककारौ नञ्समासे न वर्तेते तयोर्यः सुशब्दः, कश्च तयोः सुशब्दः ? यस्तदर्थेन संबद्धः, तस्य संहितायां विषये हलि परतो लोपो भवति। एष ददाति। स ददाति। एष भुङ्क्ते। स भुङ्क्ते। एतत्तदोरिति किम् ? यो ददाति। यो भुङ्क्ते। सुग्रहणं किम् ? एतौ गावौ चरतः। अकोरिति किम् ? एषको ददाति। सको ददाति। 'तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते' (परि० ८६) इति रूपभेदेऽपि साकच्कावेतत्तदावेव भवतः। अनञ्समास इति किम् ? अनेषो ददाति। असो ददाति। उत्तरपदार्थप्रधानत्वाद् नञ्समासस्यैतत्तदोरेवात्र संबद्धः सुशब्दः। हलीति किम् ? एषोऽत्र। सोऽत्र॥

स्यश्छन्दसि बहुलम् ॥ १३३ ॥

स्य इत्येतस्य छन्दसि हलि परतो बहुलं सोर्लोपो भवति। उ॒त स्य वा॒जी क्षि॑प॒णिं तु॑रण्यति ग्री॒वायां॑ ब॒द्धो अ॑पि क॒क्ष आ॒सनि॑ (ऋ० ४.४०.४)। ए॒ष स्य ते॑ पवत इन्द्र॒ सोमः॑ (ऋ० ६.६७.४६)। न च भवति—यत्र स्यो निपतेत्॥

सोऽचि लोपे चेत् पादपूरणम् ॥ १३४ ॥

स इत्येतस्याचि परतः सुलोपो भवति, लोपे सति चेत् पादः पूर्यते। सेदु॒ राजा॑ क्षयति चर्षणी॒नाम् (ऋ० १.३२.१५)। सौष॑धी॒रनु॑रुध्यसे (ऋ० ८.४३.६)। लोपे चेत् पादपूरणमिति किम् ? स इव व्याघ्रो भवेत्। अचीति विस्पष्टार्थम्। पादग्रहणेनात्र श्लोकपादस्यापि ग्रहणं केचिदिच्छन्ति। तेनेदमपि सिद्धं भवति।

सैष दाशरथी रामः सैष राजा युधिष्ठिरः।
सैष कर्णो महात्यागी सैष भीमो महाबलः॥

सुट् कात् पूर्वः ॥ १३५ ॥

अधिकारोऽयम्, 'पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम्' (६.१.१५७) इति यावत्। इत उत्तरं यद् वक्ष्यामस्तत्र सुडिति कात् पूर्व इति चैतदधिकृतं वेदितव्यम्। वक्ष्यति— 'संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे' (६.१.१३७)। संस्कर्ता। संस्कर्तुम्। संस्कर्तव्यम्। कात् पूर्वग्रहणं सुटोऽभक्तत्वज्ञापनार्थम्। तथाहि संस्कृषीष्ट संस्क्रियत इति संयोगादिलक्षणाविड्गुणौ न भवतः। 'तिङ्ङतिङः' (८.१.२८) इति निघातोऽपि तर्हि न प्राप्नोति, सुटा व्यवहितत्वात्? 'स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्०' (परि० ७६) इति वचनाद् नास्ति व्यवधानम्।

---

१ - उत्तरार्धो नास्ति बाल०।

संचस्करतुः, संचस्करुरिति गुणः कथम् ? 'तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते' (परि० ८६) इति। संयोगोपधग्रहणं च 'ऋतश्च संयोगादेर्गुणः' (७.४.१०) इत्यत्र कर्तव्यम्। टित्करणं सुट्स्तुस्वञ्जाम् (८.३.७०) इत्यत्र विशेषणार्थम्॥

अड्भ्यासव्यवायेऽपि ॥ १३६ ॥

अड्व्यवायेऽभ्यासव्यवायेऽपि सुट् कात् पूर्वो भवति। समस्करोत्। समस्कार्षीत्। संचस्कार। परिचस्कार। किमर्थं पुनरिदमुच्यते, 'पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते' (सीर० प० १२६) इति तत्र धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमिति पूर्वं सुट् क्रियते पश्चादडभ्यासौ ? अभक्तश्च सुडित्युक्तम्, ततः सकारादुत्तरावडभ्यासावनिष्टे देशे स्याताम्। एतस्मिंस्तु सत्यत एव वचनात् कृतयोरडभ्यासयोस्तद्व्यवायेऽपि सुट् कात् पूर्वः क्रियत इति सिद्धमिष्टं भवति॥

सम्पर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे ॥ १३७ ॥

सम् परि उप इत्येतेभ्यो भूषणार्थे करोतौ परतः सुट् कात् पूर्वो भवति। सँस्स्कर्ता। सँस्स्कर्तुम्। सँस्स्कर्तव्यम्। अत्र 'संपुंकानां सत्वम्' (८.३.५ वा०) इति समो मकारस्य सकारः, पूर्वस्य चाकारस्यानुनासिकः। परिष्कर्ता। परिष्कर्तुम्। परिष्कर्तव्यम्। सुट्स्तु-स्वञ्जाम् (८.३.७०) इति षत्वम्। उपस्कर्ता। उपस्कर्तुम्। उपस्कर्तव्यम्। भूषण इति किम्? उपकरोति। संपूर्वस्य क्वचिदभूषणेऽपि सुडिष्यते, संस्कृतमन्नमिति॥

समवाये च ॥ १३८॥

समवायः समुदायः, तस्मिंश्चार्थे करोतौ संपर्युपेभ्यः कात् पूर्वः सुडागमो भवति। तत्र नः संस्कृतम्। तत्र नः परिष्कृतम्। तत्र न उपस्कृतम्। समुदितमित्यर्थः॥

उपात् प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु ॥ १३९ ॥

सतो गुणान्तराधानमाधिक्याय वृद्धस्य वा तादवस्थ्याय समीहा प्रतियत्नः। विकृतमेव वैकृतम्। प्रज्ञादित्वादण् (५.४.३८)। गम्यमानार्थस्य वाक्यस्य स्वरूपेणोपादानं वाक्यस्याध्याहारः। एतेष्वर्थेषु गम्यमानेषु करोतौ धातौ परत उपात् सुट् कात् पूर्वो भवति। प्रतियत्ने तावत्—एधोदकस्योपस्कुरुते। काण्डं गुडस्य उपस्कुरुते। वैकृते—उपस्कृतं भुङ्क्ते। उपस्कृतं गच्छति। वाक्याध्याहारे—उपस्कृतं जल्पति। उपस्कृतमधीते। एतेष्विति किम् ? उपकरोति॥

---

१ - 'काण्डगुणस्य' इति मुद्रितेषु। द्र० — पूर्वत्र १.३.३२।

किरतौ लवने ॥ १४० ॥

उपादित्येव। उपादुत्तरस्मिन् किरतौ धातौ लवनविषये सुट् कात् पूर्वो भवति। उपस्कारं मद्रका लुनन्ति। उपस्कारं काश्मीरका लुनन्ति। विक्षिप्य लुनन्तीत्यर्थः। णमुलत्र वक्तव्यः। लवन इति किम् ? उपकिरति देवदत्तः॥

हिंसायां प्रतेश्च ॥ १४१ ॥

किरतावित्येव। उपात् प्रतेश्चोत्तरस्मिन् किरतौ सुट् कात् पूर्वो भवति हिंसायां विषये। उपस्कीर्णं हं ते वृषल भूयात्। प्रतिस्कीर्णं हं ते वृषल भूयात्। तथा ते वृषल विक्षेपो भूयाद् यथा हिंसामनुबध्नातीत्यर्थः। हिंसायामिति किम् ? प्रतिकीर्णम्॥

अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने ॥ १४२ ॥

किरतावित्येव। अपादुत्तरस्मिन् किरतौ चतुष्पाच्छकुनिषु यदालेखनं तस्मिन् विषये सुट् कात् पूर्वो भवति। अपस्किरते वृषभो हृष्टः। अपस्किरते कुक्कुटो भक्ष्यार्थी। अपस्किरते श्वा आश्रयार्थी। आलिख्य विक्षिपतीत्यर्थः। चतुष्पाच्छकुनिष्विति किम् ? अपकिरति देवदत्तः ॥ **हर्षजीविकाकुलायकरणेष्विति वक्तव्यम्॥** इह मा भूत्— अपकिरति श्वा ओदनपिण्डमाशितः। हर्षजीविकाकुलायकरणेष्वेव किरतेरात्मनेपदस्योपसंख्यानम् (१.३.२१ वा०)॥

कुस्तुम्बुरूणि जातिः ॥ १४३ ॥

कुस्तुम्बुरूणीति सुट् निपात्यते, जातिश्चेद् भवति। कुस्तुम्बुरुर्नामौषधि-जातिर्धान्यकम्। तत्फलान्यपि कुस्तुम्बुरूणि। सूत्रनिर्देशे नपुंसकलिङ्गमविवक्षितम्। जातिरिति किम् ? कुत्सितानि तुम्बुरूणि कुतुम्बुरूणि। तुम्बुरुशब्देनात्र तिन्दुकीफलान्युच्यन्ते, समासेन तेषां कुत्सा॥

अपरस्पराः क्रियासातत्ये ॥ १४४ ॥

अपरस्परा इति सुट् निपात्यते क्रियासातत्ये गम्यमाने। अपरस्पराः सार्था गच्छन्ति। सन्ततमविच्छेदेन गच्छन्तीत्यर्थः। क्रियासातत्य इति किम् ? अपरपराः सार्था गच्छन्ति। अपरे च परे च सकृदेव गच्छन्तीत्यर्थः। नात्र गमनस्य सातत्यं प्रबन्धो विवक्षितः। किमिदं सातत्यमिति ? सततस्य भावः सातत्यम्। कथं सततम् ? समस्तते विकल्पेन

---

१ - 'सातत्यप्रबन्धः' इति समस्तः पाठो है०, तारा०।

मकारलोपो विधीयते।

> लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुं काममनसोरपि।
> समो वा हिततयोर्मांसस्य पचि युड्घञोः॥

गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ॥ १४५ ॥

गोष्पदमिति सुट् निपात्यते, तस्य च षत्वं सेवितेऽसेविते प्रमाणे च विषये। गोष्पदो देशः। गावः पद्यन्ते यस्मिन् देशे, स गोभिः सेवितो देशो गोष्पद इत्युच्यते। असेविते—अगोष्पदान्यरण्यानि। असेविते गोष्पदशब्दो न संभवतीत्यगोष्पदशब्दार्थं निपातनम्। यद्येवं नार्थ एतेन, गोष्पदप्रतिषेधादगोष्पदं भविष्यति ? सत्यमेतत्, यत्र तु सेवित-प्रसङ्गोऽस्ति तत्रैव स्यादगोष्पदमिति, यत्र त्वत्यन्तासंभव एव तत्र न स्याद्—अगोष्पदान्य-रण्यानीति। असेवितग्रहणात् तत्रापि भवति। यानि हि महान्त्यरण्यानि येषु गवामत्यन्ता-संभवस्तान्येवमुच्यन्ते। प्रमाणे—गोष्पदमात्रं क्षेत्रम्। गोष्पदपूरं वृष्टो देवः। नात्र गोष्पदं स्वार्थप्रतिपादनार्थमुपादीयते। किं तर्हि ? क्षेत्रस्य वृष्टेश्च परिच्छेत्तुमियत्ताम्। सेविता-सेवितप्रमाणेष्विति किम् ? गोः पदं गोपदम्॥

आस्पदं प्रतिष्ठायाम् ॥ १४६ ॥

आत्मयापनाय स्थानं प्रतिष्ठा, तस्यामास्पदमिति सुट् निपात्यते। आस्पदमनेन लब्धम्। प्रतिष्ठायामिति किम् ? आ पदात् आपदम्॥

आश्चर्यमनित्ये ॥ १४७ ॥

अनित्यतया विषयभूतया अद्भुतत्वमिह लक्ष्यते, तस्मिन्नाश्चर्यं निपात्यते। 'चरेराङि चागुरौ' (३.१.१०० वा०) इति यत्प्रत्यये कृते निपातनात् सुट्। आश्चर्यं यदि स भुञ्जीत। आश्चर्यं यदि सोऽधीयीत। चित्रमद्भुतमित्यर्थः। अनित्य इति किम् ? आचर्यं कर्म शोभनम्॥

वर्चस्केऽवस्करः ॥ १४८ ॥

कुत्सितं वर्चो वर्चस्कमन्नमलम्, तस्मिन्नभिधेयेऽवस्कर इति निपात्यते। अवपूर्वस्य किरतेः कर्मणि 'ऋदोरप्' (३.३.५७) इत्यप्, निपातनात् सुट्। अवकीर्यत इत्यवस्करोऽ-न्नमलम्। तत्संबन्धाद् देशोऽपि तथोच्यते। वर्चस्क इति किम् ? अवकरः॥

---

१ - 'उपलक्ष्यते' इति है०।

अपस्करो रथाङ्गम् ॥ १४९ ॥

अपस्कर इति निपात्यते रथाङ्गं चेद् भवति। अपपूर्वात् किरतेः 'ऋदोरप्' (३.३. ५७) इत्यप्, निपातनात् सुट्। अपस्करो रथावयवः। रथाङ्गमिति किम् ? अपकरः॥

विष्किरः शकुनिर्विकिरो वा ॥ १५० ॥

विष्किर इति किरतेर्विपूर्वस्य 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' (३.१.१३५) इति कप्रत्यये विहिते सुट् निपात्यते शकुनिश्चेद् भवति। विकिरशब्दाभिधेयो वा शकुनिर्भवति।

सर्वे शकुनयो भक्ष्या विष्किराः कुक्कुटादृते।

विष्किरो वा शकुनाविति वा ग्रहणादेव सुड्विकल्पे सिद्धे विकिरग्रहणमिह तस्यापि शकुनेरन्यत्र प्रयोगो मा भूत्॥

ह्रस्वाच् चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे ॥ १५१ ॥

चन्द्रशब्द उत्तरपदे ह्रस्वात् परः सुडागमो भवति मन्त्रविषये। सुश्चंन्द्र१ (ऋ० ५. ६.५) युष्मान्। ह्रस्वादिति किम् ? सूर्याचन्द्र१मसांविव (ऋ० ५.५१.१५)। मन्त्र इति किम्? सुचन्द्रा पौर्णमासी। उत्तरपदं समास एव भवतीति प्रसिद्धम्, तत इह न भवति— शुक्रमंसि च१न्द्रमंसि (मा० सं० ४.१८)॥

प्रतिष्कशश्च कशेः ॥ १५२ ॥

'कश गतिशासनयोः' (अदा० १६) इत्येतस्य धातोः प्रतिपूर्वस्य पचाद्यचि कृते सुट् निपात्यते, तस्यैव षत्वम्। ग्राममद्य प्रवेक्ष्यामि भव मे त्वं प्रतिष्कशः। वार्तापुरुषः, सहायः, पुरोयायी वा प्रतिष्कश इत्यभिधीयते। कशेरिति किम् ? प्रतिगतः कशां प्रतिकशोऽश्वः। अत्र यद्यपि कशेरेव कशाशब्दस्तथापि कशेरिति धातोरुपादानं तदुपसर्गस्य प्रतेः प्रतिपत्त्यर्थम्। तेन धात्वन्तरोपसर्गाद् न भवति॥

प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी ॥ १५३ ॥

प्रस्कण्वो हरिश्चन्द्र इति सुट् निपात्यत ऋषी चेदभिधेयौ भवतः। प्रस्कण्व ऋषिः। हरिश्चन्द्र ऋषिः। हरिश्चन्द्रग्रहणममन्त्रार्थम्। ऋषी इति किम् ? प्रकण्वो देशः। हरिचन्द्रो माणवकः॥

मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः ॥ १५४ ॥

मस्कर मस्करिन् इत्येतौ यथासंख्यं वेणौ परिव्राजके च निपात्येते। मकरशब्दो ह्यव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम्, तस्य वेणावभिधेये सुट् निपात्यते, परिव्राजके त्विनिरपि। मस्करो वेणुः। मस्करी परिव्राजकः। वेणुपरिव्राजकयोरिति किम् ? मकरो ग्राहः। मकरी समुद्रः। केचित् पुनरत्र माङ्युपपदे करोतेः करणेऽच्प्रत्ययमपि निपातयन्ति, माङश्च ह्रस्वत्वं सुट् च। मा क्रियते येन प्रतिषिध्यते, स मस्करो वेणुः। वेणुग्रहणं च प्रदर्शनार्थमन्यत्रापि भवति— मस्करो दण्ड इति। परिव्राजकेऽपि माङ्युपपदे करोतेस्ताच्छील्य इनिर्निपात्यते, माङो ह्रस्वत्वं सुट् च तथैव। माकरणशीलो मस्करी कर्मापवादित्वात् परिव्राजक उच्यते। स ह्येवमाह—मा कुरुत कर्माणि, शान्तिर्वः श्रेयसीति॥

कास्तीराजस्तुन्दे नगरे ॥ १५५ ॥

कास्तीर अजस्तुन्द इत्येतौ शब्दौ निपात्येते नगरेऽभिधेये। ईषत्तीरमस्य, अजस्येव तुन्दमस्येति व्युत्पत्तिरेव क्रियते, नगरं तु वाच्यमेतयोः। कास्तीरं नाम नगरम्। अजस्तुन्दं नाम नगरम्। नगर इति किम् ? कातीरम्। अजतुन्दम्॥

कारस्करो वृक्षः ॥ १५६ ॥

कारस्कर इति सुट् निपात्यते वृक्षश्चेद् भवति। कारं करोतीति 'दिवाविभानिशा-प्रभाभास्कारान्ता०' (३.२.२१) इति टप्रत्ययः। कारस्करो वृक्षः। वृक्ष इति किम् ? कारकरः। केचिदिदं सूत्रं नाधीयते, पारस्करप्रभृतिष्वेव कारस्करो वृक्ष इति पठन्ति॥

पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् ॥ १५७ ॥

पारस्करप्रभृतीनि च शब्दरूपाणि निपात्यन्ते संज्ञायां विषये। पारस्करो देशः। कारस्करो वृक्षः। रथस्या नदी। किष्कुः प्रमाणम्। किष्किन्धा गुहा। तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च (ग० सू० १६३)। तस्करश्चोरः। बृहस्पतिर्देवता। चोरदेवतयोरिति किम् ? तत्करः। बृहत्पतिः। संज्ञाग्रहणादुपाधिपरिग्रहे सिद्धे गणे चोरदेवताग्रहणं प्रपञ्चार्थम्। प्रात्तुम्पतौ गवि कर्तरि (ग० सू० १६४)। तुम्पतौ धातौ प्रशब्दात् परस्सुट् भवति गवि कर्तरि। प्रस्तुम्पति गौः। गवीति किम् ? प्रतुम्पति वनस्पतिः। पारस्करप्रभृतिराकृतिगणः। अविहितलक्षणः सुट् पारस्करप्रभृतिषु द्रष्टव्यः।

---

१ - 'कारस्करो वृक्षः' इति काशिकामतेनात्र न स्यात्। २ - 'रथस्या' इति बाल०।

प्रायश्चित्तम्। प्रायश्चित्तिः। यदुक्तं 'प्रायस्य चित्तिचित्तयोः सुडस्कारो वा' (महाभाष्य ३.६६) इति, तत् संगृहीतं भवति॥

अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ॥ १५८ ॥

परिभाषेयं स्वरविधिविषया। यत्रान्यः स्वर उदात्तः स्वरितो वा विधीयते, तत्रानुदात्तं पदमेकं वर्जयित्वा भवतीत्येतदुपस्थितं द्रष्टव्यम्। अनुदात्ताच्कमनुदात्तम्। कः पुनरेको वर्ज्यते ? यस्यासौ स्वरो विधीयते। वक्ष्यति—'धातोः' (६.१.१६२) अन्त उदात्तो भवतीति। गोपायति। धूपायति। धातोरन्त्यमचं वर्जयित्वा परिशिष्टमनुदात्तं भवति। धातुस्वरं श्नास्वरो बाधते। लुनाति। पुनाति। श्नास्वरं तस्स्वरः। लुनीतः। पुनीतः। तस्स्वरमाम्स्वरः। लुनीतस्तराम्। पुनीतस्तराम्।

आगमस्य विकारस्य प्रकृतेः प्रत्ययस्य च।
पृथक्स्वरनिवृत्त्यर्थमेकवर्जं पदस्वरः॥

आगमस्य—'चतुरनडुहोरामुदात्तः' (७.१.९८)। चत्वारः। अनड्वाहः। आगमस्वरः प्रकृतिस्वरं बाधते। विकारस्य—अस्थनि, दधनि इत्यनङ्स्वरः प्रकृतिस्वरं बाधते। प्रकृतेः — गोपायति। धूपायति। प्रकृतिस्वरः प्रत्ययस्वरं बाधते। प्रत्ययस्य—कर्तव्यम्। हर्तव्यम्। प्रत्ययस्वरः प्रकृतेः स्वरस्य बाधकः। परनित्यान्तरङ्गापवादैः स्वरैर्व्यवस्था सतिशिष्टेन च। यो हि यस्मिन् सति शिष्यते, स तस्य बाधको भवति। तथाहि—गोपायतीत्यत्र धातुस्वरापवादः प्रत्ययस्वरस्तेनैव धातुस्वरेण प्रत्ययान्तस्य धातोः सतिशिष्टत्वाद् बाध्यते। कार्ष्णोत्तरासङ्गपुत्र इत्यत्र च समासस्वरापवादो बहुव्रीहिस्वरः सतिशिष्टेन समासान्तोदात्तत्वेन बाध्यते। विकरणस्वरस्तु सतिशिष्टोऽपि सार्वधातुकस्वरं न बाधते। लुनीत इति तस एव स्वरो भवति ॥ विभक्तिस्वरान्नञ्स्वरो बलीयानिति वक्तव्यम्॥ अतिस्रः इत्यत्र 'तिसृभ्यो जसः' (६.१.१६६) इति सतिशिष्टोऽपि विभक्तिस्वरो नञ्स्वरेण बाध्यते ॥ विभक्तिनिमित्तस्वराच्च नञ्स्वरो बलीयानिति वक्तव्यम्॥ अचत्वारः, अनड्वाह इति। यस्य विभक्तिर्निमित्तमामः, तस्य यदुदात्तत्वं तद् नञ्स्वरेण बाध्यते। पदग्रहणं किम् ? देवदत्त गामभ्याज शुक्लाम् इति वाक्ये हि प्रतिपदं स्वरः पृथग् भवति। परिमाणार्थं चेदं पदग्रहणं पदाधिकारस्य निवृत्तिं करोति। तेन प्रागेव पदव्यपदेशात् स्वरविधिसमकालमेव शिष्टस्यानुदात्तत्वं भवति। तथा च कुवल्या विकारः कौवलम् इत्यत्रानुदात्तादिलक्षणोऽञ् सिद्धो भवति। तथा गर्भिणीशब्दश्चानुदात्तादि- लक्षणस्याञो बाधनार्थं भिक्षादिषु पठ्यते। कुवलगर्भशब्दावाद्युदात्तौ॥

कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः ॥ १५९ ॥

कर्षतेर्धातोराकारवतश्च घञन्तस्यान्त उदात्तो भवति। कर्षः। पाकः। त्यागः।

रागः। दायः। धायः। 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' (६.१.१९७) इत्यस्यापवादः। कर्ष इति विकृतनिर्देशः कृषतेर्निवृत्त्यर्थः। तौदादिकस्य घञन्तस्य कर्षं इत्याद्युदात्त एव भवति॥

उञ्छादीनां च ॥ १६० ॥

उञ्छ इत्येवमादीनामन्त उदात्तो भवति। उञ्छः। म्लेच्छः। जञ्जः। जल्पः। एते घञन्ता इति ञित्स्वरः प्राप्तः। जपः, व्यध इत्यबन्तौ, तयोर्धातुस्वरः प्राप्तः। केचित् तु वध इति पठन्ति। युगः। युजेर्घञन्तस्य निपातनादगुणत्वं विशिष्टविषये च निपातनमिदमिष्यते। कालविशेषे रथाद्युपकरणे च युगशब्दस्य प्रयोगोऽन्यत्र हि योगं एव भवति। गरो दूष्ये (ग० सू० १६५) अबन्तः। गरशब्दोऽबन्तः स दूष्य एवान्तोदात्तः। गरो विषम्। अन्यत्राद्युदात्त एव। वेगवेदवेष्टबन्धाः करणे (ग० सू० १६६)। 'हलश्च' (३.३.१२१) इति घञन्ता एते करणेऽन्तोदात्ता भवन्ति। भाव आद्युदात्ता एव। स्तुयुद्रुवश्छन्दसि (ग० सू० १६७)। उपसमस्तार्थमेतत्। परिष्टुत्। संयुत्। परिद्रुत्। वर्तनिः स्तोत्रे (ग० सू० १६८)। स्तोत्रं साम। तत्स्थो वर्तनिशब्दोऽन्तोदात्तो भवति, अन्यत्र मध्योदात्तः। श्वभ्रे दरः (ग० सू० १६९)। श्वभ्रेऽभिधेये दरशब्दोऽन्तोदात्तोऽन्यत्राबन्तत्वादाद्युदात्तः। साम्बतापौ भावगर्हायाम् (ग० सू० १७०)। अन्तोदात्तौ, अन्यत्राद्युदात्तौ। उत्तमशश्वत्तमौ सर्वत्र (ग० सू० १७१)। केचित् तु भावगर्हायामित्यत्राप्यनुवर्तयन्ति। भक्षमन्थभोगदेहाः (ग० सू० १७२) एते घञन्ताः। भक्षिर्ण्यन्तोऽपि घञन्त एव, 'एरच्' (३.३.५६) अण्यन्तानामिति वचनात्[1]॥

अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः ॥ १६१ ॥

उदात्त इति वर्तते। यस्मिन्ननुदात्ते परत उदात्तो लुप्यते तस्यानुदात्तस्यादिरुदात्तो भवति। कुमार ई कुमारी। कुमारशब्दोऽन्तोदात्तस्तस्य ङीप्यनुदात्त उदात्तो लुप्यते। अनुदात्तो ङीब् उदात्तः। 'भस्य टेर्लोपः' (७.१.८८)। पथः। पथा। पथे। पथिन्शब्दोऽन्तोदात्तः। 'कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप्' (४.२.८७)। कुमुद्वान्। नड्वान्। वेतस्वान्। कुमुदादयोऽन्तोदात्ताः। ड्मतुबनुदात्तः। अनुदात्तस्येति किम् ? प्रासङ्गं वहति प्रासङ्ग्यः। प्रासङ्गशब्दस्थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः (६.२.१४४)। तस्य यति 'तित् स्वरितम्' (६.१.१८५) इति स्वरित उदात्तो लुप्यते। नैतदस्ति, स्वरिते हि विधीयमाने परिशिष्टमनुदात्तम्, तत् कुत उदात्तलोपः ? तदेतदनुदात्तग्रहणमादेरनुदात्तस्योदात्तार्थम्। अन्त इति हि प्रकृतत्वादन्तस्य स्यात्। मा हि धुक्षाताम्। मा हि धुक्षाथाम्। यत्रेति किम् ? भार्गवः, भार्गवौ, भृगवः। प्राक् सुबुत्पत्तेर्गोत्रप्रत्ययस्य लुक्। उदात्तग्रहणं किम्? बैदीं। और्वी॥

---

१ - 'एरजण्यन्तानाम्' इति वचनमनार्षमिति कैयटहरदत्तनागेशाः।

धातोः ॥ १६२ ॥

अन्त इत्येव। धातोरन्त उदात्तो भवति। पचति। पठति। ऊर्णोति। गोपायति। याति॥

चितः ॥ १६३ ॥

चितोऽन्त उदात्तो भवति। 'भञ्जभासमिदो घुरच्' (३.२.१६१)—भङ्गुरम्। भासुरम्। मेदुरम्। 'आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच्' (२.४.७०)—कुण्डिनाः। चिति प्रत्यये प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यान्त उदात्त इष्यते। बहुपटवः। उच्चकैः॥

तद्धितस्य ॥ १६४ ॥

चित इत्येव। चितस्तद्धितस्यान्त उदात्तो भवति। 'गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ्' (४.१.९८)—कौञ्जायनाः। भौञ्जायनाः। किमर्थमिदम् ? परमपि ञित्स्वरं बाधित्वान्तोदात्तत्वमेव यथा स्यादिति॥

कितः ॥ १६५ ॥

तद्धितस्येत्येव। तद्धितस्य कितोऽन्त उदात्तो भवति। 'नडादिभ्यः फक्' (४.१.९९)—नाडायनः। चारायणः। 'प्राग्वहतेष्ठक्' (४.४.१)—आक्षिकः। शालाकिकः॥

तिसृभ्यो जसः ॥ १६६ ॥

तिसृभ्य उत्तरस्य जसोऽन्त उदात्तो भवति। तिस्रस्तिष्ठन्ति। 'उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य' (८.२.४) इत्यस्यापवादः। शसि 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' (६.१.१७४) इति सिद्धेऽन्यत्र बहुवचने 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः' (६.१.१७६) इति विधानात् जसेव लभ्यत इति जस्ग्रहणमुपसमस्तार्थमेक इच्छन्ति। अतितिस्रौ इत्यत्र स्वरो मा भूदिति॥

चतुरः शसि ॥ १६७ ॥

चतुरः शसि परतोऽन्त उदात्तो भवति। चतुरः पश्य। चतस्रादेश आद्युदात्तनिपातनाद् यणादेशस्य च पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वादयं स्वरो न भवति—चतस्रः पश्येति॥

---

१ - 'बहुपटुः' इति है०।

सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः ॥ १६८ ॥

सावित सप्तमीबहुवचनस्य सुशब्दस्य ग्रहणम्। तत्र सौ य एकाच् तस्मात् परा तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता भवति। वाचा, वाग्भ्याम्, वाग्भिः। वाग्भ्यः। याता, यादूभ्याम्, यादि्भः। सावित किम्? राज्ञा। राज्ञे। एकाच इति किम्? हरिणा। गिरिणा। राजसु। तृतीयादिरिति किम्? वाचौ। वाचः। विभक्तिरिति किम्? वाक्तरा। वाक्तमा। सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणादिह न भवति—त्वया, त्वयि इति॥

अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे ॥ १६९ ॥

एकाच इति वर्तते, तृतीयादिर्विभक्तिरिति च। नित्यशब्दः स्वर्यते। तेन नित्याधिकारविहितः समासः पर्युदस्यते। नित्यसमासादन्यत्रानित्यसमासे यदुत्तरपदमन्तोदात्तमेकाच्च तस्मात् परा तृतीयादिर्विभक्तिरन्यतरस्यामुदात्ता भवति। प१र१म१वाचा, प१र१म१वाचा। प१र१म१वाचे, प१र१म१वाचे। प१र१म१त्व१चा, प१र१म१त्वचा। प१र१म१त्व१चे, प१र१म१त्वचे। यदा विभक्तिरुदात्ता न भवति, तदा समासान्तोदात्तत्वमेव। अन्तोदात्तादिति किम्? अवाचा। सुवाचा। सुत्वचा। तत्पुरुषोऽयम्। तत्र 'तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्यय०' (६.२.२) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। उत्तरपदग्रहणमेकाच्त्वेनोत्तरपदं विशेषयितुम्, अन्यथा हि समासविशेषणमेतत् स्यात्। तत्र शुन ऊर्क्, श्वोर्जा इत्यत्रैवायं विधिः स्यात्। अनित्यसमास इति किम्? अ१ग्नि१नचिता। सोम१सुता। 'उपपदमतिङ्' (२.२.१९) इत्ययं नित्याधिकारे समासो विधीयते। तत्र 'गतिकारकोपपदात् कृत्' (६.२.१३९) इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेण चित् शब्द उदात्तः। यस्तु विग्रहाभावेन नित्यसमासस्तत्र भवत्येव विकल्पः। अ१वाचा ब्राह्मणेन, सुवाचा ब्राह्मणेनेति। बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्' (६.२.१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं भवति॥

अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानम् ॥ १७० ॥

अञ्चेः परासर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता भवति छन्दसि विषये। इन्द्रो दधीचो अस्थभिः (ऋ० १.८४.१३)। 'चौ' (६.१.२२२) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं प्राप्तम्। तृतीयादिरिति वर्तमाने शसोऽपि परिग्रहार्थमसर्वनामस्थानग्रहणम्। इहापि यथा स्यात्—प्र१तीचो बाहून् प्रति भङ्ध्येषाम् (ऋ० १०.८७.४) इति॥

ऊडिदंपदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः ॥ १७१ ॥

ऊठ् इदम् पदादि अप् पुम् रै दिव् इत्येतेभ्योऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता भवति।

---

१ – पक्षे विभक्तिरुदात्ता।

ऊठ्—प्रष्ठौहः। प्रष्ठौहा। ऊठ्युपधाग्रहणं कर्तव्यम्, इह मा भूत्—अक्षद्युवा, अक्षद्युवे। इदम्—आभ्याम्। एभिः। अन्तोदात्तादित्यधिकारादन्वादेशे न भवति। अथो आभ्यां निपुणमधीतमिति। पदादयः 'पद्दन्नोमास्०' (६.१.६३) इत्येवमादयो निशूपर्यन्ता इह गृह्यन्ते। नि पदश्चतुरो जहि। या दतो धावते (तै० सं० २.५.१.७)। असन्प्रभृतिभ्यो विभक्तिरनुदात्तैव भवति। ग्रीवायां बद्धो अपि कक्ष आसनि (ऋ० ४.४०.४)। मत्स्यं न दीन उदनि क्षियन्तम् (ऋ० १०.६८.८)। अप्—अपः पश्य। अद्भिः। अद्भ्यः। पुम्—पुंसः। पुम्भ्याम्। पुम्भ्यः। पुंसा। पुंसे। रै—रायः पश्य। राभ्याम्। राभिः। दिव्—दिवः पश्य। दिवा। दिवे॥

अष्टनो दीर्घात् ॥ १७२ ॥

अष्टनो दीर्घान्तादसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता भवति। अष्टाभिः। अष्टाभ्यः। अष्टासु। घृतादिपाठादष्टन्शब्दोऽन्तोदात्तः, तत्र 'झल्युपोत्तमम्' (६.१.१८०) इत्यस्यापवादो विभक्तेरेवोदात्तत्वं विधीयते। दीर्घादिति किम् ? अष्टसु प्रक्रमेषु ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत (तु०—कपि० कठ सं० ६.८)। इदमेव दीर्घग्रहणमष्टन आत्वविकल्पं ज्ञापयति, कृतात्वस्य च षट्संज्ञां ज्ञापयति। अन्यथा ह्यात्वपक्षे सावकाशोऽष्टनः स्वरः परत्वादनात्वपक्षे षट्स्वरेण बाधिष्यत इति किं दीर्घग्रहणेन॥

शतुरनुमो नद्यजादी ॥ १७३ ॥

अन्तोदात्तादिति वर्तते। अनुम् यः शतृप्रत्ययस्तदन्तादन्तोदात्तात् परा नद्यजादिर्विभक्तिरसर्वनामस्थानमुदात्ता भवति। तुदती। नुदती। लुनती। पुनती। तुदता। नुदता। लुनता। पुनता। अनुम इति किम् ? तुदन्ती। नुदन्ती अत्राप्युदुपदेशादिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे (६.१.१८६) एकादेशः, तस्य 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' (८.२.५) इत्युदात्तत्वम् , तस्य पूर्वत्रासिद्धत्वं (८.२.१) नेष्यत इति शत्रन्तमन्तोदात्तं भवति। नद्यजादी इति किम् ? तुदद्भ्याम्। नुदद्भ्याम्। तुदद्भिः। अन्तोदात्तादित्येव—ददती। दधतः। 'अभ्यस्तानामादिः' (६.१.१८९) इत्याद्युदात्तावेतौ ॥ बृहन्महतोरुपसंख्यानम्॥ बृहती। महती। बृहता। महता॥

उदात्तयणो हल्पूर्वात् ॥ १७४ ॥

उदात्तस्थाने यो यण् हल्पूर्वस्तस्मात् परा नदी अजाद्यसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता

---

१ - 'अजादिर्यासर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता' इति मुद्रितेषु ।

भवति। कर्त्री। हर्त्री। प्रलक्त्री। प्रसक्त्री। कर्त्रा। हर्त्रा। प्रलक्त्रा। प्रसक्त्रा। तृजन्ता एतेऽन्तोदात्ताः। उदात्तग्रहणं किम् ? कर्त्री। हर्त्री। कर्त्रा। हर्त्रा। तृन्नन्तोऽयमा- द्युदात्तः। हल्पूर्वादिति किम् ? बहुतितवा ब्राह्मण्या ॥ नकारग्रहणं कर्तव्यम्॥ वाक्- पत्नी इयं कन्या ॥

नोङ्धात्वोः ॥ १७५ ॥

ऊङो धातोश्च य उदात्तयण् हल्पूर्वः, तस्मात् परा तृतीयादिर्विभक्तिर्नोदात्ता भवति। ब्रह्मबन्ध्वा। ब्रह्मबन्ध्वै। वीरबन्ध्वा। वीरबन्ध्वै। ऊङ् प्रत्ययस्वरेणोदात्तः। तेन सह य एकादेशः सोऽप्युदात्त इति उदात्तयण्वकारः, तस्मादुदात्तत्वे प्रतिषिद्धे 'उदात्तस्वरित- योर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य' (८.२.४) इति विभक्तिः स्वर्यते। धातुयणः खल्वपि— सकृल्ल्वा। सकृल्ल्वे। खलप्वै। क्विबन्तस्य कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तस्य 'ओः सुपि' (६.४.८३) इति यणादेशः॥

ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप् ॥ १७६ ॥

अन्तोदात्तादित्येव। ह्रस्वान्तादन्तोदात्ताद् नुटश्च परो मतुब् उदात्तो भवति। अग्नि- मान्। वायुमान्। कर्तृमान्। हर्तृमान्। नुटः खल्वपि—अक्षण्वता। शीर्षण्वता। अन्तोदात्तादित्येव—वसुमान् (तै० सं० १.६.६.२)। वसुशब्द आद्युदात्तः, तस्माद् मतुब् अनुदात्त एव भवति। अत्र च 'स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्०' (परि० ७६) इत्येषा परिभाषा नाश्रीयते नुड्ग्रहणात्, तेन मरुत्वान् इत्यत्र न भवति ॥ रेशब्दाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्यम्॥ आ रेवान् ॥ त्रेश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ त्रिवतीर्याज्यानु- वाक्या भवन्ति (काठ० सं० ११.१) इति॥

नामन्यतरस्याम् ॥ १७७ ॥

ह्रस्वग्रहणमनुवर्तते, मतुब्ग्रहणं च। तेन मतुपा ह्रस्वो विशेष्यते। मतुपि यो ह्रस्वस्तदन्तादन्तोदात्तादन्यतरस्यां नाम् उदात्तो भवति। अग्नीनाम्, अग्नीनाम्। वायूनाम्, वायूनाम्। कर्तृणाम्, कर्तृणाम्। मतुपा ह्रस्वविशेषणं किम् ? भूतपूर्वेऽपि ह्रस्वे यथा स्यात्। अन्यथा हि साम्प्रतिक एव स्यात्—तिसृणां चतसृणामिति। सनुट्कस्य ग्रहणं किम्? धेन्वाम्। शकट्याम्। 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' (६.१.१७४) इत्ययमन्तोदात्तः। ह्रस्वादित्येव—कुमारीणाम्। अन्तोदात्तादित्येव—त्रपूणाम्। वसूनाम्॥

१ - 'अजाद्यसर्वनामस्थानविभक्तिर्नोदात्ता' इति बाल०।

ङ्याश्छन्दसि बहुलम् ॥ १७८ ॥

ङ्यन्ताच्छन्दसि विषये नामुदात्तो भवति बहुलम्। देवसेनानामभिभञ्जतीनाम् (ऋ० १०.१०३.८)। बह्वीनां पिता (ऋ० ६.७५.५)। न च भवति—नदीनां पारे। जयन्तीनां मरुतः (ऋ० १०.१०३.८)॥

षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः ॥ १७९ ॥

अन्तोदात्तादित्येतद् निवृत्तम्। षट्संज्ञकेभ्यस्त्रि चतुर् इत्येताभ्यां च परा हलादिर्विभक्तिरुदात्ता भवति। षड्भिः। षड्भ्यः। पञ्चानाम् (तै० सं० १.६.१.२)। षण्णाम्। सप्तानाम् (ऋ० ८.२८.५)। त्रि—त्रिभिः (ऋ० १.३४.११)। त्रिभ्यः। त्रयाणाम् (तै० सं० ३.४.३.८)। चतुर्—चतुर्णाम् (ऋ० ८.७४.१३)। हलादिरिति किम्? चतस्रः (ऋ० १.६२.६) पश्य॥

झल्युपोत्तमम् ॥ १८० ॥

षट्त्रिचतुर्भ्यो या झलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पद उपोत्तममुदात्तं भवति। त्रिप्रभृतीनामन्त्यमुत्तमम्, तत्समीपे च यत् तदुपोत्तमम्। पञ्चभिः (तै० सं० ५.२.७.५) तपस्तपति। सप्तभिः परान् जयति। तिसृभिश्च वहसे त्रिंशता (शौ० सं० ७.४.१)। चतुर्भिः (मा० सं० २३.१३)। झलीति किम् ? पञ्चानाम् (तै० सं० १.६.१. २)। सप्तानाम् (ऋ० ८.२८.५)। उपोत्तममिति किम् ? षड्भिः (ऋ० २.१८.४)। षड्भ्यः (तै० सं० ७.२. १३.१)॥

विभाषा भाषायाम् ॥ १८१ ॥

षट्त्रिचतुर्भ्यो या झलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पद उपोत्तममुदात्तं भवति विभाषा भाषायां विषये। पञ्चभिः, पञ्चभिः। सप्तभिः, सप्तभिः। तिसृभिः, तिसृभिः। चतुर्भिः, चतुर्भिः॥

न गोश्वन्त्साववर्णराडङ्क्रुङ्कृद्भ्यः ॥ १८२ ॥

गो श्वन् साववर्णः सौ प्रथमैकवचने यदवर्णान्तं राड् अङ् क्रुङ् कृद् इत्येतेभ्यो यदुक्तं तद् न भवति। गवा। गवे। गोभ्यामिति। 'सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः' (६.

१ - 'चतुर्भ्यः' इति मुद्रितेष्वधिकम्। २ - 'चतसृभिः' इति बाल०।

१.१६८) इति प्राप्तिः प्रतिषिध्यते। सुगुना। सुगवे। सुगुभ्याम्। 'अन्तोदात्तादुत्तरपदात्०' (६.१.१६९) इति प्राप्तिः। श्वन्—शुना। शुने। श्वभ्याम्। परमशुना। परमशुने। परमश्वभ्याम्। पूर्ववत् प्राप्तिः। सावर्णः—सौ प्रथमैकवचने यदवर्णान्तं तस्य ग्रहणम्। येभ्यः। तेभ्यः। केभ्यः। राट्—राजतिः क्विबन्तः, राजा। परमराजः। अङ्—अञ्चतिः क्विन्नन्तस्तस्य सनकारस्य ग्रहणं विषयावधारणार्थम्, यत्रास्य नलोपो नास्ति तत्र प्रतिषेधो यथा स्यात्। 'नाञ्चेः पूजायाम्' (६.४.३०) इति प्रतिषिध्यते नलोपः। प्राञ्चा। प्राङ्भ्याम्। नलोपविषये तु भवत्येव विभक्तेरुदात्तत्वम्। प्राचा। प्राचे। प्राग्भ्याम्। क्रुङ् क्विन्नन्त एव। क्रुञ्चा। परमक्रुञ्चा। कृत्—करोतिः कृतिर्वा क्विबन्तः। कृता। परमकृता॥

दिवो झल् ॥ १८३ ॥

दिवः परा झलादिर्विभक्तिर्नोदात्ता भवति। द्युभ्याम्। द्युभिः। 'सावेकाचः०' (६.१.१६८) इति 'ऊडिदम्पदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः' (६.१.१७१) इति वा प्राप्तिः प्रतिषिध्यते। झलीति किम् ? दिवा॥

नृ चान्यतरस्याम् ॥ १८४ ॥

नृ इत्येतस्मात् परा झलादिर्विभक्तिरन्यतरस्यां नोदात्ता भवति। नृभ्याम्। नृभिः (ऋ० १०.१४७.४)। नृभ्यः (ऋ० १.४३.२)। नृषु (ऋ० १.१८०.८)। झलित्येव—न्रा। न्रे॥

तित् स्वरितम् ॥ १८५ ॥

तित् स्वरितं भवति। सन्नन्ताद् यत्—चिकीर्ष्यम्। जिहीर्ष्यम्। 'ऋहलोर्ण्यत्' (३.१.१२४)—कार्यम्। हार्यम्। प्रत्ययाद्युदात्तस्यापवादः॥

तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमह्न्विङोः ॥ १८६॥

तासेरनुदात्तेतो ङितोऽकारान्तोपदेशात् च शब्दात् परं लसार्वधातुकमनुदात्तं भवति ह्नुङ् इङ् इत्येताभ्यां परं वर्जयित्वा। तासेस्तावत्—कर्ता, कर्तारौ, कर्तारः। प्रत्ययस्वरापवादोऽयम्। अनुदात्तेतः—आस—आस्ते। वस—वस्ते। ङित्—षूङ्—सूते। शीङ्—शेते। अदुपदेशात्—तुदतः। नुदतः। पचतः। पठतः। अनुबन्धस्यानैकान्तिकत्वात्

१ - अत्र ' अन्तः ' इत्यप्यनुवर्तनीयम्। ततश्च तव्यति ' कर्तव्यम् ' इत्यन्त्यस्वरितत्वं सिद्धम्।
२ - 'च ' इत्यधिकं मुद्रितेषु।

(परि० ४) अकारान्तोपदेश एव शप्। पचमानः। यजमानः। यद्यत्र मुक् अकारमात्रस्य स्यात्, तदा लसार्वधातुकमदुपदेशादनन्तरमिति सिद्धो निघातः। अथाकारान्तस्याङ्गस्य, तथापि लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कर्तव्ये बहिरङ्गत्वादसिद्धः (परि० ५०) इति सिद्धम्। चित्स्वरोऽप्यनेन लसार्वधातुकानुदात्तत्वेन परत्वाद् बाध्यते। तास्यादिभ्य इति किम् ? चिनुतः। चिन्वन्ति। ङिदयं श्नुः पूर्वस्य कार्यं प्रति न तु परस्य। उपदेशग्रहणं किम् ? इह च यथा स्यात्—पचावः, पचाम इति। इह च मा भूत्—ह[1]तः, ह[1]थ इति। लग्रहणं किम्? कतीह प[1]च[1]मानाः। सार्वधातुकमिति किम् ? शिश्ये, शिश्यातें, शिश्यिरे। अह्निवङोरिति किम् ? ह्नुते। यदधीते॥

आदिः सिचोऽन्यतरस्याम् ॥ १८७ ॥

उदात्त इति वर्तते। सिजन्तस्यान्यतरस्यामादिरुदात्तो भवति। मा हि कार्ष्टाम्, मा हि कार्ष्टाम्। एकोऽत्राद्युदात्तः, अपरोऽन्तोदात्तः। मा हि लाविष्टाम्, मा हि लाविष्टाम्। एकोऽत्राद्युदात्तः, अपरो मध्योदात्तः। सिचश्चित्करणादागमानुदात्तत्वं हि बाध्यते ॥ सिच आद्युदात्तत्वेऽनिटः पितः पक्ष उदात्तत्वं वक्तव्यम्॥ मा हि कार्षम्, मा हि कार्षम्। अनिट इति किम् ? मा हि लाविषम्। मध्योदात्त एवाद्युदात्ताभावपक्षे भवति॥

स्वपादिहिंसामच्यनिटि ॥ १८८ ॥

लसार्वधातुकग्रहणं यदनुवर्तते, तदच्यनिटीति संबन्धादिह सप्तम्यन्तमुपजायते। स्वपादिरा वृत्करणात्। स्वपादीनां हिंसेश्चाजादावनिटि लसार्वधातुके परतोऽन्यतरस्यामादिरुदात्तो भवति। स्वपन्ति, स्व[1]पन्ति। श्वसन्ति, श्व[1]सन्ति। हिंसेः खल्वपि—हिंसन्ति, हिं[1]सन्ति। प्रत्ययस्वरेण पक्षे मध्योदात्तः। अचीति किम् ? स्व[1]प्यात्। हिंस्यात्। अनिटीति किम् ? स्व[1]पितः। श्वसितः। ङित्यजादावयं विधिरिष्यते। इह न भवति—स्वपानि। हिनसानि॥

अभ्यस्तानामादिः ॥ १८९ ॥

अभ्यस्तानामजादावनिटि लसार्वधातुके परत आदिरुदात्तो भवति। ददति। ददतु। दधति। दधतु। जक्षति। जक्षतु। जाग्रति। जाग्रतु। अचीत्येव—द[1]द्यात्। अनिटीत्येव—ज[1]क्षितः। आदिरिति वर्तमाने पुनरादिग्रहणं नित्यार्थम्॥

---

१ - द्र०—'आतो ङितः' (७.२.८१) इत्यत्र टिप्पणी।

२ - ' पवमानाः ' इति बाल०।

अनुदात्ते च ॥ १६० ॥

अविद्यमानोदात्ते च लसार्वधातुके परतोऽभ्यस्तानामादिरुदात्तो भवति। अन-जाद्यर्थ आरम्भः।[1] ददाति। जहाति। दधाति। जिहीते। मिमीते (तै० सं० ६.१.६.६)। अनुदात्त इति बहुव्रीहिनिर्देशो लोपयणादेशार्थः। मा हि स्म दधात्। दधात्यत्र॥

सर्वस्य सुपि ॥ १६१ ॥

सर्वशब्दस्य सुपि परत आदिरुदात्तो भवति। सर्वः, सर्वौ, सर्वे। सुपीति किम्? सर्वतरः। सर्वतमः। प्रत्ययलक्षणेनाप्ययं स्वर इष्यते—सर्वस्तोमः (तै० सं० ५.४.१२.३) इति ॥ सर्वस्वरोऽनकच्कस्येति वक्तव्यम्॥ सर्वकः। चित्स्वरेणान्तोदात्तो भवति॥

भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात् पूर्वं पिति ॥ १६२ ॥

भी ह्री भृ हु मद जन धन दरिद्रा जागृ इत्येतेषामभ्यस्तानां लसार्वधातुके पिति प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तं भवति। बिभेति। जिह्रेति। बिभर्ति (तै० आ० ३.११.४)। जुहोति (तै० ब्रा० २.१.३.८)। ममत्तु नः परिज्मा (तै० सं० २.१.११.१)। मदेः 'बहुलं छन्दसि' (२.४.७३) इति विकरणस्य श्लुः। जजनदिन्द्रम् (तै० आ० ३.२.१)। 'जन जनने' (जु० २२) इत्यस्य पञ्चमे लकारे रूपम्। 'धन धान्ये' (जु० २१) इत्यस्य पञ्चमे लकारे दधनत् (तै० ब्रा० २.८.३.५)। दरिद्राति। जागर्ति। भ्यादीनामिति किम्? ददाति। पितीति किम् ? दरिद्रति॥

लिति ॥ १६३ ॥

लिति प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तं भवति। चिकीर्षकः। जिहीर्षकः। भौरिकिविधम्। भौलिकिविधम्। ऐषुकारिभक्तम्॥

आदिर्णमुल्यन्यतरस्याम् ॥ १६४ ॥

णमुलि परतोऽन्यतरस्यामादिरुदात्तो भवति। लोलूयंलोलूयम्, लोलूयंलोलूयम्। पोपूयंपोपूयम्, पोपूयंपोपूयम्। आम्रेडितानुदात्तत्वे (८.१.३) कृते पूर्वो लोलूयंशब्द एकत्राद्युदात्तः, अपरत्र लित्स्वरेण मध्योदात्तः॥

---

१ – 'अनजाद्यर्थ आरम्भः' इति पाठः सर्वत्रोपलभ्यमानोऽपि संदिग्धः। न्यासपदमञ्जर्यावत्र द्रष्टव्ये।

अचः कर्तृयकि ॥ १६५ ॥

उपदेश इति वर्तते। अजन्ता ये उपदेशे धातवस्तेषां कर्तृयक्यन्यतरस्यामादिरुदात्तो भवति। लूयते केदारः स्वयमेव, लूयते केदारः स्वयमेव। स्तीर्यते केदारः स्वयमेव, स्तीर्यते केदारः स्वयमेव। यदाद्युदात्तत्वं न भवति, तदा लसार्वधातुकनिघाते कृते यक एव स्वरो भवति। जनादीनामुपदेश एवात्वं द्रष्टव्यम्। तत्राप्ययं स्वर इष्यते। जायते, जायते स्वयमेव। सायते, सायते स्वयमेव। खायते, खायते स्वयमेव। अच इति किम् ? भिद्यते स्वयमेव। कर्तृग्रहणं किम् ? लूयते केदारो देवदत्तेन॥

थलि च सेटीडन्तो वा ॥ १६६ ॥

सेटि थलि इट् वा उदात्तो भवति, अन्तो वा आदिर्वान्यतरस्याम्। लुलविथ। लुलविथ। लुलविथ। लुलविथ। यदा नैते त्रयः स्वराः, तदा 'लिति' (६.१.१६३) प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तं भवति। तेनैते चत्वारः स्वराः पर्यायेण भवन्ति। सेटीति किम् ? ययाथ। 'लिति' (६.१.१६३) प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तमित्ययमेवात्र स्वरो भवति॥

ञ्नित्यादिर्नित्यम् ॥ १६७ ॥

ञिति निति च नित्यमादिरुदात्तो भवति। 'गर्गादिभ्यो यञ्' (४.१.१०५)— गार्ग्यः। वात्स्यः। 'वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन्' (४.३.६८)—वासुदेवकः। अर्जुनकः। प्रत्ययस्वरापवादोऽयं योगः। प्रत्ययलक्षणमत्र नेष्यते, तेन गर्[1]गाः, बिदाः, चञ्[1]चा इत्यत्र यञि कनि च लुप्ते न भवति॥

आमन्त्रितस्य च ॥ १६८ ॥

आमन्त्रितस्यादिरुदात्तो भवति। देवदत्त, देवदत्तौ, देवदत्ताः। अत्र 'कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषि' (६.२.१४८) इति प्राप्तिर्बाध्यते। लुमतापि लुप्ते प्रत्ययलक्षणमत्रेष्यते। सर्पिरागच्छ, सप्तागच्छतेति॥

पथिमथोः सर्वनामस्थाने ॥ १६९ ॥

पथिमथिशब्दावौणादिकाविनिप्रत्ययान्तौ प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तौ, तयोः सर्वनामस्थाने परत आदिरुदात्तो भवति। पन्थाः, पन्थानौ, पन्थानः। मन्थाः, मन्थानौ,

---

१ - प्रातिपदिकस्वरोऽत्र प्रदर्श्यते। 'संज्ञायामुपमानम्' (६.१.२०४) इत्येव स्वरः।

२ - ' यञि अञि कनि च ' इति बाल०। न्यासपदमञ्जरीभ्यां तु चकारादञ् संगृह्यते।

मन्थांनः। सर्वनामस्थान इति किम्? प॒थः पश्य। म॒थः पश्य। उदात्तनिवृत्तिस्वरेणा-न्तोदात्तो भवति। प्रत्ययलक्षणमत्रापि नेष्यते। प॒थिप्रिंय इत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणान्तो-दात्तः पथिशब्दः॥

अन्तश्च तवै युगपत् ॥ २०० ॥

तवैप्रत्ययान्तस्यान्तश्चशब्दादादिश्च युगपदुदात्तौ भवतः। कर्त॒वै। हर्त॒वै। प्रत्यया-द्युदात्तत्वापवादः। युगपद्ग्रहणं पर्यायनिवृत्त्यर्थम्। एकवर्जमिति वचनाद्यौगपद्यं न स्यात्॥

क्षयो निवासे ॥ २०१ ॥

क्षयशब्दो निवासेऽभिधेय आद्युदात्तो भवति। क्षियन्ति निवसन्त्यस्मिन्निति क्षयः। 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' (३.३.११८) इति घप्रत्ययान्तस्य प्रत्ययस्वरः प्राप्तः। क्षयें (ऋ० १०.११८.१) जागृहि प्रपश्यन्। निवास इति किम्? क्ष॒यो वर्तते दस्यूनाम्। 'एरच्' (३.३.५६) इत्ययमजन्तः॥

जयः करणम् ॥ २०२ ॥

जयशब्दः करणवाची आद्युदात्तो भवति। जयन्ति तेनेति जयः। 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' (३.३.११८) इति घस्तस्य प्रत्ययस्वरः प्राप्तः। जयोऽश्वः। करणमिति किम्? ज॒यो वर्तते ब्राह्मणानाम्। अत्रापि 'एरच्' (३.३.५६) इत्ययमजन्तः॥

वृषादीनां च ॥ २०३ ॥

वृष इत्येवमादीनामादिरुदात्तो भवति। वृषः। जनः। ज्वरः। ग्रहः। हयः। गयः। एते सर्वे पचाद्यच्प्रत्ययान्ताः। गय इत्यत्र गायतेर्निपातनादेत्वम्। नयः। तयः। अयः। अंशः। वेदः। अशः। दवः। एतेऽपि तथैवाच्प्रत्ययान्ताः। सूदः। इगुपधात् (३.१.१३५) इति कप्रत्ययान्तः। गुहा भिदादिरङ्प्रत्ययान्तः (३.३.१०४)। शमरणौ संज्ञायां संमतौ भावकर्मणोः (ग० सू० १७३)। शमो भावे, रणः कर्मण्यजन्तावेतौ निपातनाद् भावकर्मणोर्भवतः। मन्त्रः पचाद्यजन्तः। शान्तिः इति क्तिजन्तः। कामः। यामः। घञन्तावेतौ। आरा धारा कारा भिदादयः। वहो गोचरादिषु घप्रत्ययान्तः। कल्पः अजन्तः। पादो घञन्तः। तत्र क्वचित् प्रत्ययस्वरः प्राप्तः, क्वचित् 'कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः' (६.१.१५६) इति। वृषादिराकृतिगणः। अविहितमाद्युदात्तत्वं वृषादिषु द्रष्टव्यम्॥

संज्ञायामुपमानम् ॥ २०४ ॥

उपमानशब्दः संज्ञायामाद्युदात्तो भवति। चञ्चा। वर्ध्रिका। खरकुटी। दासी। उपमानशब्दा एते उपमेयस्य संज्ञाः। तत्र 'इवे प्रतिकृतौ' (५.३.९६) इति यः कन्, तस्य 'लुम्मनुष्ये' (५.३.९८) इति लुप्। यद्येवं किमर्थमिदमुच्यते प्रत्ययलक्षणेन सिद्धमाद्युदात्तत्वम् ? एतदेव ज्ञापयति क्वचिदिह स्वरविधौ प्रत्ययलक्षणं न भवतीति। तथा च पूर्वत्रोदाहृतम् (६.१.१९७)। संज्ञायामिति किम् ? अग्निर्माणवकः। उपमानमिति किम्? देवदत्तः॥

निष्ठा च द्व्यजनात् ॥ २०५ ॥

निष्ठान्तं च द्व्यच् संज्ञायां विषय आद्युदात्तं भवति, स चेदादिराकारो न भवति। दत्तः। गुप्तः। बुद्धः। प्रत्ययस्वरापवादः। निष्ठेति किम् ? देवः। भीमः। द्व्यजिति किम् ? चिन्तितः। रक्षितः। अनादिति किम् ? त्रातः। आप्तः। संज्ञायामिति किम्? कृतम्। हृतम्॥

शुष्कधृष्टौ ॥ २०६ ॥

आदिरुदात्त इति वर्तते। शुष्क धृष्ट इत्येतावाद्युदात्तौ भवतः। शुष्कः। धृष्टः। असंज्ञार्थ आरम्भः॥

आशितः कर्ता ॥ २०७ ॥

आशितशब्दः कर्तृवाची आद्युदात्तो भवति। आशितो देवदत्तः। अशेरयमाङ्पूर्वादविवक्षिते कर्मणि कर्तरि क्तः। तत्र 'थाथघञ्०' (६.२.१४४) इति प्राप्तः स्वरो बाध्यते। कर्तरीति किम् ? आशितमन्नम्। आशितं देवदत्तेन। पूर्वत्र कर्मणि क्तः, उत्तरत्र भावे॥

रिक्ते विभाषा ॥ २०८ ॥

रिक्तशब्दे विभाषादिरुदात्तो भवति। रिक्तः, रिक्तः। संज्ञायां 'निष्ठा च द्व्यजनात्' (६.१.२०५) इत्यनेन पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यमाद्युदात्तः॥

जुष्टार्पिते चच्छन्दसि ॥ २०९ ॥

---

१ - 'च' इति नास्ति है०।

जुष्ट अर्पित इत्येते शब्दरूपे छन्दसि विषये विभाषा आद्युदात्ते भवतः। जुष्टः, जुष्टः। अर्पितः, अर्पितः। छन्दसीति किम् ? भाषायां प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तावेतौ॥

नित्यं मन्त्रे ॥ २१० ॥

जुष्ट अर्पित इत्येते शब्दरूपे मन्त्रविषये नित्यमाद्युदात्ते भवतः। जुष्टं देवानाम्। अर्पितं पितॄणाम्। पूर्वेणात्र विकल्पः प्राप्तः। केचिदत्र जुष्ट इत्येतदेवानुवर्तयन्ति। अर्पित-शब्दस्य विभाषा मन्त्रेऽपीच्छन्ति। अन्तोदात्तोऽपि ह्ययं मन्त्रे पठ्यते। तस्मिन्त्साकं त्रिंशता न शंकवोऽर्पिताः (ऋ० १.१६४.४८) इति॥

युष्मदस्मदोर्ङसि ॥ २११ ॥

युष्मदस्मदी मदिक्प्रत्ययान्ते अन्तोदात्ते, तयोर्ङसि परत आदिरुदात्तो भवति। तव स्वम्। मम स्वम्॥

ङयि च ॥ २१२ ॥

युष्मदस्मदोरिति वर्तते, आदिरुदात्त इति च। ङे इत्येतस्मिंश्च परतो युष्मदस्मदो-रादिरुदात्तो भवति। तुभ्यम् (ऋ० २.३६.१)। मह्यम् (ऋ० १०.१२८.२)। पृथग्योगकरणं यथासंख्यशङ्कानिवृत्त्यर्थम्॥

यतोऽनावः ॥ २१३ ॥

'निष्ठा च द्व्यजनात्' (६.१.२०५) इत्यतो द्व्यज्ग्रहणमनुवर्तते। यत्प्रत्ययान्तस्य द्व्यच आदिरुदात्तो भवति, न चेद् नौशब्दात् परो भवति। 'अचो यत्' (३.१.९७)— चेयम्। जेयम्। 'शरीरावयवाद् यत्' (५.१.६) —कण्ठ्यम्। ओष्ठ्यम्। 'तित् स्वरितम्' (६.१.१८५) इत्यस्यापवादः। अनाव इति किम् ? नाव्यम्। द्व्यच इत्येव— चिकीर्ष्यम्। ललाट्यम्॥

ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः ॥ २१४ ॥

ईड वन्द वृ शंस दुह् इत्येतेषां यो ण्यत् तदन्तस्यादिरुदात्तो भवति। ईड्यम्। वन्द्यम्। वार्यम्। शंस्यम्। दोह्या धेनुः। द्व्यनुबन्धकत्वाद् (सीर० प० ५१) ण्यतो यद्ग्रहणेन ग्रहणं नास्तीति 'तित् स्वरितम्' (६.१.१८५) इत्येतत् प्राप्तम्। वार्यमिति 'वृङ् संभक्तौ' (क्र्या० ४२) इत्यस्यायं ण्यत्। क्यब्विधौ हि वृञ एव ग्रहणमिष्यते॥

---

१ - 'मदिक्प्रत्ययान्तेऽन्तोदात्ते' इत्यपपाठो मुद्रितेषु ।

विभाषा वेण्विन्धानयोः ॥ २१५ ॥

वेणु इन्धान इत्येतयोर्विभाषा आदिरुदात्तो भवति। वेणुंः, वे१णुः। इन्धानंः, इ१न्धानः, इ१न्धानंः। वेणुशब्दोऽयम् 'अजिवृरीभ्यो निच्च' (प० उ० ३.३८) इति णुप्रत्ययान्तो नित्त्वाद् नित्यमाद्युदात्तः प्राप्तः। इन्धानशब्दोऽपि यदा चानशन्तस्तदा चित्त्वादन्तोदात्तः। अथ शानजन्तस्तदा लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कृत उदात्तनिवृत्तिस्वरेण मध्योदात्तः। तदेवमिन्धाने सर्वथाप्राप्तमाद्युदात्तत्वं पक्षे विधीयते। वेणुरिव वेणुरित्युपमानं यदा संज्ञा भवति, तदा 'संज्ञायामुपमानम्' (६.१.२०४) इति नित्यमाद्युदात्तत्वमिष्यते॥

त्यागरागहासकुहश्वठक्रथानाम् ॥ २१६ ॥

त्याग राग हास कुह श्वठ क्रथ इत्येतेषां विभाषादिरुदात्तो भवति। त्यागंः, त्यागः। रागंः, रागः। हासंः, हासः। एते घञन्तास्तेषां पक्षे 'कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः' (६.१.१५६) इत्युदात्तत्वमेव भवति। कुहंः, कुहः। श्वठंः, श्वठः। क्रथंः, क्रथः। एते पचाद्यजन्ताः॥

उपोत्तमं रिति ॥ २१७ ॥

रिदन्तस्योपोत्तममुदात्तं भवति। त्रिप्रभृतीनामन्त्यमुत्तमम्, तस्य समीपे यत् तदुपोत्तमम्। क१रणीयम्। ह१रणीयम्। पटुजातीयंः। मृदुजातीयंः। प्रत्ययस्वरापवादोऽयम्॥

चङ्यन्यतरस्याम् ॥ २१८ ॥

चङन्तेऽन्यतरस्यामुपोत्तममुदात्तं भवति। मा हि चीक१रताम्, मा हि चीकरंताम्। 'न माङ्योगे' (६.४.७४) इत्यटि प्रतिषिद्धे 'हि च' (८.१.३४) इति निघातेऽदुपदेशादिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे (६.१.१८६) कृते चङ एव स्वरे प्राप्ते पक्षे धात्वकार उदात्तो भवति। उपोत्तमग्रहणाद् द्व्यचो न भवति। मा हि द१धत्॥

मतोः पूर्वमात् संज्ञायां स्त्रियाम् ॥ २१९ ॥

मतोः पूर्व आकार उदात्तो भवति, तत् चेद् मत्वन्तं स्त्रीलिङ्गे संज्ञा भवति। उदुम्बरावंती। पुष्करावंती। वीरणावंती। श१रावंती। 'शरादीनां च' (६.३.१२०) इति दीर्घः। आदिति किम् ? इक्षुमतीं। द्रुमवतीं। संज्ञायामिति किम् ? खट्वावंती। स्त्रियामिति किम् ? शरावान्। मतोरिति किम् ? ग१वादिनीं॥

---

१ – 'द्वयोर्न ' इति बाल०।

अन्तोऽवत्याः ॥ २२० ॥

संज्ञायामित्येव। अवतीशब्दान्तस्य संज्ञायामन्त उदात्तो भवति। अजिरवती। खदिरवती। हंसवती। कारण्डवती। ङीपः पित्त्वादनुदात्तत्वं प्राप्तम्। अवत्या इति किमुच्यते, न वत्या इत्येवमुच्येत ? नैवं शक्यम्, इहापि स्यात्—राजवती। स्वरविधौ नलोपस्यासिद्धत्वाद् नायमवतीशब्दः। वत्वं पुनराश्रयात् सिद्धम्॥

ईवत्याः ॥ २२१ ॥

ईवतीशब्दान्तस्यान्त उदात्तो भवति स्त्रियां संज्ञायां विषये। अहीवती। कृषीवती। मुनीवती॥

चौ ॥ २२२ ॥

चावित्यञ्चतिर्लुप्तनकारो गृह्यते। तस्मिन् परतः पूर्वस्यान्त उदात्तो भवति। दधीचः पश्य। दधीचा। दधीचे। मधूचः पश्य। मधूचा। मधूचे। उदात्तनिवृत्तिस्वरापवादोऽयम् ॥ चावतद्धित इति वक्तव्यम्॥ दाधीचः। माधूचः। प्रत्ययस्वर एवात्र भवति॥

समासस्य ॥ २२३ ॥

समासस्यान्त उदात्तो भवति। राजपुरुषः। ब्राह्मणकम्बलः। कन्याखनः। पटहशब्दः। नदीघोषः। राजदृषत्[1]। ब्राह्मणसमित्। 'स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्०' (परि० ७६) इति हलन्तेऽप्यन्तोदात्तत्वं भवति। नानापदस्वरस्यापवादः॥

॥ इति श्रीवामनविरचितायां काशिकायां वृत्तौ षष्ठाध्यायस्य प्रथमः पादः॥

— o —

१ - 'राजदृषत्' इति पद०।

॥ षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ॥ १ ॥

पूर्वपदग्रहणमत्र पूर्वपदस्थे स्वर उदात्ते स्वरिते वा वर्तते। बहुव्रीहौ समासे पूर्वपदस्य यः स्वरः स प्रकृत्या भवति, स्वभावेनावतिष्ठते, न विकारमनुदात्तत्वमापद्यते। समासान्तोदात्तत्वे हि सति 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' (६.१.१५८) इति सोऽनुदात्तः स्यादिति समासान्तोदात्तत्वापवादोऽयमारभ्यते। कार्ष्णोत्तरासङ्गः। कृष्णो मृगस्तस्य विकारः कार्ष्णः। 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' (४.३.१५४) इत्यञ्प्रत्ययान्तो ञित्स्वरेणाद्युदात्तः। यूपवलजः। यूपशब्द उणादिषु 'कुसुयुभ्यश्च' (द० उ० ७.५) इति पप्रत्ययान्तः। तत्र च दीर्घ इति निदिति च वर्तते, तेनाद्युदात्तः। ब्रह्मचारिपरिस्कन्दः। ब्रह्मचारिशब्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः। स्नातकपुत्रः। स्नातकशब्दः कन्प्रत्ययान्तो नित्स्वरेणाद्युदात्तः। अध्यापकपुत्रः। लित्स्वरेणाध्यापकशब्दो मध्योदात्तः। श्रोत्रियपुत्रः। श्रोत्रियशब्दो नित्त्वादाद्युदात्तः। मनुष्यनाथः। मनुष्यशब्दः 'तित् स्वरितम्' (६.१.१८५) इति स्वरितान्तः। उदात्तग्रहणं स्वरितग्रहणं चात्रानुवर्तते, तेन सर्वानुदात्ते पूर्वपदे विधिरेव नास्तीति समासान्तोदात्तत्वं भवति—सममभाग इति। समशब्दो हि सर्वानुदात्तः॥

तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः ॥ २ ॥

तत्पुरुषे समासे तुल्यार्थं तृतीयान्तं सप्तम्यन्तमुपमानवाच्यव्ययं द्वितीयान्तं कृत्यान्तं च यत्पूर्वपदं तत्प्रकृतिस्वरं भवति। तुल्यार्थ—तुल्यश्वेतः। तुल्यलोहितः। तुल्यमहान्। सदृक्छ्वेतः। सदृग्लोहितः। सदृग्महान्। सदृशश्वेतः। सदृशलोहितः। सदृशमहान्। एते 'कृत्यतुल्याख्या अजात्या' (२.१.६८) इति कर्मधारयाः। तत्र तुल्यशब्दो 'यतोऽनावः' (६.१.२१३) इत्याद्युदात्तः। सदृक्शब्दः 'समानान्ययोश्च०' (३.२.६० वा०) इति क्विन्प्रत्ययान्तः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः। सदृशशब्दोऽपि कञन्तो मध्योदात्तः। तुल्यार्थ। तृतीया—शङ्कुलया खण्डः, शङ्कुलाखण्डः। किरिणा काणः, किरिकाणः। शङ्कुपूर्वात् लातेः 'घञर्थे कविधानम्०' (३.३.५८ वा०) इति वा कप्रत्ययान्तः शङ्कुलाशब्दोऽन्तोदात्तः। किरिशब्दोऽपि किरतेः 'कॄगॄशॄपॄकुटिभिदिच्छिदिभ्यश्च' (प० उ० ४.१४४) इतीकारप्रत्ययः किदौणादिकस्तेनासावन्तोदात्तः। तृतीया। सप्तमी—अक्षेषु शौण्डः, अक्षशौण्डः। पानशौण्डः। 'अशेर्देवने' (प० उ० ३.६५) इति सप्रत्ययान्तोऽ-

---

१ - ' कुयुभ्यां च ' (प० उ० ३. २७) इति सूत्रस्येयं व्याख्या। न्यासोऽप्यत्रानुकूलः।

२ - ' शङ्कतेर्बाहुलकाद् उलच् ' (द० उ० ८.१०६) इति वा ?

क्षशब्दोऽन्तोदात्तः। पानशब्दो ल्युडन्तो लित्स्वरेणाद्युदात्तः। सप्तमी। उपमान—शस्त्रीश्यामा। कुमुदश्येनी। हंसगद्गदा। न्यग्रोधपरिमण्डला। दूर्वाकाण्डश्यामा। शरकाण्डगौरी। 'उपमानानि सामान्यवचनैः' (२.१.५५) इति समासः। शस्त्रीशब्दो ङीष्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः। कुमुदशब्दोऽपि कौ मोदत इति मूलविभुजादित्वात् (३.२.५ वा०) कप्रत्ययान्तो 'नब्विषयस्यानिसन्तस्य' (फिट् सू० २६) इति वाद्युदात्तः। हंसशब्दो 'वृतॄवदिहनिकमिकषिभ्यः सः' (प० उ० ३.६२) इति सप्रत्ययान्तः। न्यग्रोहतीति न्यग्रोधः। पचादित्वादच्प्रत्ययान्तः, तस्य 'न्यग्रोधस्य च केवलस्य' (७.३.५) इति निपातनाद् हकारस्य धकारो मध्योदात्तत्वं च। दूर्वाकाण्डशरकाण्डशब्दौ षष्ठीतत्पुरुषावुत्तरपदाद्युदात्तौ (६.२.१३५)। उपमान। अव्यय—अब्राह्मणः। अवृषलः। कुब्राह्मणः। कुवृषलः। निष्कौशाम्बिः। निर्वाराणसिः। अतिखट्वः। अतिमालः। एतान्यव्ययान्याद्युदात्तानि ॥ अव्यये नञ्कुनिपातानामिति वक्तव्यम्॥ इह मा भूत्—स्नात्वाकालक इति। अव्यय। द्वितीया—मुहूर्तसुखम्। मुहूर्तरमणीयम्। सर्वरात्रकल्याणी। सर्वरात्रशोभना। 'अत्यन्तसंयोगे च' (२.१.२६) इति द्वितीयासमासः। मुहूर्तशब्दः पृषोदरादिरन्तोदात्तः। सर्वरात्रशब्दोऽप्यच्प्रत्ययान्तः। द्वितीया। कृत्य—भोज्योष्णम्। भोज्यलवणम्। पानीयशीतम्। हरणीयचूर्णम्। भोज्यशब्दो ण्यदन्तोऽन्तस्वरितः। पानीयहरणीयशब्दयोः 'उपोत्तमं रिति' (६.१.२१७) इति ईकार उदात्तः॥

वर्णो वर्णेष्वनेते ॥ ३ ॥

प्रकृत्या पूर्वपदं तत्पुरुष इति च वर्तते। वर्णं वर्णवाचि पूर्वपदं वर्णवाचिष्वेवोत्तरपदेषु एतशब्दवर्जितेषु परतस्तत्पुरुषे समासे प्रकृतिस्वरं भवति। कृष्णसारङ्गः, लोहितसारङ्गः। कृष्णकल्माषः। लोहितकल्माषः। 'कृषेर्वर्णे' (प० उ० ३.४) इति कृष्णशब्दो नक्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः। लोहितशब्दोऽपि 'रुहे रश्च लो वा' (प० उ० ३.९४) इतीतन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः। वर्ण इति किम् ? परमकृष्णः। वर्णेष्विति किम् ? कृष्णतिलाः। अनेत इति किम् ? कृष्णैतः। लोहितैतः॥

गाधलवणयोः प्रमाणे ॥ ४ ॥

प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे समासे गाध लवण इत्येतयोरुत्तरपदयोः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति। शम्बगाधमुदकम्। अरित्रगाधमुदकम्। तत्प्रमाणमित्यर्थः। गोलवणम्। अश्वलवणम्। यावद् गवे दीयते तावदित्यर्थः। षष्ठीसमासा एते। तत्र 'शमेर्बन्' (प० उ० ४.९५) इति बन्प्रत्ययान्तत्वाच्छम्बशब्द आद्युदात्तः। अरित्रशब्दः 'अर्तिलूधूसू०' (३.२.१८४) इतीत्रप्रत्ययान्तो मध्योदात्तः। गोशब्दो डोप्रत्ययान्तः (प० उ० २.६८) अन्तोदात्तः। अश्वशब्दः 'अशूप्रुषि०' (प० उ० १.१५१) इति क्वन्प्रत्ययान्त आद्यु-

दात्तः। प्रमाणमियत्तापरिच्छेदमात्रमिह द्रष्टव्यम्, न पुनरायाम एव। स्वरव्यङ्ग्यं च प्रमाणविशेषविषयत्वमेतेषाम्। प्रमाण इति किम्? परमगाधम्। परमलवणम्॥

दायाद्यं दायादे ॥ ५ ॥

तत्पुरुषे समासे दायादशब्द उत्तरपदे दायाद्यवाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति। विद्यादायादः। धनदायादः। 'संज्ञायां समजनिषद०' (३.३.९९) इति विद्याशब्दः क्यप्प्रत्ययान्तः। उदात्त इति च तत्र वर्तते। तेनायमन्तोदात्तः। 'कृपृवृजिमन्दिनिधाञ्भ्यः क्युः' (द० उ० ५.२६) इति बहुलवचनात् केवलादपि धाञः क्युप्रत्ययस्तेन धनशब्दः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः। अथ विद्यादायाद इति केन षष्ठी? 'स्वामीश्वराधिपतिदायाद०' (२.३.३९) इति। यद्येवं 'प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यते' (२.२.१० वा०) इति समासप्रतिषेधः प्राप्नोति। एवं तर्हि शेषलक्षणैवात्र षष्ठी, तस्यास्तु सप्तमी विधीयमाना बाधिका मा विज्ञायीति पुनरभ्यनुज्ञायते। दायाद्यमिति किम्? परमदायादः। अत्र समासान्तोदात्तत्वमेव भवति॥

प्रतिबन्धि चिरकृच्छ्रयोः ॥ ६ ॥

तत्पुरुषे समासे चिरकृच्छ्रयोरुत्तरपदयोः प्रतिबन्धिवाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति। गमनचिरम्। गमनकृच्छ्रम्। व्याहरणचिरम्। व्याहरणकृच्छ्रम्। गमनव्याहरणशब्दौ ल्युडन्तौ, तयोर्लित्स्वरः। गमनं च यत् चिरं चेति विशेषणसमासोऽयं मयूरव्यंसकादिर्वेष द्रष्टव्यः। गमनं हि कारणविकलतया चिरकालभावि कृच्छ्रयोगि वा प्रतिबन्धि जायते। प्रतिबन्धीति किम्? मूत्रकृच्छ्रम्॥

पदेऽपदेशे ॥ ७ ॥

अपदेशो व्याजः, तद्वाचिनि तत्पुरुषे समासे पदशब्द उत्तरपदे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति। मूत्रपदेन प्रस्थितः। उच्चारपदेन प्रस्थितः। मूत्रशब्दः 'सिविमुच्योष्टेरू च' (प० उ० ४.१६४) इति ष्ट्रन्प्रत्ययान्तः, मूत्रयतेर्वा घञन्त आद्युदात्तः। उच्चारशब्दोऽपि घञन्तः 'थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम्' (६.२.१४४) इत्यन्तोदात्तः। विशेषणसमासोऽयं मयूरव्यंसकादिर्वा। अपदेश इति किम्? विष्णोः पदं विष्णुपदम्॥

निवाते वातत्राणे ॥ ८ ॥

निवातशब्द उत्तरपदे वातत्राणवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति। कुट्येव निवातं कुटीनिवातम्। शमीनिवातम्। कुड्यनिवातम्। वातस्याभावो निवातम्, अर्थाभावः (२.१.५) इत्यव्ययीभावः। निरुद्धो वातोऽस्मिन्निति वा निवातमिति

बहुव्रीहिः। तत्र कुड्यादिहेतुके निवाते कुड्यादयो वर्तमानाः समानाधिकरणेन निवात-शब्देन सह समस्यन्ते। कुटीशमीशब्दौ गौरादिङीषन्तावन्तोदात्तौ। कुड्यशब्दोऽपि कवतेर्यत् डक् किच्च इति यत्प्रत्ययान्त आद्युदात्त इत्येके। ड्यक्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्त इत्यपरे। वातत्राण इति किम् ? राजनिवाते वसति। सुखं मातृनिवातम्। निवातशब्दोऽयं पार्श्ववाची रूढिशब्दस्तत्रोभयत्र षष्ठीसमासः॥

शारदेऽनार्तवे ॥ ९ ॥

ऋतौ भवमार्तवम्। अनार्तववाचिनि शारदशब्द उत्तरपदे तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति। रज्जुशारदमुदकम्। दृषत्शारदाः सक्तवः। शारदशब्दोऽयं प्रत्यग्र-वाची, तस्य नित्यसमासोऽस्वपदविग्रह इष्यते। सद्यो रज्जूद्धृतमुदकं प्रत्यग्रमनुपहतं रज्जु-शारदमुच्यते। रज्जुशब्दः 'सृजेरसुम् च' (प० उ० १.१५) इति उप्रत्ययान्त आदिलोपश्च। 'धान्ये नित्' (प० उ० १.६) इति च तत्र वर्तते, तेनाद्युदात्तः। दृषत्शब्दः 'दृणातेः षुग् ह्रस्वश्च' (प० उ० १.१३१) इति अदिप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः। अनार्तव इति किम् ? परमशारदम्। उत्तमशारदम्। शरदि ऋतुविशेषे भवं यत् तदिह शारदम्॥

अध्वर्युकषाययोर्जातौ ॥ १० ॥

अध्वर्यु कषाय इत्येतयोर्जातिवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति। प्राच्याध्वर्युः। कठाध्वर्युः। कालापाध्वर्युः। एते समानाधिकरणसमासा जातिवाचिनो नियतविषयाः। तत्र प्राच्यशब्दो यत्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः। कठशब्दः पचाद्यचि व्युत्पादितः, ततः कठेन प्रोक्तमिति 'वैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च' (४.३.१०४) इति णिनिस्तस्य 'कठचरकाल्लुक्' (४.३.१०७) इति लुक्। कलापिना प्रोक्तमिति 'कलापिनोऽण्' (४. ३.१०८) तस्मिन् 'इनण्यनपत्ये' (६.४.१६४) इति प्रकृतिभावे प्राप्ते 'नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारिपीठसर्पिकलापिकौथुमितैतिलिजाजलिलाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरसद्म-सुपर्वणामुपसंख्यानम्' (६.४.१४४ वा०) इति टिलोपः। तदेवं कालापशब्दोऽन्तोदात्तः। सर्पिर्मण्डकषायम्। उमापुष्पकषायम्। दौवारिककषायम्। षष्ठीसमासव्युत्पादिता रूढि-शब्दा एते। तत्र सर्पिर्मण्डशब्द उमापुष्पशब्दश्च षष्ठीसमासावन्तोदात्तौ। दौवारिक-शब्दोऽपि द्वारे नियुक्त इति ठकि सत्यन्तोदात्त एव। जाताविति किम् ? परमाध्वर्युः। परमकषायः॥

---

१ - तु०—द० उ० ८.२० । न्यासपदमञ्जरीसिद्धान्तकौमुद्योऽप्यत्र द्रष्टव्याः।

२ - ' द्वारि ' इति है०।

सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये ॥ ११ ॥

सदृश प्रतिरूप इत्येतयोरुत्तरपदयोः सादृश्यवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृति-स्वरं भवति। पितृसंदृशः। मातृसंदृशः। पितृमातृशब्दावुणादिष्वन्तोदात्तौ निपातितौ। षष्ठीसमासार्थं च सदृशग्रहणमिह तदलुकि षष्ठ्याः प्रयोजयति—दास्याःसंदृशः, वृषल्याः-संदृश इति। अत्र दासीवृषलीशब्दयोरन्तोदात्तत्वाद् 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' (६.१.१७४) इति विभक्तिरन्तोदात्ता। पितृप्रतिरूपः। मातृप्रतिरूपः। सादृश्य इति किम् ? परमसदृशः। उत्तमसदृशः। समासार्थोऽत्र पूज्यमानता, न सादृश्यम्॥

द्विगौ प्रमाणे ॥ १२ ॥

द्विगावुत्तरपदे प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति। प्राच्यसप्तशमः। गान्धारिसप्तशमः। सप्त शमाः प्रमाणमस्येति मात्रच उत्पन्नस्य 'प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यम्' (५.२.३७ वा०) इति लुक्। प्राच्यश्चासौ सप्तशमश्चेति, प्राच्यसप्तशमः। प्राच्यशब्द आद्युदात्तः। गान्धारिशब्दः कर्दमादित्वाद् (फिट् सू० ५६) आद्युदात्तो मध्योदात्तो वा। द्विगाविति किम् ? व्रीहिप्रस्थः। प्रमाण इति किम् ? परमसप्तशमः॥

गन्तव्यपण्यं वाणिजे ॥ १३ ॥

वाणिजशब्द उत्तरपदे तत्पुरुषे समासे गन्तव्यवाचि पण्यवाचि च पूर्वपदं प्रकृति-स्वरं भवति। मद्रवाणिजः। काश्मीरवाणिजः। गान्धारिवाणिजः। मद्रादिषु गत्वा व्यवहरन्तीत्यर्थः। सप्तमीसमासा एते। तत्र मद्रशब्दो रक्प्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः। काश्मीर-शब्दोऽपि पृषोदरादिषु मध्योदात्तः। गान्धारिशब्दः कर्दमादिषु पठ्यते। तत्र 'कर्दमादीनां च' (फिट् सू० ५६) इति पक्ष आद्युदात्तो भवति द्वितीयो वा। पण्य—गोवाणिजः। अश्ववाणिजः। गोशब्दोऽन्तोदात्तः। अश्वशब्द आद्युदात्तः। गन्तव्यपण्यमिति किम् ? परमवाणिजः। उत्तमवाणिजः॥

मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुंसके ॥ १४ ॥

मात्र उपज्ञा उपक्रम छाया एतेषूत्तरपदेषु नपुंसकवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति। भिक्षामात्रं न ददाति याचितः। समुद्रमात्रं न सरोऽस्ति किंचन। मात्रशब्दोऽयं वृत्तिविषय एव तुल्यप्रमाणे वर्तते। तत्र भिक्षायास्तुल्यप्रमाणमित्यस्वपद-

१ - 'सप्तसमः' इति बाल० सर्वत्र। २ - 'मात्रा' इति मुद्रितेषु ।

विग्रहः षष्ठीसमासः। तत्र भिक्षाशब्दो 'गुरोश्च हलः' (३.३.१०३) इत्यप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः। समुद्रशब्दोऽपि फिषि 'पाटलापालङ्काम्बासागरार्थानाम्' (फिट् सू० २) इत्यन्तोदात्त एव। उपज्ञा—पाणिनोपज्ञम् अकालकं व्याकरणम्। व्याड्युपज्ञं दुष्करणम्। आपिशल्युपज्ञं गुरुलाघवम्। षष्ठीसमासा एते। तत्र पणिनोऽपत्यमित्यणन्तः। पाणिनशब्दः प्रत्यय-स्वरेणान्तोदात्तः। व्याडिरिञन्तत्वादाद्युदात्तः। तद्वदापिशलिः। उपक्रम—आढ्योपक्रमं प्रासादः। दर्शनीयोपक्रमम्। सुकुमारोपक्रमम्। नन्दोपक्रमाणि मानानि। एतेऽपि षष्ठी-समासा एव। तत्रैत्यैनं ध्यायन्तीत्याढ्यः। 'घञर्थे कविधानम्०' (३.३.५८ वा०) इति कप्रत्ययः, आङ्पूर्वाद् ध्यायतेः पृषोदरादित्वाद् धस्य ढत्वम्। तदयमाढ्यशब्दस्थाथादि-स्वरेणान्तोदात्तः (६.२.१४४)। दर्शनीयशब्दो रित्त्वादुपोत्तमोदात्तः। सुकुमारशब्दो 'नञ्सुभ्याम्' (६.२.१७२) इत्यन्तोदात्तः। नन्दशब्दः पचाद्यचि व्युत्पादितः। उपज्ञोप-क्रमान्तस्य तत्पुरुषस्य नपुंसकलिङ्गता 'उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम्' (२.४.२१) इति। छाया—इषुच्छायम्। धनुश्छायम्। इषुशब्द 'ईषेः किच्च' (प० उ० १.१३) इत्युप्रत्ययान्तस्तत्र च 'धान्ये नित्' (प० उ० १.६) इति वर्तते, तेनाद्युदात्तः। धनुः-शब्दोऽपि 'नब्विषयस्यानिसन्तस्य' (फिट् सू० २६) इत्याद्युदात्त एव। इषूणां छायेति षष्ठीसमासः। 'छाया बाहुल्ये' (२.४.२२) इति नपुंसकलिङ्गता। नपुंसक इति किम्? कुड्यच्छाया॥

सुखप्रिययोर्हिते ॥ १५ ॥

सुख प्रिय इत्येतयोरुत्तरपदयोर्हितवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति। गमनसुखम्। वचनसुखम्। व्याहरणसुखम्। सुख। प्रिय—गमनप्रियम्। वचनप्रियम्। व्याहरणप्रियम्। समानाधिकरणसमासा एते। तत्र सुखप्रियशब्दौ तद्धेता-वायत्यां प्रीतिकरे वर्तेते। तद्धि हितं यदायत्यां प्रीतिं करोति। गमनादिषु ल्युडन्तेषु लित्स्वरः। हित इति किम्? परमसुखम्। परमप्रियम्॥

प्रीतौ च ॥ १६ ॥

प्रीतौ गम्यमानायां सुख प्रिय इत्येतयोरुत्तरपदयोस्तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृति-स्वरं भवति। ब्राह्मणसुखं पायसम्। छात्रप्रियोऽनध्यायः। कन्याप्रियो मृदङ्गः। सुख-प्रिययोः प्रीत्यव्यभिचारादिह प्रीतिग्रहणं तदतिशयप्रतिपत्त्यर्थम्। ब्राह्मणछात्रशब्दौ प्रत्यय-स्वरेणान्तोदात्तौ। कन्याशब्दः स्वरितान्तः (फिट् सू० ७६)। प्रीताविति किम्? राजसुखम्। राजप्रियम्॥

स्वं स्वामिनि ॥ १७ ॥

स्वामिशब्द उत्तरपदे तत्पुरुषे समासे स्ववाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति। गोस्वामी। अश्वस्वामी। धनस्वामी। अश्वधनगवां कथित एव स्वरः। स्वमिति किम्? परमस्वामी॥

पत्यावैश्वर्ये ॥ १८ ॥

पतिशब्द उत्तरपद ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति। गृहपतिः। सेनापतिः। नरपतिः। धान्यपतिः। 'गेहे कः' (३.१.१४४) इति प्रत्ययस्वरेणान्तो-दात्तो गृहशब्दः। सह इनेन वर्तत इति 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्' (६.२.१) इति सेनाशब्द आद्युदात्तः। 'नॄ नये' (क्र्या० २६) एतस्माद् 'ऋदोरप्' (३.३.५७) इत्यप्प्रत्ययान्त आद्युदात्तो नरशब्दः। धान्यमन्तस्वरितम् (फिट् सू० ७६)। ऐश्वर्य इति किम् ? ब्राह्मणो वृषलीपतिः। वृषल्या भर्तेत्यर्थः॥

न भूवाक्चिद्दिधिषु ॥ १९ ॥

पतिशब्द उत्तरपद ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे समासे भू वाक् चित् दिधिषू इत्येतानि पूर्वपदानि प्रकृतिस्वराणि न भवन्ति। पूर्वेण प्राप्तः स्वरः प्रतिषिध्यते। भूपतिः। वाक्पतिः। चित्पतिः। दिधिषूपतिः। षष्ठीसमासा एते समासस्वरेणान्तोदात्ता भवन्ति॥

वा भुवनम् ॥ २० ॥

पतिशब्द उत्तरपद ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे समासे भुवनशब्दः पूर्वपदं वा प्रकृति-स्वरं भवति। भुवनपतिः, भुवनपतिः। पूर्वपदप्रकृतिस्वरपक्ष आदिरुदात्तः। 'रञ्जेः क्युन्' (प० उ० २.८०) इति वर्तमाने 'भूसूधूभ्रस्जिभ्यश्छन्दसि' (प० उ० २.८१) इति क्युन्प्रत्ययान्तो भुवनशब्द आद्युदात्तो व्युत्पादितः। कथं भुवनपतिरादित्य इति ? 'उणादयो बहुलम्' (३.३.१) इति बहुलवचनाद् भाषायामपि प्रयुज्यते॥

आशङ्काबाधनेदीयःसु संभावने ॥ २१ ॥

प्रकृत्या पूर्वपदं तत्पुरुष इति वर्तते। आशङ्क आबाध नेदीयस् इत्येतेषूत्तरपदेषु संभावनवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति। अस्तित्वाध्यवसायः संभावनम्।

---

१ - 'प्रकृतिस्वरेणा०' इत्यपपाठः सार्वत्रिकः।
२ - '०मन्तःस्वरितम्' इति बाल०।

गमनाशङ्कं वर्तते। गमनमाशङ्क्यत इति संभाव्यते। वचनाशङ्कम्। व्याहरणाशङ्कम्। आबाध—गमनाबाधम्। वचनाबाधम्। व्याहरणाबाधम्। गमनं बाध्यत इति संभाव्यते। नेदीयस्—गमननेदीयः। व्याहरणनेदीयः। गमनमतिनिकटतरमिति संभाव्यते। संभावन इति किम् ? परमनेदीयः। पूर्वपदानि ल्युडन्तान्युक्तस्वराणि॥

पूर्वे भूतपूर्वे ॥ २२ ॥

पूर्वशब्द उत्तरपदे भूतपूर्ववाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति। आढ्यो भूतपूर्व आढ्यपूर्वः। पूर्वशब्दो वृत्तिविषये भूतपूर्वे वर्तते। तत्र 'विशेषणं विशेष्येण०' (२.१.५७) इति समासः। मयूरव्यंसकादिर्वा द्रष्टव्यः। दर्शनीयपूर्वः। सुकुमारपूर्वः। भूतपूर्व इति किम् ? परमपूर्वः। उत्तमपूर्वः। अत्र परमश्चासौ पूर्वश्चेति समासः, न तु परमो भूतपूर्व इति। तथा च सत्युदाहरणमेव भवति॥

सविधसनीडसमर्यादसवेशसदेशेषु सामीप्ये ॥ २३ ॥

सविध सनीड समर्याद सवेश सदेश इत्येतेषूत्तरपदेषु सामीप्यवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति। मद्रसविधम्। गान्धारिसविधम्। काश्मीरसविधम्। मद्रसनीडम्। गान्धारिसनीडम्। काश्मीरसनीडम्। मद्रसमर्यादम्। गान्धारिसमर्यादम्। काश्मीरसमर्यादम्। मद्रसवेशम्। गान्धारिसवेशम्। काश्मीरसवेशम्। मद्रसदेशम्। गान्धारिसदेशम्। काश्मीरसदेशम्। पूर्वपदान्युक्तस्वराणि। सविधादीनां सह विधयेत्येवमादिका व्युत्पत्तिरेव केवलम्। समीपवाचिनस्त्वेते समुदायाः। मद्राणां सविधं समीपमित्यर्थः। सामीप्य इति किम् ? सह मर्यादया वर्तते समर्यादं क्षेत्रम्। देवदत्तस्य समर्यादं देवदत्तसमर्यादम्। सविधादिष्विति किम् ? देवदत्तसमया॥

विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु ॥ २४ ॥

विस्पष्टादीनि पूर्वपदानि गुणवचनेषूत्तरपदेषु प्रकृतिस्वराणि भवन्ति। विस्पष्टकटुकम्। विचित्रकटुकम्। व्यक्तकटुकम्। विस्पष्टलवणम्। विचित्रलवणम्। व्यक्तलवणम्। विस्पष्टं कटुकमिति विगृह्य सुप्सुपेति समासः। विस्पष्टादयो ह्यत्र प्रवृत्तिनिमित्तस्य विशेषणम्। कटुकादिभिश्च शब्दैर्गुणवद् द्रव्यमभिधीयत इत्यसामानाधिकरण्यमतो नास्ति कर्मधारयः। विस्पष्टशब्दो 'गतिरनन्तरः' (६.२.४६) इत्याद्युदात्तः। विचित्रशब्दोऽप्यव्ययस्वरेण। विचित्तशब्दमन्ये पठन्ति। सोऽपि बहुव्रीहिस्वरेणाद्युदात्त एव। व्यक्तशब्द 'उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य' (८.२.४) इत्यादिस्वरितः। ये चात्रापरे पठ्यन्ते तत्र संपन्नशब्दस्थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः, पटुपण्डितशब्दौ प्रत्ययस्वरेण। कुशलशब्दः कृत्स्वरेणान्तोदात्तः। चपलशब्दश्चित्स्वरेणान्तोदात्तः। 'चुपेरच्चोपधायाः'

(प० उ० १.१११) इत्यत्र हि चिदिति वर्तते। निपुणशब्दस्थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः। पुणेरिगुपधलक्षणः कप्रत्ययोऽयम्। विस्पष्टादीनीति किम्? प॑१र॑१म॑१ल॑१व॑१णम्। उ॑१त्त॑१म॑१ल॑१व॑१णम्। गुणवचनेष्विति किम्? वि॑स्१प॑१ष्ट॑१ब्राह्म॑१णः॥ विस्प॑ष्ट। विचि॑त्र। व्य॑क्त। सं॑१प॑१न्न। प॑१टु। प॑१ण्डि॑१त। कुशल। च॑१प॑१ल। निपुण। विस्पष्टादिः॥

श्रज्यावमकन्पापवत्सु भावे कर्मधारये ॥ २५ ॥

श्र ज्य अवम कन् इत्येतेषु पापशब्दवति चोत्तरपदे कर्मधारये समासे भाववाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति। गम॑नश्रेष्ठम्। गम॑नश्रेयः। ज्य—वच॑नज्येष्ठम्। वच॑नज्यायः। अवम—गम॑नावमम्। वच॑नावमम्। कन्—गम॑नकनिष्ठम्। गम॑नकनीयः। पापवत्—गम॑नपापिष्ठम्। गम॑नपापीयः। ल्युडन्तान्येतानि पूर्वपदानि लित्स्वरेणाद्युदात्तानि। श्रज्यकनामादेशानां ग्रहणमिति सामर्थ्यात् तद्वदुत्तरपदं गृह्यते। श्रादिष्विति किम्? ग॑१म॑१न॑१शोभ॑१नम्। भाव इति किम्? गम्यतेऽनेनेति गमनम्, तत् श्रेयो ग॑१म॑१न॑१श्रे॑१यः। कर्मधारय इति किम्? गमनस्य श्रेयो ग॑१म॑१न॑१श्र॑१यः॥

कुमारश्च ॥ २६ ॥

कुमारशब्दः पूर्वपदं कर्मधारये समासे प्रकृतिस्वरं भवति। कुमारश्र॑मणा। कुमारकु॑लटा। कुमारता॑पसी। कुमारशब्दोऽन्तोदात्तः। अत्र केचित् 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्' (परि० १०५) इति परिभाषया 'कुमारः श्रमणादिभिः' (२.१.७०) इत्यत्रैव समासे स्वरमेतमिच्छन्ति। केचित् पुनरविशेषेण सर्वत्रैव कर्मधारये॥

आदिः प्रत्येनसि ॥ २७ ॥

कर्मधारय इति वर्तते। प्रतिगत एनसा, प्रतिगतमेनो वा यस्य स प्रत्येनाः। तस्मिन्नुत्तरपदे कर्मधारये कुमारस्यादिरुदात्तो भवति। कु॑मारप्रत्येनाः। उदात्त इत्येतदत्र सामर्थ्याद् वेदितव्यम्। पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव ह्ययमादेरुपदिश्यते॥

पूगेष्वन्यतरस्याम् ॥ २८ ॥

पूगा गणाः तद्वाचिन्युत्तरपदे कर्मधारये समासे कुमारस्यान्यतरस्यामादिरुदात्तो भवति। कु॑मारचातकाः, कुमारचा॑तकाः, कुमारचातकाः। कु॑मारलोहध्वजाः, कुमारलो॑हध्वजाः, कुमारलोहध्वजाः। कु॑मारबलाहकाः, कुमारब॑लाहकाः, कुमारबलाहकाः। कु॑मारजीमूताः,

१ - 'गमनम्' इत्यपपाठो मुद्रितेषु।

कुमारजी॑मूताः, कुमारजीमूताः। चातकादयः पूगशब्दाः, तेभ्यः 'पूगाञ्ञ्योऽग्रामणीपूर्वात्' (५.३.११२) इति ञ्यः प्रत्ययः, तस्य 'तद्राजस्य बहुषु०' (२.४.६२) इति लुक्। अत्र यदाद्युदात्तत्वं न भवति, तदा 'कुमारश्च' (६.२.२६) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेके कुर्वन्ति। ये तु तत्र प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणमिच्छन्ति तेषां समासान्तोदात्तत्वमेव भवति॥

इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ ॥ २९ ॥

इगन्त उत्तरपदे कालवाचिनि कपाल भगाल शराव इत्येतेषु च द्विगौ समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति। इगन्त—पञ्चा॑रत्निः। दशा॑रत्निः। पञ्चारत्नयः प्रमाणमस्य, दशारत्नयः प्रमाणमस्येति तद्धितार्थे द्विगुः, 'प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यम्' (५.२.३७ वा०) इति मात्रचो लोपः। इगन्त। काल—पञ्च॑मास्यः। दश॑मास्यः। पञ्च मासान् भृतो भूतो भावी वा (५.१.८०) इति तद्धितार्थे 'द्विगोर्यप्' (५.१.८२)। पञ्च॑वर्षः। दश॑वर्षः। 'वर्षाल्लुक् च' (५.१.८८) इति ठञो लुक्। काल। कपाल—पञ्च॑कपालः। दश॑कपालः। कपाल। भगाल—पञ्च॑भगालः। दश॑भगालः। भगाल। शराव—पञ्च॑शरावः। दश॑शरावः। 'संस्कृतं भक्षाः' (४.२.१६) इति तद्धितार्थ एते समासा 'द्विगोर्लुगनपत्ये' (४.१.८८) इति कृताण्प्रत्ययलोपा द्रष्टव्याः। इगन्तादिष्विति किम् ? पञ्चभिरश्वैः क्रीतः पञ्चाश्वः। दशाश्वः। द्विगाविति किम् ? परमारत्निः। परमशरावम्। पञ्चा॑रत्न्यो दशा॑रत्नय इति च यण्गुणयोर्बहिरङ्गलक्षणयोरसिद्धत्वात् स्थानिवद्भावाद् वा द्विगुस्वर इगन्तलक्षणः प्रवर्तते॥

बह्वन्यतरस्याम् ॥ ३० ॥

बहुशब्दः पूर्वपदमिगन्तादिषूत्तरपदेषु द्विगौ समासेऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति। पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः। बह्व॑रत्निः, बह्वरत्निः। बहु॑मास्यः, बहुमास्यः। बहु॑कपालः, बहुकपालः। बहु॑भगालः, बहुभगालः। बहु॑शरावः, बहुशरावः। बहुशब्दोऽन्तोदात्तः, तस्य प्रकृतिस्वरे कृते यत्र यणादेशस्तत्र 'उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य' (८.२.४) इत्येष स्वरो भवति॥

दिष्टिवितस्त्योश्च ॥ ३१ ॥

दिष्टि वितस्ति इत्येतयोरुत्तरपदयोर्द्विगौ समासे पूर्वपदमन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति। पञ्च॑दिष्टिः, पञ्चदिष्टिः। पञ्च॑वितस्तिः, पञ्चवितस्तिः। दिष्टिवितस्ती प्रमाणे, तेनात्र मात्रचो लुक्॥

सप्तमी सिद्धशुष्कपक्वबन्धेष्वकालात् ॥ ३२ ॥

सप्तम्यन्तं पूर्वपदं सिद्ध शुष्क पक्व बन्ध इत्येतेषूत्तरपदेषु प्रकृतिस्वरं भवति, सा चेत् सप्तमी कालाद् न भवति। सांकाश्यसिंद्धः। काम्पिल्यसिंद्धः। सांकाश्यकाम्पिल्यशब्दौ ण्यप्रत्ययान्तावन्तोदात्तौ। फिषि तु 'सांकाश्यकाम्पिल्यनासिक्यदार्वाघाटानाम्' (फिट् सू० ६५) अन्तः पूर्वं वेति पठ्यते। तत्र पक्षे मध्योदात्तावपि भवतः। शुष्क—ऊ१क- शुंष्कः। निधनंशुष्कः। ऊकशब्दो बहुलवचनादवतेः कक्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः। निधनशब्दो निधाञः क्युप्रत्यये मध्योदात्तः। पक्व—कुम्भीपंक्वः। क१ल१सीपंक्वः। भ्राष्ट्रंपक्वः। कुम्भीकलसीशब्दौ ङीषन्तावन्तोदात्तौ। भ्राष्ट्रशब्दः ष्ट्रन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः। बन्ध—च१क्रबंन्धः। चारंकबन्धः। चक्रशब्दोऽन्तोदात्तः। चारकशब्दो ण्वुलन्त आद्युदात्तः। अकालादिति किम् ? पूर्वाह्णसिद्धः। अ१प१रा१ह्ण१सि१द्धः। सप्तमीस्वरः कृत्स्वरेण बाधितः पुनरयं विधीयते॥

परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु ॥ ३३ ॥

परि प्रति उप अप इत्येते पूर्वपदभूता वर्ज्यमानवाचिनि अहरवयववाचिनि रात्र्यवयववाचिनि चोत्तरपदे प्रकृतिस्वरा भवन्ति। परिंत्रिगर्तं वृष्टो देवः। परिंसौवीरम्। परिंसार्वसेनि। प्रति—प्रतिंपूर्वाह्णम्। प्रत्यंपराह्णम्। प्रतिंपूर्वरात्रम्। प्रत्यंपररात्रम्। उप—उपंपूर्वाह्णम्। उपांपराह्णम्। उपंपूर्वरात्रम्। उपांपररात्रम्। अप—अपंत्रिगर्तं वृष्टो देवः। अपंसौवीरम्। अपंसार्वसेनि। निपाता आद्युदात्ता 'उपसर्गाश्चाभिवर्जम्' (फिट्० सू० ८०) इत्याद्युदात्तानि पूर्वपदानि। तत्पुरुषे बहुव्रीहौ च सिद्धत्वादव्ययीभावार्थोऽयमारम्भः। तत्रापपरी वर्जने (१.४.८८) वर्तेते इति तयोरेव वर्ज्यमानमुत्तरपदम् , नेतरयोः। अहोरात्रावयवा अपि वर्ज्यमाना एव तयोर्भवन्तीति न पृथगुदाह्रियन्ते। वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेष्विति किम् ? प्र१त्य१ग्नि शलभाः पतन्ति। प१रिव१नमित्यत्र 'वनं समासे' (६.२.१७८) इत्येतद् भवति॥

राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिषु ॥ ३४ ॥

राजन्यवाचिनां बहुवचनान्तानां यो द्वन्द्वोऽन्धकवृष्णिषु वर्तते, तत्र पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति। श्वाफ१ल्कचैंत्रकाः। चै१त्र१करोंधकाः। शिनिंवासुदेवाः। श्वाफल्कशब्द-

---

१ - 'विलासीपक्वः' इति बाल०।

२ - 'परत्वात् थाथादिस्वरेण' इति पाठान्तरं यथान्यासपद०।

३ - 'पृथगुदाह्रियते' इत्यपपाठो मुद्रितेषु। ४ - 'श्वाफल्कचैत्रकरोधकाः' इति न्यासे।

श्चैत्रकशब्दश्च 'ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च' (४.१.११४) इत्यणन्तावन्तोदात्तौ। शिनिशब्द आद्युदात्तः, स तदपत्येष्वभेदेन वर्तते। राजन्य इति किम् ? द्वैप्यहैमायनाः। द्वीपे भवा इति 'द्वीपादनुसमुद्रं यञ्' (४.३.१०)। हैमेरपत्यं युवा हैमायनः। अन्धकवृष्णय एते न तु राजन्याः। राजन्यग्रहणमिहाभिषिक्तवंश्यानां क्षत्रियाणां ग्रहणार्थम्। एते च नाभिषिक्त-वंश्याः। बहुवचनग्रहणं किम् ? संकर्षणवासुदेवौ। द्वन्द्व इति किम् ? वृष्णीनां कुमारा वृष्णिकुमाराः। अन्धकवृष्णिष्विति किम् ? कुरुपञ्चालाः (तै० ब्रा० १.८.४.१)॥

संख्या ॥ ३५ ॥

द्वन्द्वसमासे संख्यावाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति। एकादश (तै० सं० ४.७. ११.१)। द्वादश। त्रयोदश। 'इणुभीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन्' (प० उ० ३.४३) इति नित्त्वादाद्युदात्त एकशब्दः। त्रेस्त्रयस् आदेशोऽन्तोदात्तो निपात्यते॥

आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी ॥ ३६ ॥

आचार्योपसर्जनान्तेवासिनां यो द्वन्द्वस्तत्र पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति। आपिशल-पाणिनीयाः। पाणिनीयरौढीयाः। रौढीयकाशकृत्स्नाः। अपिशलस्यापत्यमापिशलिरा-चार्यः। 'अत इञ्' (४.१.९५)। 'तेन प्रोक्तम्' (४.३.१०१) आपिशलम्। 'इञश्च' (४.२.११२) इत्यण्। तदधीयते येऽन्तेवासिनस्तेऽप्यापिशलाः, 'प्रोक्ताल्लुक्' (४.२. ६४) इति तस्य तद्धितस्याध्येतरि विहितस्य लुक् क्रियते। आपिशलेर्वा छात्रा आपि-शला इत्युभयथाप्याचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी भवति। आचार्योपसर्जनग्रहणं द्वन्द्वविशेष-णार्थम्, सकलो द्वन्द्व आचार्योपसर्जनो यथा विज्ञायेत। इह मा भूत्—पाणिनीयदेवदत्तौ। आचार्योपसर्जन इति किम् ? छान्दसवैयाकरणाः। अन्तेवासीति किम् ? आपिशल-पाणिनीये शास्त्रे॥

कार्तकौजपादयश्च ॥ ३७ ॥

कार्तकौजपादयो ये द्वन्द्वास्तेषु पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति। प्रकृतिस्वरपूर्वपदाः कार्तकौजपादयो भवन्ति। विभक्त्यन्तानां पाठो वचनविवक्षार्थः। चकारो द्वन्द्वाधिकारानु-वृत्त्यर्थः। कार्तकौजपौ। कृतस्यापत्यं कुजपस्यापत्यम् इत्यणन्तावेतौ। सावर्णिमाण्डूकेयौ। सावर्णिरिञन्तः। अवन्त्यश्मकाः। अवन्तेरपत्यानि बहूनि, तन्निवासो जनपदोऽवन्तयः। तथाश्मकाः। पैलश्यापर्णेयाः। युवद्वन्द्वोऽयम्। पीलाया अपत्यं पैलः, तस्यापत्यं युवेति

---

१ - 'द्वैप्यभैमायनाः' इति पाठान्तरम्।

२ - 'त्रयोदश' इत्याद्युदात्तोऽपि (मा० सं० १८.२४)।

'अणो द्व्यचः' (४.१.१५६) इति विहितस्य फिञः 'पैलादिभ्यश्च' (२.४.५९) इति लुक्। श्यापर्णशब्दो बिदादिः, तस्यापत्यं स्त्री श्यापर्णी, तदपत्यं युवा श्यापर्णेयः। बहुवचनमतन्त्रम्, तेन पै१लश्यापर्णेयौ इत्यत्रापि भवति। क१पिश्यापर्णेयाः। कपिरन्तोदात्तः, तस्यापत्यं बहुत्वे 'कपिबोधादाङ्गिरसे' (४.१.१०७) इत्युत्पन्नस्य यञो 'यञञोश्च' (२.४.६४) इति लुक्, तेनात्र बहुत्वमाश्रीयत एव। शै१तिकाक्षपाञ्चालेयाः। शितिकाक्षो नाम ऋषिः, तस्यापत्यमिति ऋष्यण्, तदपत्ये यूनि य इञ् तस्य 'ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुक्०' (२.४.५८) इति लुक्। पाञ्चालस्यापत्यं स्त्री पाञ्चाली, तदपत्यं युवा पाञ्चालेयः। अत्रापि बहुवचनमविवक्षितमिति शै१तिकाक्षपाञ्चालेयौ इत्यत्रापि भवति। कटुकवार्चलेयाः। कटुकस्यापत्यमिति 'अत इञ्' (४.१.९५), तस्य 'बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु' (२.४.६६) इति बहुषु लुक्। वर्चलाया अपत्यं वार्चलेयः। शाक१लशुनकाः। शकलस्यापत्यं शाकल्यः, तस्य छात्राः शाकलाः। 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' (४.२.१११) इत्यण्। शुनकस्यापत्यमिति बिदादिभ्योञ् (४.१.१०४) तस्य बहुषु लुक्। शाकलशणका इति केचित् पठन्ति। तेषां शणकशब्दादुत्पन्नस्येञो 'बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु' (२.४.६६) इति बहुषु लुक्। शुनकधात्रेयाः। धात्र्या अपत्यं धात्रेयः। शणकबाभ्रवाः। बभ्रोरपत्यं बाभ्रवः। आर्चाभिमौद्गलाः। ऋचाभेन प्रोक्तमधीयत आर्चाभिनः। वैशम्पायनान्तेवासित्वाद् णिनिः। मुद्गलः कण्वादिः, तदपत्यस्य छात्रा मौद्गलाः। कुन्तिसुराष्ट्राः। कुन्तेः सुराष्ट्रस्य चापत्येषु बहुषु तन्निवासे वा जनपदे द्वन्द्वोऽयम्। कुन्तिचिन्तिशब्दावन्तोदात्तौ। चिन्तिसुराष्ट्राः। कुन्तिसुराष्ट्रवत्। त१ण्डवतण्डाः। पचाद्यच्प्रत्ययान्तावन्तोदात्तावेतौ गर्गादिषु पठ्येते। तत्रापत्यबहुत्वे यञो लुक् क्रियते। ग१र्गवत्साः। अत्राप्यपत्यबहुत्वे यञो लुक्। अविमत्तकामविद्धाः। अविमत्तशब्दो नञ्स्वरेणाद्युदात्तः। द्वयोरप्येतयोरपत्येषु बहुषु इञो 'बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु' (२.४.६६) इति लुक् क्रियते। बाभ्र१वशालङ्कायनाः। बभ्रोरपत्यं बाभ्रवः। 'शलङ्कु शलङ्कं च' (४.१.९९ ग० सू०) इति शालङ्कायनः। बाभ्र१वदानच्युताः। दानच्युतशब्दादिञो 'बह्वच०' (२.४.६६) इति लुक्। क१ठकालापाः। कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः। वैशम्पायनान्तेवासित्वाद् णिनिः। तस्य 'कठचरकाल्लुक्' (४.३.१०७)। कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः। 'कलापिनोऽण्' (४.३.१०८) इत्यण्प्रत्ययः, तस्मिन् 'इनण्यनपत्ये' (६.४.१६४) इति प्रकृतिभावे प्राप्ते नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारिपीठसर्पीत्यादिना (६.४.१४४ वा०) उपसंख्यानेन टिलोपः। क१ठकौथुमाः। कुथुमिना प्रोक्तमधीयत इति 'प्राग्दीव्यतोऽण्' (४.१.८३)। तत्र पूर्ववत् टिलोपः। कौथुमलौकाक्षाः। लोकाक्षेण प्रोक्तमधीयते लौकाक्षाः। लोकाक्षस्य वापत्यं लौकाक्षिः। तस्य छात्रा लौकाक्षाः। स्त्रीकुमारम्। स्त्रीशब्दोऽन्तोदात्तः। मौदपैप्पलादाः। मुदस्यापत्यं मौदिः। तस्य छात्रा मौदाः। तथा पैप्पलादाः। मौदपैप्पलादा इति द्विः पठ्यते तस्य प्रयोजनं पक्षे समासान्तोदात्तत्वमेव यथा स्यादिति। व१त्सजरत्। वत्सश्च जरच्च।

वत्सशब्दोऽन्तोदात्तः। सौश्रुतपार्थवाः। सुश्रुतस्य पृथोश्च छात्राः। 'प्राग्दीव्यतोऽण्' (४.१.८३)। जरामृत्यू। याज्यानुवाक्ये। यजेर्ण्यत्। 'यजयाच०' (७.३.६६) इति कुत्वाभावः। 'तित् स्वरितम्' (६.१.१८५) इत्यन्तस्वरितः। अनुवाक्येति वचेरनुपूर्वाद् ण्यत्। आचार्योपसर्जनान्तेवासिनामिह पाठः प्रपञ्चार्थः॥

महान् व्रीह्यपराह्णगृष्टीष्वासजाबालभारभारतहैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु ॥ ३८ ॥

प्रकृत्या पूर्वपदमिति वर्तते, द्वन्द्व इति निवृत्तम्। महानित्येतत् पूर्वपदं व्रीहि अपराह्ण गृष्टि इष्वास जाबाल भार भारत हैलिहिल रौरव प्रवृद्ध इत्येतेषूत्तरपदेषु प्रकृतिस्वरं भवति। महाव्रीहिः। महापराह्णः। महागृष्टिः। महेष्वासः। महाजाबालः। महाभारः। महाभारतः। महाहैलिहिलः। महारौरवः। महाप्रवृद्धः। महच्छब्दोऽन्तोदात्तः। तस्य प्रतिपदोक्तो यः समासः 'सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः०' (२.१.६१) इति तत्रैव स्वरः। तेनैषां षष्ठीसमासोऽन्तोदात्त एव भवति—महतो व्रीहिः महद्व्रीहिरिति। 'कर्मधारयेऽनिष्ठा' (६.२.४६) इत्ययमपि श्रेण्यादिसमासे (२.१.५९) विधिरिति प्रवृद्धशब्द इह पठ्यते॥

क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे ॥ ३९ ॥

क्षुल्लक इत्येतत् पूर्वपदं महांश्च वैश्वदेव उत्तरपदे प्रकृतिस्वरं भवति। क्षुल्लकवैश्वदेवम्। महावैश्वदेवम्। क्षुधं लातीति क्षुल्लः। तस्मादज्ञातादिषु प्रागिवात् केऽन्तोदात्तः क्षुल्लकशब्दः॥

उष्ट्रः सादिवाम्योः ॥ ४० ॥

उष्ट्रशब्दः पूर्वपदं सादिवाम्योरुत्तरपदयोः प्रकृतिस्वरं भवति। उष्ट्रसादि। उष्ट्रवामि। उष्ट्रशब्द उषेः ष्ट्रन्प्रत्ययान्तः (प० उ० ४.१६३) आद्युदात्तः। कर्मधारयोऽयं षष्ठीसमासो वा॥

गौः सादसादिसारथिषु ॥ ४१ ॥

गोशब्दः पूर्वपदं साद सादि सारथि इत्येतेषूत्तरपदेषु प्रकृतिस्वरं भवति। गोः सादो गोसादः। गां सादयतीति वा गोसादः। गोः सादिर्गोसादिः। गोसारथिः॥

कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपा पारेवडवा तैतिलकद्रूः पण्यकम्बलो दासीभाराणां च ॥ ४२ ॥

कुरुगार्हपत रिक्तगुरु असूतजरती अश्लीलदृढरूपा पारेवडवा तैतिलकद्रू पण्य-कम्बल इत्येते समासास्तेषां दासीभारादीनां च पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति। कुरूणां गार्हपतं कुरुगार्हपतम्। 'कृग्रोरुच्च' (प० उ० १.२४) इति कुरुशब्दः कुप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः ॥ **कुरुवृज्योर्गार्हपत इति वक्तव्यम्॥** वृजीनां गार्हपतं वृजिगार्हपतम्। वृजिशब्द आद्युदात्तः। रिक्तो गुरुः रिक्तगुरुः, रिक्तगुरुः। 'रिक्ते विभाषा' (६.१.२०८) इति पूर्वपदमाद्युदात्तमन्तोदात्तं वा। असूता जरती असूतजरती। अश्लीला दृढरूपा अश्लील-दृढरूपा। अश्लीलशब्दो नञ्समासत्वादाद्युदात्तः। श्रीर्यस्यास्ति तत् श्लीलम्। सिध्मादेराकृतिगणत्वाद् लच्। कपिलकादित्वात् च लत्वम्। अश्लीलदृढरूपेति हि संस्थानमात्रेण शोभना निःश्रीका लावण्यविरहितोच्यते। पारेवडवेव पारेवडवा। निपातनादिवार्थे समासो विभक्त्यलोपश्च। पारशब्दो घृतादित्वाद् (फिट् सू० २१) अन्तोदात्तः। तैतिलानां कद्रूः तै[१]तिलकद्रूः। तितिलिनोऽपत्यं छात्रो वा तैतिल इत्यणन्तः। पण्यकम्बलः। पण्यशब्दो यदन्तत्वादाद्युदात्तः ॥ **पण्यकम्बलः संज्ञायामिति वक्तव्यम्॥** अन्यत्र पणितव्ये कम्बले समासान्तोदात्तत्वमेव। प्रतिपदोक्ते हि कृत्यानां समासे (२.१.६८) द्वितीयाकृत्याः (६. २.२) इत्येष विहितः स्वरः। दास्या भारो दासीभारः। दे[१]वहूतिः। दे[१]वजूतिः। दे[१]वसूतिः। दे[१]वनीतिः। अन्तोदात्तं पूर्वपदम्। वसुनीतिः। वसुशब्द आद्युदात्तः। 'शृस्वृस्निहित्रप्य-सिवसि०' (प० उ० १.१०) इत्यत्र हि 'धान्ये नित्' (प० उ० १.९) इति वर्तते। ओषधिः। ओषो धीयतेऽस्यामिति 'कर्मण्यधिकरणे च' (३.३.९३) इति किप्रत्ययः। ओषशब्दो घञन्तत्वादाद्युदात्तः। च[१]न्द्रमाः। 'चन्द्रे मो डित्' (प० उ० ४.२२६) इत्यसिप्रत्ययान्तोऽयम्। चन्द्रशब्दस्तु रक्प्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः। यस्य तत्पुरुषस्य पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वमिष्यते, न च विहितम्, स सर्वो दासीभारादिषु द्रष्टव्यः॥

चतुर्थी तदर्थे ॥ ४३ ॥

चतुर्थ्यन्तं पूर्वपदं तदर्थ उत्तरपदे तदभिधेयार्थं यत् तद्वाचिन्युत्तरपदे प्रकृतिस्वरं भवति। तदिति चतुर्थ्यन्तस्यार्थः परामृश्यते। यूपदारु। कुण्ड[१]लहिरण्यम्। यूपशब्द आद्युदात्तः। 'कुसुयुभ्यश्च' (द० उ० ७.५) इत्यत्र निदिति वर्तते। कुण्डलशब्दोऽपि

---

१ - ' स्वरितः ' इति सार्वत्रिको मुद्रितोऽपपाठः।

२ - ' चन्द्रे मोऽसिः ' इति बाल०। ' चन्द्रे माङो डित् ' इति न्यासः। ' चन्द्रे माङो डिच्च ' इति पद०।

३ - पूर्वत्र यूपशब्दे (काशिका ६.२.१) टिप्पणी द्रष्टव्या।

'वृषादिभ्यश्चित्' (प० उ० १.१०६) इति कलप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः। रथंदारु। वल्लीहिंरण्यम्। रथशब्द आद्युदात्तः। 'हनिकुषि०' (प० उ० २.२) इत्यादिना क्थन्प्रत्ययः। वल्लीशब्दो ङीषः स्वरेणान्तोदात्तः। तदर्थ इति किम् ? कुबेरबलिः। प्रकृतिविकारभावे स्वरोऽयमिष्यते॥

अर्थे ॥ ४४ ॥

चतुर्थीति वर्तते। अर्थशब्द उत्तरपदे चतुर्थ्यन्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति। मात्र इदं मात्रर्थम्। पित्रर्थम्। देवतार्थम्। अतिथ्यर्थम्। मातृपितृशब्दावन्तोदात्तावुणादिषु निपातितौ। देवताशब्दो लित्स्वरेण मध्योदात्तः। अतिथिरिति 'अतेरिथिन्' (द० उ० १.४४) इतीथिन्प्रत्ययान्तः। तदर्थविशेषा एव दारुहिरण्यादयो भवन्ति, न त्वर्थशब्दवाच्यं सामान्यमित्यतदर्थार्थोऽयमारम्भः। केचित् पुनराहुः—ज्ञापकार्थमिदम्। एतदनेन ज्ञाप्यते—पूर्वो विधिः प्रकृतिविकृत्योः समासे भवति। अश्वघासः। श्वश्रूसुरम् इत्यत्र सत्यपि तादर्थ्ये न भवति॥

क्ते च ॥ ४५ ॥

क्तान्ते चोत्तरपदे चतुर्थ्यन्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति। गोहिंतम्। अश्वहितम्। मनुष्यहितम्। गोरक्षितम्। अश्वरक्षितम्। वनं तापसरक्षितम्। अश्वशब्द आद्युदात्तः। मनुष्यशब्दोऽन्तस्वरितः। परिशिष्टपूर्वपदमन्तोदात्तम्। गोभ्यो रक्षितमिति संप्रदाने चतुर्थी॥

कर्मधारयेऽनिष्ठा ॥ ४६ ॥

कर्मधारये समासे क्तान्त उत्तरपदेऽनिष्ठान्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति। श्रेणिकृताः। ऊककृताः। पूगकृताः। निधनकृताः। श्रेणिशब्द आद्युदात्तः। ऊकपूगशब्दावन्तोदात्तौ। निधनशब्दोऽयं मध्योदात्तः। कर्मधारय इति किम् ? श्रेण्या कृतं श्रेणिकृतम्। अनिष्ठेति किम् ? कृताकृतम्॥

अहीने द्वितीया ॥ ४७ ॥

अहीनवाचिनि समासे क्तान्त उत्तरपदे द्वितीयान्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति। कष्ट- श्रितः। त्रिशकलपतितः। ग्रामगतः। कष्टशब्दोऽन्तोदात्तः। त्रीणि शकलान्यस्येति त्रिशकलः। बहुव्रीहिस्वरेणाद्युदात्तः। ग्रामशब्दो नित्स्वरेणाद्युदात्तः। अहीन इति किम् ? कान्तारातीतः। योजनातीतः ॥ द्वितीयानुपसर्ग इति वक्तव्यम्॥ इह मा भूत्—सुखप्राप्तः। दुःखप्राप्तः। सुखापन्नः। दुःखापन्नः। अन्तः 'थाथ०' (६.२.१४४) इत्यस्यापवादोऽयम्॥

तृतीया कर्मणि ॥ ४८॥

कर्मवाचिनि क्तान्त उत्तरपदे तृतीयान्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति। अहिहतः, अहिहतः। वज्रहतः। महाराजहतः। नखनिर्भिन्ना। दात्रलूना। 'आङि श्रीहनिभ्यां ह्रस्वश्च' (प० उ० ४.१३६) इति अहिरन्तोदात्तो व्युत्पादितः। केचिदाद्युदात्तमिच्छन्ति। वज्रो रक्प्रत्ययान्तः। महाराजष्टच्प्रत्ययान्तः। नास्य खमस्तीति बहुव्रीहौ नकुलनख० (६.३.७५) इति नखशब्दो निपातितः। तेन 'नञ्सुभ्याम्' (६.२.१७२) इत्यन्तोदात्तः। दात्रशब्दो 'दाम्नीशस०' (३.२.१८२) इति ष्ट्रन्प्रत्ययान्तः। कर्मणीति किम् ? रथेन यातो रथयातः। गत्यर्थत्वात् कर्तरि क्तः॥

गतिरनन्तरः ॥ ४९ ॥

क्ते कर्मणीति वर्तते। कर्मवाचिनि क्तान्त उत्तरपदे गतिरनन्तरः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति। प्रकृतः। प्रहृतः। अनन्तर इति किम् ? अभ्युद्धृतः। समुद्धृतः। समुदाहृतः। व्यवहितस्य गतेरयं स्वरो न भवति। अनन्तरे पुनरिष्यते। कारकपूर्वस्य तु सतिशिष्टत्वात् थाथादिस्वरः (६.२.१४४) एव भवति—दूरादागत इति। अनन्तरग्रहणसामर्थ्यादिव 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि०' (परि० २८) इत्येतद् नाश्रीयते। कर्मणीत्येव—प्रकृतः कटं देवदत्तः। थाथादिस्वरापवादो योगः॥

तादौ च निति कृत्यतौ ॥ ५० ॥

तकारादौ च तुशब्दवर्जिते निति कृति परतो गतिरनन्तरः प्रकृतिस्वरो भवति। प्रकर्ता। प्रकर्तुम्। प्रकृतिः। प्रकर्तेति तृन्नन्तः। कृत्स्वरबाधनार्थं वचनम्। तादाविति किम् ? प्रजल्पाकः। नितीति किम् ? प्रकर्ता। तृजन्तः। कृद्ग्रहणमुपदेशे ताद्यर्थम्। इहापि यथा स्यात्—प्रलपिता, प्रलपितुम् इति। अताविति किम् ? आगन्तुः॥

तवै चान्तश्च युगपत् ॥ ५१ ॥

तवैप्रत्ययस्यान्त उदात्तो भवति गतिश्चानन्तरः प्रकृतिस्वर इति एतदुभयं युगपद् भवति। अन्वेतवै (तै० सं० १.४.४५.१)। परिस्तरितवै। परिपातवै। तस्मात् पिता नाभिचरितवै। उपसर्गा आद्युदात्ताः, अभिवर्जम् (फिट् सू० ८०, ८१) इत्यभिरन्तोदात्तः। कृत्स्वरापवादो योगः॥

---

१ - 'नातिचरितवै' (मै० सं० १.१०.१०), तस्मादग्निचिन्नाभिचरितवै (तै० सं० ५.६.३.१)।

अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये ॥ ५२ ॥

अनिगन्तो गतिः प्रकृतिस्वरो भवत्यञ्चतौ वप्रत्यये परतः। प्राङ्, प्राञ्चौ, प्राञ्चः। प्राङ् , प्राञ्चौ, प्राञ्चः। 'स्वरितो वानुदात्ते पदादौ' (८.२.६) इत्ययमेकादेश उदात्तः स्वरितो वा। पराङ्, पराञ्चौ, पराञ्चः (तै० सं० ३.१.१०.३)। अनिगन्त इति किम् ? प्रत्यङ् , प्रत्यञ्चौ, प्रत्यञ्चः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर इह भवति। वप्रत्यय इति किम्? उदञ्चनः। चोरनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यय इत्येष स्वरो भवति विप्रतिषेधेन। परांचः। परांचा॥

न्यधी च ॥ ५३ ॥

नि अधि इत्येतौ चाञ्चतौ वप्रत्यये परतः प्रकृतिस्वरौ भवतः। न्यंङ्, न्यंञ्चौ, न्यंञ्चः। 'उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य' (८.२.४) इत्यञ्चतेरकारः स्वरितः। अध्यंङ्, अध्यंञ्चौ, अध्यंञ्चः। अधींचः। अधींचा॥

ईषदन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥

ईषदित्येतत् पूर्वपदमन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति। ईषत्कडारः, ईषत्कडारः। ईषत्पिङ्गलः, ईषत्पिङ्गलः। ईषदित्ययमन्तोदात्तः। ईषद्भेदं इत्येवमादौ कृत्स्वर एव भवति॥

हिरण्यपरिमाणं धने ॥ ५५ ॥

हिरण्यपरिमाणवाचि पूर्वपदं धनशब्द उत्तरपदेऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति। द्विसुवर्णधनम्, द्विसुवर्णधनम्। द्वौ सुवर्णौ परिमाणमस्य द्विसुवर्णम्, तदेव धनमिति कर्मधारयः। बहुव्रीहावपि परत्वाद् विकल्प एव भवति। द्विसुवर्णधनः, द्विसुवर्णधनः। हिरण्यग्रहणं किम् ? प्रस्थधनम्। परिमाणग्रहणं किम् ? काञ्चनधनम्। धन इति किम्? निष्कमाला॥

प्रथमोऽचिरोपसंपत्तौ ॥ ५६ ॥

प्रथमशब्दः पूर्वपदमचिरोपसंपत्तौ गम्यमानायामन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति। अचिरोपसंपत्तिरचिरोपश्लेषोऽभिनवत्वम्। प्रथमवैयाकरणः, प्रथमवैयाकरणः। अभिनववैयाकरणः, संप्रति व्याकरणमध्येतुं प्रवृत्त इत्यर्थः। प्रथमशब्दः 'प्रथेरमच्' (प० उ० ५.६८) इति चित्त्वादन्तोदात्तः। अचिरोपसंपत्ताविति किम् ? प्रथमवैयाकरणः। वैयाकरणानामाद्यो मुख्यो वा यः, स नित्यमन्तोदात्त एव॥

कतरकतमौ कर्मधारये ॥ ५७ ॥

कतरशब्दः कतमशब्दश्च पूर्वपदं कर्मधारये समासेऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति। क१त१रकठः, क१त१र१क१ठः। क१त१मकठः, क१त१म१क१ठः। कर्मधारयग्रहणमुत्तरार्थम्, इह तु प्रतिपदोक्तत्वादेव सिद्धम्॥

आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः ॥ ५८ ॥

आर्यशब्दः पूर्वपदं ब्राह्मणकुमारशब्दयोः कर्मधारये समासेऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति। आर्यब्राह्मणः, आर्य१ब्राह्मणः। आर्यकुमारः, आर्यकुमारः। आर्यशब्दो ण्यदन्तोऽन्तस्वरितः। आर्य इति किम् ? प१र१म१ब्राह्म१णः। परमकुमारः। ब्राह्मणकुमारयोरिति किम्? अ१र्य१क्ष१त्रि१यः। कर्मधारय इत्येव—आर्यस्य ब्राह्मणो अ१र्य१ब्राह्म१णः॥

राजा च ॥ ५९ ॥

राजा च पूर्वपदं ब्राह्मणकुमारयोरुत्तरपदयोः कर्मधारये समासेऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति। राजब्राह्मणः, राज१ब्राह्म१णः। राजकुमारः, राजकुमारः। कर्मधारय इत्येव—राज्ञो ब्राह्मणो राज१ब्राह्म१णः। राजकुमारः। पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम्॥

षष्ठी प्रत्येनसि ॥ ६० ॥

राजेति वर्तते, अन्यतरस्यामिति च। षष्ठ्यन्तो राजशब्दः पूर्वपदं प्रत्येनस्युत्तरपदेऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति। राज्ञः प्रत्येना राजप्रत्येनाः, राज१प्र१त्ये१नाः। षष्ठीति किम् ? राजा चासौ प्रत्येनाश्च राज१प्र१त्ये१नाः॥

क्ते नित्यार्थे ॥ ६१ ॥

क्तान्त उत्तरपदे नित्यार्थे समासे पूर्वपदमन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति। नित्यप्रहसितः, नित्यप्र१ह१सितः। स१त१तप्रहसितः, स१त१त१प्र१ह१सितः। 'कालाः' (२.१.२८) इति द्वितीयासमासोऽयम्। नित्यशब्दः 'त्यब्नेर्ध्रुवे' (४.२.१०४ वा०) इति त्यबन्त आद्युदात्तः। सततम् इति यदा भावे क्तस्तदा थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः। नित्यार्थ इति किम् ? मुहूर्तप्रहसितः॥

---

१ - ' शब्द ' इति नास्ति है०।

ग्रामः शिल्पिनि ॥ ६२ ॥

ग्रामशब्दः पूर्वपदं शिल्पिवाचिन्युत्तरपदेऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति। ग्रामंनापितः, ग्राम१नापितः। ग्रामंकुलालः, ग्रामकुलालः। ग्रामशब्द आद्युदात्तः। ग्राम इति किम्? प१र१म१नापितः। शिल्पिनीति किम्? ग्राम१र१थ्या॥

राजा च प्रशंसायाम् ॥ ६३ ॥

राजशब्दः पूर्वपदं शिल्पिवाचिन्युत्तरपदे प्रशंसायां गम्यमानायामन्यतरस्यां प्रकृति-स्वरं भवति। राजंनापितः, राज१नापितः। राजंकुलालः, राजकुलालः। कर्मधारये राज-गुणाध्यारोपेणोत्तरपदार्थस्य प्रशंसा। षष्ठीसमासे च राजयोग्यतया तस्य। राजेति किम्? प१र१म१नापितः। प्रशंसायामिति किम्? राज१नापितः। शिल्पिनीत्येव—राज१ह१स्ती॥

आदिरुदात्तः ॥ ६४ ॥

आदिरुदात्त इत्येतदधिकृतम्। इत उत्तरं यद् वक्ष्यामस्तत्र पूर्वपदस्यादिरुदात्तो भवतीत्येवं तद् वेदितव्यम्। वक्ष्यति—'सप्तमीहारिणौ धर्म्येऽहरणे' (६.२.६५) इति। स्तूपेंशाणः। मुकुंटेकार्षापणम्। याज्ञिंकाश्वः। वैयांकरणहस्ती। दृषंदिमाषकः। आदि-रिति प्रागन्ताधिकारात् (६.२.६२)। उदात्त इति 'प्रकृत्या भगालम्' (६.२.१३७) इति यावत्॥

सप्तमीहारिणौ धर्म्येऽहरणे ॥ ६५ ॥

सप्तम्यन्तं हारिवाचि च पूर्वपदं धर्म्यवाचिनि हरणशब्दादन्यस्मिन्नुत्तरपद आद्यु-दात्तं भवति। हारीति देयं यः स्वीकरोति सोऽभिधीयते। धर्म्यमित्याचारनियतं देयमुच्यते, धर्मो ह्यनुवृत्त आचारस्तस्मादनपेतं तेन वा प्राप्यमिति। स्तूपेंशाणः। मुकुंटेकार्षापणम्। हलेंद्विपदिका। हलेंत्रिपदिका। दृषंदिमाषकः। 'संज्ञायाम्' (२.१.४४) इति सप्तमी-समासः, 'कारनाम्नि च०' (६.३.१०) इति विभक्तेरलुक्। हारिणि—याज्ञिंकाश्वः। वैयांकरणहस्ती। मातुंलाश्वः। पितृंव्यगवः। क्वचिदयमाचारो व्यवस्थितः—स्तूपादिषु शाणादि दातव्यम्, याज्ञिकादीनामश्वादीति। धर्म्य इति किम्? स्तम्बे१र१मः। क१र्म१क१र१-व१र्धित१कः। अहरण इति किम्? वाड१व१ह१र१णम्। वडवाया अयं वाडवः। तस्य बीज-निषेकादुत्तरकालं शरीरपुष्ट्यर्थं यद् दीयते हरणमिति तदुच्यते। परोऽपि कृत्स्वरो हारि-स्वरेण बाध्यते विप्रतिषेधेनेत्येतदहरण इत्यनेन ज्ञाप्यते, तेन वाडंवहार्यम् इति हारिस्वरः सिद्धो भवति॥

युक्ते च ॥ ६६ ॥

युक्तवाचिनि च समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति। गो॑बल्लवः। अश्व॑बल्लवः। गो॑मणिन्दः। अश्व॑मणिन्दः। गो॑संख्यः। अश्व॑संख्यः। युक्त इति समाहितः, कर्तव्ये तत्परो यः स उच्यते॥

विभाषाध्यक्षे ॥ ६७ ॥

अध्यक्षशब्द उत्तरपदे विभाषा पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति। गवा॑ध्यक्षः, ग१॑वा॒ध्य१॑क्षः। अश्वा॑ध्यक्षः, अ१॑श्वा॒ध्य१॑क्षः॥

पापं च शिल्पिनि ॥ ६८ ॥

पापशब्दः शिल्पिवाचिन्युत्तरपदे विभाषाद्युदात्तो भवति। पाप॑नापितः, पा१॑प१॑ना॒पि१॑तः। पाप॑कुलालः, पा॒प॒कु॒ला॒लः। 'पापाणके कुत्सितैः' (२.१.५४) इति पापशब्दस्य प्रतिपदोक्तः समानाधिकरणसमास इति षष्ठीसमासे न भवति। पापस्य नापितः पा१॑प१॑ना॒पि१॑त इति॥

गोत्रान्तेवासिमाणवब्राह्मणेषु क्षेपे ॥ ६९ ॥

गोत्रवाचिन्यन्तेवासिवाचिनि चोत्तरपदे माणवब्राह्मणयोश्च क्षेपवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति। जङ्घा॑वात्स्यः। यो जङ्घादानं ददान्यहमिति वात्स्यः संपद्यते, स जङ्घावात्स्य इति क्षिप्यते। भार्या॑सौश्रुतः। सुश्रुतापत्यस्य भार्याप्रधानतया क्षेपः। वशा॑ब्रह्मकृतेयः। ब्रह्मकृतशब्दः शुभ्रादिषु पठ्यते। गोत्र। अन्तेवासि—कुमा॑रीदाक्षाः। कम्ब॑लचारायणीयाः। घृत॑रौढीयाः। ओद॑नपाणिनीयाः। कुमार्यादिलाभकामा ये दाक्ष्यादिभिः प्रोक्तानि शास्त्राण्यधीयते तच्छिष्यतां वा प्रतिपद्यन्ते त एवं क्षिप्यन्ते। अन्तेवासि। माणव—भिक्षा॑माणवः। भिक्षां लप्स्येऽहमिति माणवो भवति। माणव। ब्राह्मण—दासी॑ब्राह्मणः। वृष॑लीब्राह्मणः। भय॑ब्राह्मणः। यो भयेन ब्राह्मणः संपद्यते। अत्र यस्यान्यत् समासलक्षणं नास्ति, सुप्सुपेत्येव तत्र समासः कर्तव्यः। गोत्रादिष्विति किम्? दा॒सी॒श्रो॒त्रि१॑यः। क्षेप इति किम्? म१॑हा॒ब्रा॒ह्म१॑णः॥

अङ्गानि मैरेये ॥ ७० ॥

मैरेयशब्द उत्तरपदे तदङ्गवाचीनि पूर्वपदान्याद्युदात्तानि भवन्ति। गुड॑मैरेयः।

---

१ – 'दाक्षादिभिः' इति मुद्रितेषु ।

मधु॑मैरेयः। मद्यविशेषो मैरेयः, तस्य गुडविकारस्य गुडोऽङ्गं भवति, मधुविकारस्य तस्य मध्वङ्गम्। अङ्गानीति किम् ? प१र१ १म१मै१रेयः। मैरेय इति किम् ? पुष्पासवः। फ१लास१वः॥

भक्ताख्यास्तदर्थेषु ॥ ७१ ॥

भक्तमन्नम्, तदाख्यास्तद्वाचिनः शब्दाः, तदर्थेषूत्तरपदेषु आद्युदात्ता भवन्ति। भिक्षा॑कंसः। श्राणा॑कंसः। भाजी॑कंसः। भिक्षादयोऽन्नवचनाः। भक्ताख्या इति किम् ? स१मा१श१शाल१यः। समशनं समाश इति क्रियामात्रमुच्यते, न द्रव्यम्। तदर्थेष्विति किम् ? भिक्षाप्रि॑यः। बहुव्रीहिरयमत्र पूर्वपदमन्तोदात्तम्॥

गोबिडालसिंहसैन्धवेषूपमाने ॥ ७२॥

गवादिषूपमानवाचिषूत्तरपदेषु पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति। धान्य॑गवः। हिर॑ण्यगवः। भिक्षा॑बिडालः। श्राणा॑बिडालः। तृण॑सिंहः। काष्ठ॑सिंहः। सक्तु॑सैन्धवः। पान॑सैन्धवः। धान्यं गौरिवेति विगृह्य व्याघ्रादेराकृतिगणत्वाद् 'उपमितं व्याघ्रादिभिः०' (२.१.५६) इति समासः। उपमानार्थोऽपि यथासंभवं यथाप्रसिद्धि च योजयितव्यः। गवाकृत्या संनिवेशितं धान्यं धान्यगवशब्देनोच्यते। उपमान इति किम् ? प१र१म१सिंहः॥

अके जीविकार्थे ॥ ७३ ॥

अकप्रत्ययान्त उत्तरपदे जीविकार्थवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति। दन्त॑लेखकः। नख॑लेखकः। अव॑स्करशोधकः। रम॑णीयकारकः। दन्तलेखनादिभिर्येषां जीविका, त एवमुच्यन्ते। 'नित्यं क्रीडाजीविकयोः' (२.२.१७) इति समासः। अक इति किम् ? र१म१णीय१क१र्ता। जीविकार्थ इति किम् ? इक्षुभक्षिकां मे धारयसि॥

प्राचां क्रीडायाम् ॥ ७४ ॥

प्राग्देशवर्तिनां या क्रीडा तद्वाचिनि समासेऽकप्रत्ययान्त उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति। उद्दा॑लकपुष्पभञ्जिका। वीर॑णपुष्पप्रचायिका। शाल॑भञ्जिका। ताल॑भञ्जिका। 'संज्ञायाम्' (३.३.१०९) इति ण्वुल्, 'नित्यं क्रीडाजीविकयोः' (२.२.१७) इति षष्ठीसमासः। प्राचामिति किम् ? जीवपुत्रप्रचायि॑का। इयमुदीचां क्रीडा। क्रीडायामिति किम् ? तव पुष्पप्रचायिका। पर्याये ण्वुच्प्रत्ययो भवति॥

---

१ - ' मधुनो मधु ' इति बाल०। २ - ' हिरण्यगवः ' इति नास्ति है०।

३ - यथान्यासम्। ४ - इदं सन्दिग्धम् , न्यासेऽव्याख्यातत्वात्।

अणि नियुक्ते ॥ ७५ ॥

अणन्त उत्तरपदे नियुक्तवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति। छत्रंधारः। तूणीरंधारः। कमण्डलुग्राहः। भृङ्गारंधारः। नियुक्तोऽधिकृतः, स च कस्मिंश्चित् कर्तव्ये तत्परो न भवतीति नियुक्ते (६.२.६६) इत्यनेन न सिध्यति। नियुक्त इति किम् ? काण्ड१लावः। श१र१लावः॥

शिल्पिनि चाकृञः ॥ ७६ ॥

शिल्पिवाचिनि समासेऽणन्त उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति, स चेदण् कृञो न भवति। तन्तुंवायः। तुन्नंवायः। वालंवायः। शिल्पिनीति किम् ? काण्ड१लावः। अकृञ इति किम् ? कुम्भकारः। अ१य१स्कारः॥

संज्ञायां च ॥ ७७ ॥

संज्ञायां विषयेऽणन्त उत्तरपदेऽकृञः पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति। तन्तुंवायो नाम कीटः। वालंवायो नाम पर्वतः। अकृञ इत्येव—र१थ१कारो नाम ब्राह्मणः॥

गोतन्तियवं पाले ॥ ७८ ॥

गो तन्ति यव इत्येतानि पूर्वपदानि पालशब्द उत्तरपद आद्युदात्तानि भवन्ति। गोपालः। तन्तिंपालः। यवंपालः। अनियुक्तार्थ आरम्भः। गोतन्तियवमिति किम् ? व१त्स१पालः। पाल इति किम् ? गोरक्षः॥

णिनि ॥ ७९ ॥

णिनन्त उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति। पुष्पंहारी। फलंहारी। पर्णंहारी॥

उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव ॥ ८० ॥

उपमानवाचि पूर्वपदं शब्दार्थप्रकृतावेव णिनन्त उत्तरपद आद्युदात्तं भवति। उपमानं नियम्यते। उष्ट्रंक्रोशी। ध्वाङ्क्षंरावी। खरंनादी। उपमानग्रहणमस्य पूर्वस्य च योगस्य विषयविभागार्थम्। शब्दार्थप्रकृताविति किम् ? वृकवञ्ची। वृकप्रेक्षी। प्रकृतिग्रहणं किम्? प्रकृतिरेव यत्रोपसर्गनिरपेक्षा शब्दार्था भवति, तत्रैव यथा स्यात्। इह मा भूत्— ग१र्द१भोच्चारी, कोकिलाभिव्याहारी इति। एवकारकरणमुपमानावधारणार्थम्। शब्दार्थ-

१ - ‘ शरलावः ’ इत्यधिकं है०।

प्रकृतौ त्वनुपमानमुपमानं चाद्युदात्तं भवति। सिंहविनर्दी। पुष्कलजल्पी॥

युक्तारोह्यादयश्च ॥ ८१ ॥

युक्तारोह्यादयः समासा आद्युदात्ता भवन्ति। युक्तारोही। आगतरोही। आगत-योधी। आगतवञ्ची। आगतनर्दी। आगतप्रहारी। एते णिन्नन्ता 'णिनि' (६.२.७६) इत्यस्यैवोदाहरणार्थं पठ्यन्ते। पूर्वोत्तरपदनियमार्था इति केचित्। इह मा भूत्—वृक्षारोही, युक्ताध्यायी इति। आगतमत्स्या। क्षीरहोता। भगिनीभर्ता। याजकादित्वात् षष्ठी-समासावेतौ। ग्रामगोधुक्। अश्वत्रिरात्रः। गर्गत्रिरात्रः। व्युष्टत्रिरात्रः। शणपादः। समपादः। षष्ठीसमासा एते। एकशितिपात्। एकः शितिः पादोऽस्येति त्रिपदो बहुव्रीहिः। तत्रैकशितिशब्दः 'तद्धितार्थोत्तरपद०' (२.१.५१) इति तत्पुरुषसंज्ञः, तस्य निमित्तिस्वरबलीयस्त्वाद् (महाभाष्य १.३७३) अन्तोदात्तत्वं प्राप्तमित्याद्युदात्तत्वं विधीयते। एवमपि नार्थ एतेन, 'इगन्त० द्विगौ' (६.२.२६) इति सिद्धत्वात्। एवं तर्हि ज्ञाप-कार्थम्, एतज् ज्ञापयति—शित्यन्तस्योत्तरपदे द्विगुस्वरो न भवतीति। तेन द्विशितिपाद् इत्यत्र तिशब्द उदात्तो भवति। निमित्तिस्वरबलीयस्त्वस्याप्येकशितिपात्स्वरवचनमेव ज्ञापकं वर्णयन्ति (महाभाष्य १.३७३)। पात्रेसमितादयश्च (ग० सू० १७४)। 'पात्रेसमितादयश्च' (२.१.४८) युक्तारोह्यादयस्ततस्तेऽप्याद्युदात्ता भवन्ति॥

दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे ॥ ८२ ॥

दीर्घान्तं पूर्वपदं काश तुष भ्राष्ट्र वट इत्येतानि च ज उत्तरपद आद्युदात्तानि भवन्ति। कुटीजः। शमीजः। काशजः। तुषजः। भ्राष्ट्रजः। वटजः॥

अन्त्यात् पूर्वं बह्वचः ॥ ८३ ॥

ज उत्तरपदे बह्वचः पूर्वपदस्यान्त्यात् पूर्वमुदात्तं भवति। उपसरजः। मन्दुरजः। आमलकीजः। वडवाजः। बह्वच इति किम् ? दग्धजानि तृणानि॥

ग्रामेऽनिवसन्तः ॥ ८४ ॥

ग्रामशब्द उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति, न चेद् निवसद्वाचि भवति। मल्लग्रामः। वणिग्ग्रामः। ग्रामशब्दोऽत्र समूहवाची। देवग्रामः। देवस्वामिक इत्यर्थः। अनिवसन्त इति किम् ? दाक्षिग्रामः। माहकिग्रामः। दाक्ष्यादयो निवसन्ति यस्मिन् ग्रामे, स तेषामिति व्यपदिश्यते॥

---

१ - इदं गणसूत्रं मुद्रितेषु त्यक्तम्।

घोषादिषु च ॥ ८५ ॥

घोषादिषु चोत्तरपदेषु पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति। दाक्षिंघोषः। दाक्षिंकटः। दाक्षिंपल्वलः। दाक्षिंह्रदः। दाक्षिंबदरी। दाक्षिंपिङ्गलः। दाक्षिंपिशङ्गः। दाक्षिंशालः। दाक्षिंरक्षा। दाक्षिंशिल्पी। दाक्ष्यंश्वत्थः। कुन्दंतृणम्। दाक्षिंशाल्मली। आश्रंममुनिः। शाल्मंलिमुनिः। दाक्षिंप्रेक्षा। दाक्षिंकूटः। यान्यत्र निवासनामधेयानि तेषु निवसद्वाचीन्यपि पूर्वपदान्याद्युदात्तानि भवन्ति। अनिवसन्त इति नानुवर्तयन्ति केचित्। अपरे पुनरनुवर्तयन्ति॥

छात्र्यादयः शालायाम् ॥ ८६ ॥

शालायामुत्तरपदे छात्र्यादय आद्युदात्ता भवन्ति। छात्रिंशाला। ऐलिंशाला। भाण्डिंशाला॥ छात्रि। ऐलि। भाण्डि। व्याडि। आपिशलि। आखण्डि। आपारि। गौमि। यदा शालान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति, तदापि 'तत्पुरुषे शालायां नपुंसके' (६.२.१२३) इत्येतस्मात् पूर्वविप्रतिषेधेन पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति। छात्रिंशालम्। ऐलिंशालम्॥

प्रस्थेऽवृद्धमकर्क्यादीनाम् ॥ ८७ ॥

प्रस्थशब्द उत्तरपदे कर्क्यादिवर्जितमवृद्धं पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति। इन्द्रंप्रस्थः। कुण्डंप्रस्थः। ह्रदंप्रस्थः। सुवंर्णप्रस्थः। अवृद्धमिति किम् ? दाक्षि१प्र१स्थः। मा१ह१कि१प्र१स्थः। अकर्क्यादीनामिति किम् ? क१र्कीप्र१स्थः। म१घीप्र१स्थः॥ कर्की। मघी। मकरी। कर्कन्धू। शमी। करीर। कटुक। कुरल। बदर। कर्क्यादिः॥

मालादीनां च ॥ ८८ ॥

प्रस्थ इति वर्तते। प्रस्थ उत्तरपदे मालादीनामादिरुदात्तो भवति। मालांप्रस्थः। शालांप्रस्थः॥ माला। शाला। शोणा। द्राक्षा। क्षौमा। क्षामा। काञ्ची। एक। काम। मालादिः। वृद्धार्थ आरम्भः। एकशोणाशब्दयोः 'एङ् प्राचां देशे' (१.१.७५) इति वृद्धसंज्ञा॥

अमहन्नवं नगरेऽनुदीचाम् ॥ ८९ ॥

नगरशब्द उत्तरपदे महन्नवशब्दवर्जितं पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति, तत् चेदुदीचां

---

१ - ' दाक्षिपुंसा ' इति बाल०। २ - ' कुवल ' इति पाठान्तरम्।

न भवति। सुह्मंनगरम्। पुण्ड्रंनगरम्। अमहन्नवमिति किम्? म१हान्१ग१र१म्। न१व१न१ग१र१म्। अनुदीचामिति किम्? न१दीन१ग१र१म्। कान्तीन१ग१र१म्॥

अर्मे चावर्णं द्व्यच् त्र्यच् ॥ ६० ॥

अर्मशब्द उत्तरपदे द्व्यच् त्र्यच् पूर्वपदमवर्णान्तमाद्युदात्तं भवति। दत्तार्मम्। गुप्तार्मम्। कुक्कुटार्मम्। वायसार्मम्। अवर्णमिति किम्? बृहदर्मम्। द्व्यच्त्र्यजिति किम्? क१पिञ्ज१लार्मम्। अमहन्नवमित्येव—म१हार्मम्। न१वार्मम्॥

न भूताधिकसंजीवमद्राश्मकज्जलम् ॥ ६१ ॥

भूत अधिक संजीव मद्र अश्मन् कज्जल इत्येतानि पूर्वपदानि अर्मशब्द उत्तरपदे नाद्युदात्तानि भवन्ति। भूतार्मम्। अ१धिकार्मम्। सं१जीवार्मम्। मद्राश्मग्रहणं संघातविगृहीतार्थम्। म१द्रार्मम्। अ१श्मार्मम्। म१द्राश्मार्मम्। क१ज्ज१लार्मम्। समासान्तोदात्तत्वमेवात्र भवति॥ आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानम्॥ दिवोदासं वध्र्य१श्वाय दाशुषे (ऋ० ६.६१.१)॥

अन्तः ॥ ६२ ॥

अन्त इत्यधिकृतम्। इत उत्तरं यद् वक्ष्यामस्तत्र पूर्वपदस्यान्त उदात्तो भवतीत्येवं वेदितव्यम्। वक्ष्यति—'सर्वं गुणकार्त्स्न्ये' (६.२.६३)—स१र्वश्वेतः। स१र्वकृष्णः। प्राग् 'उत्तरपदादिः' (६.२.१११) इत्येतस्मादयमधिकारो वेदितव्यः॥

सर्वं गुणकार्त्स्न्ये ॥ ६३ ॥

सर्वशब्दः पूर्वपदं गुणकार्त्स्न्ये वर्तमानमन्तोदात्तं भवति। स१र्वश्वेतः। स१र्वकृष्णः। स१र्वमहान्। सर्वमिति किम्? प१र१म१श्व१तः। आश्रयव्याप्त्या परमत्वं श्वेतत्वस्येति गुणकार्त्स्न्ये वर्तते। गुणग्रहणं किम्? स१र्व१सौव१र्णः। स१र्व१राज१तः। कार्त्स्न्य इति किम्? सर्वेषां श्वेततरः स१र्व१श्वे१तः। 'गुणात्तरेण समासस्तरलोपश्च वक्तव्यः' (२.२.६ वा०) इत्येवमत्र समासस्तरब्लोपश्च॥

संज्ञायां गिरिनिकाययोः ॥ ६४ ॥

संज्ञायां विषये गिरि निकाय इत्येतयोरुत्तरपदयोः पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति। अ१ञ्ज१नागिरिः। भ१ञ्ज१नागिरिः। निकाये—शापिण्डिनिकायः। मौण्डिनिकायः। चिखि-

१ - 'नान्दीनगरम्' इति बाल०।

त्लिनिकायः। संज्ञायामिति किम् ? परमगिरिः। ब्राह्मणनिकायः॥

कुमार्यां वयसि ॥ ६५ ॥

कुमार्यामुत्तरपदे वयसि गम्यमाने पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति। वृद्धकुमारी। जरत्कुमारी। कुमारीशब्दः पुंसा सहासंप्रयोगमात्रं प्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय प्रयुक्तो वृद्धादिभिर्वयोविशेषवचनैः समानाधिकरणो भवति। तच्च वय इह गृह्यते, न कुमारत्वमेव। वयसीति किम् ? परमकुमारी॥

उदकेऽकेवले ॥ ६६ ॥

अकेवलं मिश्रम्, तद्वाचिनि समास उदकशब्द उत्तरपदे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति। गुडमिश्रमुदकं गुडोदकम् , गुडोदकम्। तिलोदकम् , तिलोदकम्। स्वरे कृत एकादेशः 'स्वरितो वानुदात्ते पदादौ' (८.२.६) इति पक्षे स्वरितो भवति। अकेवल इति किम् ? शीतोदकम्। उष्णोदकम्॥

द्विगौ क्रतौ ॥ ६७ ॥

द्विगावुत्तरपदे क्रतुवाचिनि समासे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति। गर्गत्रिरात्रः। चरकत्रिरात्रः। कुसुरविन्दसप्तरात्रः। गर्गाणां त्रिरात्रो गर्गत्रिरात्रः। द्विगाविति किम् ? अतिरात्रः। अचश्चित्त्वादन्तोदात्तः। क्रताविति किम् ? बिल्वसप्तरात्रः। बिल्वशतस्य बिल्वहोमस्य वा सप्तरात्रो बिल्वसप्तरात्रः॥

सभायां नपुंसके ॥ ६८ ॥

सभाशब्द उत्तरपदे नपुंसकलिङ्गे समासे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति। गोपालसभम्। पशुपालसभम्। स्त्रीसभम्। दासीसभम्। सभायामिति किम् ? ब्राह्मणसेनम्। नपुंसक इति किम् ? राजसभा। ब्राह्मणसभा। सभायां प्रतिपदोक्तमिह नपुंसकलिङ्गं[1] गृह्यत इति रमणीयसभं ब्राह्मणकुलम् इत्यत्र न भवति॥

पुरे प्राचाम् ॥ ६९ ॥

पुरशब्द उत्तरपदे प्राचां देशे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति। ललाटपुरम्। काञ्चीपुरम्। शिवदत्तपुरम्। कार्णिपुरम्। नार्मपुरम्। प्राचामिति किम् ? शिवपुरम्॥

---

१ - ' नपुंसकमिति ' इति मुद्रितेषु ।

अरिष्टगौडपूर्वे च ॥ १०० ॥

अरिष्ट गौड इत्येवंपूर्वे समासे पुरशब्द उत्तरपदे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति। अरिष्टपुरम्। गौडपुरम्। पूर्वग्रहणं किम् ? इहापि यथा स्यात्—अरिष्टश्रितपुरम्। गौडभृत्यपुरम्॥

न हास्तिनफलकमार्देयाः ॥ १०१ ॥

हास्तिन फलक मार्देय इत्येतानि पूर्वपदानि पुरशब्द उत्तरपदे नान्तोदात्तानि भवन्ति। 'पुरे प्राचाम्' (६.२.९९) इति प्राप्तिः प्रतिषिध्यते। हास्तिनपुरम्। फलकपुरम्। मार्देयपुरम्। मृदोरपत्यं मार्देयः। शुभ्रादित्वाद् ढक् (४.१.१२३)॥

कुसूलकूपकुम्भशालं बिले ॥ १०२ ॥

कुसूल कूप कुम्भ शाला इत्येतानि पूर्वपदानि बिलशब्द उत्तरपदेऽन्तोदात्तानि भवन्ति। कुसूलबिलम्। कूपबिलम्। कुम्भबिलम्। शालाबिलम्। कुसूलादिग्रहणं किम्? सर्पबिलम्। बिल इति किम् ? कुसूलस्वामी॥

दिक्शब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु ॥ १०३ ॥

दिक्शब्दाः पूर्वपदान्यन्तोदात्तानि भवन्ति ग्रामजनपदाख्यानवाचिषूत्तरपदेषु, चानराटशब्दे च। पूर्वेषुकामशमी, पूर्वेषुकामशमी। अपरेषुकामशमी, अपरेषुकामशमी। पूर्वकृष्णमृत्तिका। अपरकृष्णमृत्तिका। जनपद—पूर्वपञ्चालाः। अपरपञ्चालाः। आख्यान—पूर्वाधिरामम्, पूर्वाधिरामम्। पूर्वयायातम्। अपरयायातम्। अधिराममधिकृत्य कृतो ग्रन्थ आधिरामम्। तथा यायातम्। चानराट—पूर्वचानराटम्। अपरचानराटम्। शब्दग्रहणं कालवाचिनोऽपि दिक्शब्दस्य परिग्रहार्थम्॥

आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासिनि ॥ १०४ ॥

आचार्योपसर्जनान्तेवासिवाचिन्युत्तरपदे दिक्शब्दा अन्तोदात्ता भवन्ति। पूर्वपाणिनीयाः। अपरपाणिनीयाः। पूर्वकाशकृत्स्नाः। अपरकाशकृत्स्नाः। आचार्योपसर्जन इति किम् ? पूर्वशिष्याः। अन्तेवासिनीति किम् ? पूर्वपाणिनीयं शास्त्रम्॥

उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च ॥ १०५ ॥

'उत्तरपदस्य' (७.३.१०) इत्यधिकृत्य या विहिता वृद्धिः, तद्वत्युत्तरपदे सर्वशब्दो दिक्शब्दाश्चान्तोदात्ता भवन्ति। सर्वपाञ्चालकः। पूर्वपाञ्चालकः। उत्तरपाञ्चालकः।

'सुसर्वार्धदिक्शब्देभ्यो जनपदस्य' (महाभाष्य १.१८६) इति तदन्तविधिना जनपदलक्षणो (४.२.१२५) वुञ्प्रत्ययः। 'सुसर्वार्धाज्जनपदस्य' (७.३.१२) 'दिशोऽमद्राणाम्' (७.३.१३) इति चोत्तरपदवृद्धिः। अधिकारलक्षणादिह न भवति—सर्वभासः, सर्वकारक इति॥

बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ॥ १०६ ॥

बहुव्रीहौ समासे विश्वशब्दः पूर्वपदं संज्ञायां विषयेऽन्तोदात्तं भवति। विश्वदेवः। विश्वयशाः। विश्वमहान्। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनाद्युदात्तत्वं प्राप्तम्। बहुव्रीहाविति किम्? विश्वे च ते देवा विश्वदेवाः। संज्ञायामिति किम् ? विश्वे देवा अस्य विश्वदेवः। विश्वमित्रः, विश्वाजिन इत्यत्र 'संज्ञायां मित्राजिनयोः' (६.२.१६५) इत्येतद् भवति परत्वात्। बहुव्रीहावित्येतदधिक्रियते प्रागव्ययीभावसंज्ञानात् (६.२.१२१)॥

उदराश्वेषुषु ॥ १०७ ॥

उदर अश्व इषु इत्येतेषूत्तरपदेषु बहुव्रीहौ समासे संज्ञायां विषये पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति। वृकोदरः। दामोदरः। हर्यश्वः। यौवनाश्वः। सुवर्णपुङ्खेषुः। महेषुः॥

क्षेपे ॥ १०८ ॥

क्षेपे गम्यमान उदरादिषूत्तरपदेषु बहुव्रीहौ समासे संज्ञायां विषये पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति। कुण्डोदरः। घटोदरः। कटुकाश्वः। स्पन्दिताश्वः। अनिघातेषुः। चलाचलेषुः। अनुदरः, सूदर इत्यत्र 'नञ्सुभ्याम्' (६.२.१७२) इत्येतद् भवति विप्रतिषेधेन॥

नदी बन्धुनि ॥ १०९ ॥

बहुव्रीहौ समासे बन्धुन्युत्तरपदे नद्यन्तं पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति। गार्गीबन्धुः। वात्सीबन्धुः। नदीति किम् ? ब्रह्मबन्धुः। ब्रह्मशब्द आद्युदात्तः। बन्धुनीति किम् ? गार्गीप्रियः॥

निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम् ॥ ११० ॥

---

१ - 'सर्वमासः' इत्यपपाठो मुद्रितेषु। २ - 'विश्वामित्रः' इत्यपपाठो मुद्रितेषु।
३ - 'हर्यश्वाय' (तै० ब्रा० २.५.८.३) इति क्षेपाभावे दर्शनाद् 'उदराश्वेषुषु क्षेपे' इत्येको योग इत्याहुः।
४ - 'संज्ञायां विषये' इति पाठोऽत्र न स्यात् , योगविभागकरणसामर्थ्यात्।

बहुव्रीहौ समासे निष्ठान्तमुपसर्गपूर्वं पूर्वपदमन्यतरस्यामन्तोदात्तं भवति। प्रधौत-मुखः, प्रधौतमुखः, प्रधौतमुखः। प्रक्षालितपादः, प्रक्षालितपादः। यदि मुखशब्दः स्वाङ्ग-वाची तदा पक्षे 'मुखं स्वाङ्गम्' (६.२.१६७) इत्येतद् भवति, न चेत् पूर्वपदप्रकृति-स्वरत्वेन 'गतिरनन्तरः' (६.२.४९) इत्येतद् भवति। निष्ठेति किम् ? प्रसेचकमुखः। उपसर्गपूर्वमिति किम् ? शुष्कमुखः॥

उत्तरपदादिः ॥ १११ ॥

उत्तरपदादिरित्येतदधिकृतम्। यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम उत्तरपदस्यादिरुदात्तो भवतीत्येवं तद् वेदितव्यम्। वक्ष्यति—'कर्णो वर्णलक्षणात्' (६.२.११२)—शुक्लकर्णः। कृष्णकर्णः। उत्तरपदस्येत्येतदा पादपरिसमाप्तेः। आदिरिति 'प्रकृत्या भगालम्' (६.२. १३७) इति यावत्॥

कर्णो वर्णलक्षणात् ॥ ११२ ॥

बहुव्रीहौ समासे वर्णवाचिनो लक्षणवाचिनश्च कर्णशब्द उत्तरपदमाद्युदात्तं भवति। शुक्लकर्णः। कृष्णकर्णः। लक्षणात् — दात्राकर्णः। शङ्कूकर्णः। लक्षणस्य० (६.३. ११५) इति दीर्घत्वम्। पशूनां विभागज्ञापनार्थं दात्रशङ्कुप्रतिरूपकं कर्णादिषु चिह्नं यत् क्रियते तदिह लक्षणं गृह्यते, तेन स्थूलकर्ण इत्यत्र न भवति। कर्ण इति किम् ? श्वेत-पादः। कूटशृङ्गः। वर्णलक्षणादिति किम् ? शोभनकर्णः॥

संज्ञौपम्ययोश्च ॥ ११३ ॥

संज्ञायामौपम्ये च यो बहुव्रीहिर्वर्तते, तत्र कर्णशब्द उत्तरपदमाद्युदात्तं भवति। संज्ञायाम्—कुञ्चिकर्णः। मणिकर्णः। औपम्ये—गोकर्णः। खरकर्णः॥

कण्ठपृष्ठग्रीवाजङ्घं च ॥ ११४ ॥

कण्ठ पृष्ठ ग्रीवा जङ्घा इत्येतान्युत्तरपदानि बहुव्रीहौ समासे संज्ञौपम्ययोराद्युदात्तानि भवन्ति। कण्ठः संज्ञायाम्—शितिकण्ठाः (तै० सं० ४.५.११.१)। नीलकण्ठः। औपम्ये—खरकण्ठः। उष्ट्रकण्ठः। पृष्ठः संज्ञायाम्—काण्डपृष्ठः। नाकपृष्ठः। औपम्ये—गोपृष्ठः। अजपृष्ठः। ग्रीवा संज्ञायाम्—सुग्रीवः। नीलग्रीवः। दशग्रीवः। औपम्ये—गोग्रीवः। अश्वग्रीवः। जङ्घा संज्ञायाम्—नाडीजङ्घः। तालजङ्घः। औपम्ये—गोजङ्घः। अश्वजङ्घः। एणीजङ्घः॥

---

१ – अतः पूर्वं ' कर्णे ' इति बाल० पाठो न्यासानभिमतः।

शृङ्गमवस्थायां च ॥ ११५ ॥

शृङ्गशब्द उत्तरपदमवस्थायां संज्ञौपम्ययोश्च बहुव्रीहावाद्युदात्तं भवति। उद्गतशृङ्गः। द्व्यङ्गुलशृङ्गः। त्र्यङ्गुलशृङ्गः। अत्र शृङ्गोद्गमनादिकृतो गवादेर्वयोविशेषोऽवस्था। संज्ञायाम्—ऋष्यशृङ्गः। औपम्ये—गोशृङ्गः। मेषशृङ्गः। अवस्थादिष्विति किम्? स्थूलशृङ्गः॥

नञो जरमरमित्रमृताः ॥ ११६ ॥

नञ उत्तरे जरमरमित्रमृता बहुव्रीहौ समास आद्युदात्ता भवन्ति। अजरः। अमरः। अमित्रः। अमृतः। नञ इति किम् ? ब्राह्मणमित्रः। जरादय इति किम् ? अशत्रुः। 'नञ्सुभ्याम्' (६.२.१७२) इति उत्तरपदान्तोदात्तत्वमेवात्र भवति॥

सोर्मनसी अलोमोषसी ॥ ११७ ॥

सोरुत्तरं मनन्तमसन्तं च बहुव्रीहौ समास आद्युदात्तं भवति लोमोषसी वर्जयित्वा। सुकर्मा। सुधर्मा। सुप्रथिमा। असन्तम्—सुपयाः। सुयशाः। सुस्रोताः। सुस्रत्। सुध्वत्। सोरिति किम् ? कृतकर्मा। कृतयशाः। मनसी इति किम् ? सुराजा। सुतक्षा। अलोमोषसी इति किम् ? सुलोमा। सुषाः। 'अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च०' (परि० १६) इत्यनर्थकयोरपि मनसोरिह ग्रहणम्। 'नञ्सुभ्याम्' (६. २.१७२) इत्यस्यायमपवादः। कपि तु परत्वात् 'कपि पूर्वम्' (६.२.१७३) इत्येतद् भवति। सुकर्मकः। सुस्रोतस्कः॥

क्रत्वादयश्च ॥ ११८ ॥

क्रत्वादयः सोरुत्तरे बहुव्रीहौ समास आद्युदात्ता भवन्ति। सुक्रतुः (तै० सं० १.२. ६.१)। सुदृशीकः (तै० सं० ३.४.११.१)॥ क्रतु। दृशीक। प्रतीक। प्रतूर्ति। हव्य। भग। क्रत्वादिः॥

आद्युदात्तं द्व्यच् छन्दसि ॥ ११९ ॥

यदाद्युदात्तं द्व्यच् उत्तरपदं बहुव्रीहौ समास सोरुत्तरं तदाद्युदात्तमेव भवति छन्दसि विषये। स्वश्वांस्त्वा सुरथा मर्जयेम (तै० सं० १.२.१४.४)। नित्स्वरेणाश्वरथशब्दावाद्युदात्तौ। आद्युदात्तमिति किम् ? या सुबाहुः स्वङ्गुरिः (ऋ० २.३२.७)। बाहुशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः। द्व्यजिति किम् ? सुगुरसत् सुहिरण्यः (ऋ० १.१२५.२)।

---

१ - ' त्र्यङ्गुलशृङ्गः ' इति नास्ति है०।

छन्दसीति किम् ? स्व१श्वः। 'नञ्सुभ्याम्' (६.२.१७२) इत्यस्यायमपवादः॥

वीरवीर्यौ च ॥ १२० ॥

वीर वीर्य इत्येतौ च शब्दौ सोरुत्तरौ बहुव्रीहौ समासे छन्दसि विषय आद्युदात्तौ भवतः। सुवीरस्ते (ऋ० ४.१७.४)। सुवीर्यस्य पतयः स्याम (तै० सं० १.७.१३.४)। वीर्यमिति यत्प्रत्ययान्तं तत्र 'यतोऽनावः' (६.१.२१३) इत्याद्युदात्तत्वं न भवतीत्येतदेव वीर्यग्रहणं ज्ञापकम्। तत्र हि सति पूर्वेणैव सिद्धं स्यात्॥

कूलतीरतूलमूलशालाक्षसममव्ययीभावे ॥ १२१ ॥

कूल तीर तूल मूल शाला अक्ष सम इत्येतान्युत्तरपदानि अव्ययीभावसमास आद्युदात्तानि भवन्ति। प१रिकूलम्। उ१प१कूलम्। प१रि१तीरम्। उ१प१तीरम्। प१रि१तूलम्। उ१प१तूलम्। प१रि१मूलम्। उ१प१मूलम्। प१रिशालम्। उ१प१शालम्। प१र्यक्षम्। उ१पाक्षम्। सुषमम्। विषमम्। निषमम्। दुःषमम्। तिष्ठद्गुप्रभृतिषु (२.१.१७) एते पठ्यन्ते। कूलादिग्रहणं किम् ? उपकुम्भम्। अव्ययीभाव इति किम् ? प१र१मकूलम्। उ१त्त१मकूलम्। पर्यादिभ्यः (६.२.३३) कूलादीनामाद्युदात्तत्वं विप्रतिषेधेन भवति। प१रिकूलम्। उ१प१कूलम्॥

कंसमन्थशूर्पपाय्यकाण्डं द्विगौ ॥ १२२ ॥

कंस मन्थ शूर्प पाय्य काण्ड इत्येतान्युत्तरपदानि द्विगौ समास आद्युदात्तानि भवन्ति। द्विकंसः। त्रिकंसः। द्विमन्थः। त्रिमन्थः। द्विशूर्पः। त्रिशूर्पः। द्विपाय्यः। त्रिपाय्यः। द्विकाण्डः। त्रिकाण्डः। द्विगाविति किम् ? प१र१म१कं१सः। उ१त्त१म१कं१सः॥

तत्पुरुषे शालायां नपुंसके ॥ १२३ ॥

शालाशब्दान्ते तत्पुरुषे समासे नपुंसकलिङ्ग उत्तरपदमाद्युदात्तं भवति। ब्राह्म१ण१शालम्। क्ष१त्रिय१शालम्। 'विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम्' (२.४.२५) इति नपुंसकलिङ्गता। तत्पुरुष इति किम् ? दृढशालं ब्राह्मणकुलम्। शालायामिति किम् ? ब्राह्मण१से१नम्। नपुंसक इति किम् ? ब्राह्म१ण१शाला॥

कन्था च ॥ १२४ ॥

तत्पुरुषे समासे नपुंसकलिङ्गे कन्थाशब्द उत्तरपदमाद्युदात्तं भवति। सौश१मि-

१ - इदं वाक्यम् ऊहितम् , स्वश्व इत्युपलम्भत्वात्।

कन्थम्। आह्वकन्थम्[1]। चप्पकन्थम्। 'संज्ञायां कन्थोशीनरेषु' (२.४.२०) इति नपुंसकलिङ्गता। षष्ठीसमासा एते। नपुंसक इत्येव—दाक्षिकन्था॥

आदिश्चिहणादीनाम् ॥ १२५ ॥

कन्थान्ते तत्पुरुषे समासे नपुंसकलिङ्गे चिहणादीनामादिरुदात्तो भवति। चिहणकन्थम्। मडरकन्थम्। मडुर इति केचित् पठन्ति। मडुरकन्थम्॥ चिहण। मडर। मड्डर। वैतुल। पटत्क। चैत्तालिकर्णः[2]। चैत्तालिकर्णिः[3] इत्यन्ये पठन्ति। कुक्कुट। चिक्कण। चित्कण इत्यपरे पठन्ति। आदिरिति वर्तमाने पुनरादिग्रहणं पूर्वपदाद्युदात्तार्थम्॥

चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम् ॥ १२६ ॥

चेल खेट कटुक काण्ड इत्येतान्युत्तरपदानि तत्पुरुषे समासे गर्हायां गम्यमानायामाद्युदात्तानि भवन्ति। पुत्रचेलम्। भार्याचेलम्। उपानत्खेटम्। नगरखेटम्। दधिकटुकम्। उदश्वित्कटुकम्। भूतकाण्डम्। प्रजाकाण्डम्। चेलादीनां सादृश्येन पुत्रादीनां गर्हा। तत्र पुत्रश्चेलमिवेति विगृह्य व्याघ्रादेराकृतिगणत्वाद् 'उपमितं व्याघ्रादिभिः०' (२.१.५६) इति समासः। गर्हायामिति किम् ? परमचेलम्॥

चीरमुपमानम् ॥ १२७ ॥

चीरमुत्तरपदमुपमानवाचि तत्पुरुषे समास आद्युदात्तं भवति। वस्त्रं चीरमिव वस्त्रचीरम्। पटचीरम्। कम्बलचीरम्। उपमानमिति किम् ? परमचीरम्॥

पललसूपशाकं मिश्रे ॥ १२८ ॥

पलल सूप शाक इत्येतान्युत्तरपदानि मिश्रवाचिनि तत्पुरुषे समास आद्युदात्तानि भवन्ति। गुडपललम्। घृतपललम्। घृतसूपः। मूलकसूपः। घृतशाकम्। मुद्गशाकम्। गुडेन मिश्रं पललं गुडपललम्। 'भक्ष्येण मिश्रीकरणम्' (२.१.३५) इति समासः। मिश्र इति किम् ? परमपललम्॥

कूलसूदस्थलकर्षाः संज्ञायाम् ॥ १२९ ॥

कूल सूद स्थल कर्ष इत्येतान्युत्तरपदानि तत्पुरुषे समासे संज्ञायां विषय आद्युदात्तानि

---

१ - ' आह्वरकन्थम् ' इति बाल०। पूर्वत्र (२.४.२०) च तदेवोदाहियते।

२ - ' वैडालिकर्णः ' इति बाल०।

३ - ' वैतालिकर्णिः ' इति बाल०। ' वैडालिकर्णिः ' इति पद०।

भवन्ति। दाक्षिकूलम्। माहकिकूलम्। देवसूदम्। भाजीसूदम्। दाण्डायनस्थली। माहकिस्थली। दाक्षिकर्षः। ग्रामनामधेयान्येतानि। स्थलग्रहणे लिङ्गविशिष्टत्वात् (परि० ७१) स्थलीशब्दोऽपि गृह्यते। 'जानपदकुण्ड०' (४.१.४२) इत्यनेन ङीष्। संज्ञायामिति किम् ? परमकूलम्॥

अकर्मधारये राज्यम् ॥ १३० ॥

कर्मधारयवर्जिते तत्पुरुषे समासे राज्यमित्येतदुत्तरपदमाद्युदात्तं भवति। ब्राह्मणराज्यम्। क्षत्रियराज्यम्। अकर्मधारय इति किम् ? परमराज्यम्। चेलराज्यादिस्वरादव्ययस्वरो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। कुचेलम्। कुराज्यम्॥

वर्ग्यादयश्च ॥ १३१ ॥

वर्ग्य इत्येवमादीन्युत्तरपदानि अकर्मधारये तत्पुरुषे समास आद्युदात्तानि भवन्ति। वासुदेववर्ग्यः। वासुदेवपक्ष्यः। अर्जुनवर्ग्यः। अर्जुनपक्ष्यः। अकर्मधारय इत्येव— परमवर्ग्यः। वर्ग्यादयः प्रातिपदिकेषु न पठ्यन्ते। दिगादिषु (४.३.५४) तु वर्ग पूग गण पक्ष इत्येवमादयो ये पठिताः, त एव यत्प्रत्ययान्ता वर्ग्यादय इह प्रतिपत्तव्याः॥

पुत्रः पुम्भ्यः ॥ १३२ ॥

पुत्रशब्दः पुंशब्देभ्य उत्तरस्तत्पुरुष आद्युदात्तो भवति। कौनटिपुत्रः। दामकपुत्रः। माहिषकपुत्रः। पुत्र इति किम् ? कौनटिमातुलः। पुम्भ्य इति किम् ? गार्गीपुत्रः। वात्सीपुत्रः॥

नाचार्यराजर्त्विक्संयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः ॥ १३३ ॥

आचार्य उपाध्यायः। राजा ईश्वरः। ऋत्विजो याजकाः। संयुक्ताः स्त्रीसंबन्धिनः श्यालादयः। ज्ञातयो मातृपितृसंबन्धिनो बान्धवाः। आचार्याद्याख्येभ्यः परः पुत्रशब्दो नाद्युदात्तो भवति। आख्याग्रहणात् स्वरूपस्य पर्यायाणां विशेषाणां च ग्रहणं भवति। आचार्यपुत्रः। उपाध्यायपुत्रः। शाकटायनपुत्रः। राजपुत्रः। ईश्वरपुत्रः। नन्दपुत्रः। ऋत्विक्पुत्रः। याजकपुत्रः। होतुःपुत्रः। संयुक्तपुत्रः। संबन्धिपुत्रः। श्यालपुत्रः। ज्ञातिपुत्रः। भ्रातुष्पुत्रः। 'ऋतो विद्यायोनिसंबन्धेभ्यः' (६.३.२३) इति षष्ठ्या अलुक्। पुत्रस्वरे प्रतिषिद्धे समासान्तोदात्तत्वमेव भवति॥

चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः ॥ १३४ ॥

उत्तरपदादिरिति वर्तते, तत्पुरुष इति च। चूर्णादीन्युत्तरपदानि अप्राणिवाचिनः षष्ठ्यन्तात् पराणि तत्पुरुषे समास आद्युदात्तानि भवन्ति। मुद्गचूर्णम्। मसूरचूर्णम्। अप्राणिषष्ठ्या इति किम् ? मत्स्यचूर्णम्। षष्ठ्या इति किम् ? परमचूर्णम्॥ चूर्ण। करिप। करिव। शाकिन। शाकट। द्राक्षा। तूस्त। कुन्दम। दलप। चमसी। चक्कन। चौल। चूर्णादिः। चूर्णादीन्यप्राण्युपग्रहादिति सूत्रस्य पाठान्तरम्। तत्रोपग्रह इति षष्ठ्यन्तमेव पूर्वाचार्योपचारेण गृह्यते॥

षट् च काण्डादीनि ॥ १३५ ॥

षट् पूर्वोक्तानि काण्डादीन्युत्तरपदान्यप्राणिषष्ठ्या आद्युदात्तानि भवन्ति। '०काण्डं गर्हायाम्' (६.२.१२६) इत्युक्तमगर्हायामपि भवति। दर्भकाण्डम्। शरकाण्डम्। 'चीरमुपमानम्' (६.२.१२७) इत्युक्तमनुपमानमपि भवति। दर्भचीरम्। कुशचीरम्। 'पललसूपशाकं मिश्रे' (६.२.१२८) इत्युक्तममिश्रेऽपि भवति। तिलपललम्। मुद्गसूपः। मूलकशाकम्। 'कूलं संज्ञायाम्' (६.२.१२९) इत्युक्तमसंज्ञायामपि भवति। नदीकूलम्। समुद्रकूलम्। षडिति किम् ? राजसूदः॥

कुण्डं वनम् ॥ १३६ ॥

कुण्डशब्दोऽत्र कुण्डसादृश्येन वने वर्तते। कुण्डमित्येतदुत्तरपदं वनवाचि तत्पुरुषे समास आद्युदात्तं भवति। दर्भकुण्डम्। शरकुण्डम्। वनमिति किम् ? मृत्कुण्डम्॥

प्रकृत्या भगालम् ॥ १३७ ॥

भगालवाच्युत्तरपदं तत्पुरुषे समासे प्रकृतिस्वरं भवति। कुम्भीभगालम्। कुम्भीकपालम्। कुम्भीनदालम्। भगालादयो मध्योदात्ताः। प्रकृत्येत्येतदधिकृतम् 'अन्तः' (६. २.१४३) इति यावद् वेदितव्यम्॥

शितेर्नित्याबह्वज् बहुव्रीहावभसत् ॥ १३८ ॥

शितेरुत्तरपदं नित्यं यदबह्वज् भसच्छब्दवर्जितं बहुव्रीहौ समासे तत् प्रकृतिस्वरं भवति। शितिपादः। शित्यंसः। शित्योष्ठः (तै० सं० ५.६.१४.१)। पाद- शब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः। अंसौष्ठशब्दौ च प्रत्ययस्य नित्त्वात्। शितेरिति किम् ? दर्शनीयं पादः। नित्यग्रहणं किम् ? शितिंककुत् (तै० सं० ५.६.१४.१)। 'ककुदस्यावस्थायां लोपः' (५.४.१४६) विधीयते। तत्रावस्थाया अन्यत्र शितिककुद इति बह्वजुत्तरपदं

भवतीति तेन न नित्याबह्वच्। अबह्वजिति किम् ? शितिललाटः। बहुव्रीहाविति किम्? शितेः पादः शितिपादः। अभसदिति किम् ? शितिभसद् (तै० सं० ५.६.१४.१)। शितिशब्द आद्युदात्तः। पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादो योगः॥

गतिकारकोपपदात् कृत् ॥ १३९ ॥

तत्पुरुष इति वर्तते, न बहुव्रीहाविति। गतेः कारकादुपपदात् च कृदन्तमुत्तरपदं तत्पुरुषे समासे प्रकृतिस्वरं भवति। प्रकारकः। प्रकरणम्। प्रहारकः। प्रहरणम्। कारकात्—इध्मप्रव्रश्चनः। पलाशशातनः। श्मश्रुकल्पनः। उपपदात्—ईषत्करः। दुष्करः। सुकरः। सर्वत्रैवात्र लित्स्वरः। गतिकारकोपपदादिति किम् ? देवदत्तस्य कारको देवदत्तकारकः। देवदत्तस्येति शेषलक्षणा षष्ठी। कृद्ग्रहणं विस्पष्टार्थम्। प्रपचतितराम्, प्रपचतितमाम् इत्यत्र तरबाद्यन्तेन समासे कृते पश्चादाम्। तत्र सतिशिष्टत्वादाम एव स्वरो भवतीत्येके। प्रपचतिदेश्याद्यर्थं तु कृद्ग्रहणं दृश्यत एव॥

उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् ॥ १४० ॥

प्रकृत्येति वर्तते। वनस्पत्यादिषु समासेषु उभे पूर्वोत्तरपदे युगपत् प्रकृतिस्वरे भवतः। वनस्पतिः (तै० सं० १.२.२.३)। वनपतिशब्दावाद्युदात्तौ पारस्करप्रभृति- त्वात् सुट्। बृहस्पतिः (तै० सं० ६.४.१०.१)। बृहतां पतिः। तद्बृहतोः करपत्योश्चोर-देवतयोः सुट् तलोपश्च (ग० सू० १६३) इति सुट् तकारलोपश्च। बृहदित्येतदन्तोदात्तं निपातयन्ति। तस्य केचिदाद्युदात्तत्वं वर्णयन्ति। शचीपतिः (तै० सं० ४.४.८.१)। शचीशब्दः 'कृदिकारादक्तिनः' (ग० सू० ४६) इति ङीषन्तत्वादन्तोदात्तः। केचित् तु शार्ङ्गरवादिषु पठन्ति, तेषामाद्युदात्तः। तनूनपात् (तै० सं० ४.१.८.१)। तनोतेरौणादिक ऊप्रत्ययस्तेन तनूशब्दोऽन्तोदात्तः। न पाति न पालयति वा नपात् क्विबन्तः। 'नभ्राण्नपात्०' (६.३.७५) इत्यादिनाद्युदात्तो निपातितः। तन्वा नपात् तनूनपात्। नराशंसः (तै० सं० ४.१.८.१)। नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्ति, नरा एनं शंसन्तीति वा नराशंसः। 'नृ नये' (क्र्या० २६)। अबन्तो नरशब्द आद्युदात्तः। शंसशब्दोऽपि घञन्तः। 'अन्येषामपि दृश्यते' (६.३.१३७) इति दीर्घत्वम्। शुनःशेपः (तै० सं० ५.२.१.३)। शुन इव शेपोऽस्येति बहुव्रीहिः। तत्र 'शेपपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः संज्ञायाम्' (६.३.२१ वा०) इति षष्ठ्या अलुक्। उभावाद्युदात्तौ। शण्डामर्कौ (तै० सं० ६.४.१०.१)। शण्डमर्कशब्दौ घञन्तत्वादाद्युदात्तौ। तयोर्द्वन्द्वे 'अन्येषामपि दृश्यते' (६.३.१३७) इति दीर्घत्वम्।

---

१ - शचीशब्दः छन्दःसु सर्वत्राद्युदात्त उपलभ्यते। काशिकाप्रदर्शितास्तु स्वरा बहुत्र छन्दःसु व्यतियन्ति। काशिकामनुसृत्येह स्वरा अङ्क्यन्ते। छन्दःस्थलेषु स्वरभेदः स्यात्। २ - ' एवं ' इति मुद्रितेष्वपपाठः ।

तृष्णांवरू१त्री। तृष्णशब्द आद्युदात्तः। वरूत्रीशब्दो ग्रसितादिसूत्रे (७.२.३४) निपातितोऽन्तोदात्तः। तत्र द्वन्द्वे दीर्घत्वं पूर्ववत्। ब१म्बाविश्ववयंसौ (तै० सं० ६.६.८.४)। बम्बशब्दोऽन्तोदात्तः। विश्ववयःशब्दोऽपि 'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' (६.२.१०६) इति विश्वशब्दोऽन्तोदात्तः। तयोर्द्वन्द्वे दीर्घत्वं पूर्ववत्। मर्मृत्युः। मरिति मृञो विच्प्रत्ययः। मृत्युशब्दोऽन्तोदात्तः। द्वन्द्वानामदेवताद्वन्द्वार्थोऽनुदात्ताद्युत्तरपदार्थश्च वनस्पत्यादिषु पाठः॥

देवताद्वन्द्वे च ॥ १४१ ॥

देवतावाचिनां यो द्वन्द्वस्तत्र युगपदुभे पूर्वोत्तरपदे प्रकृतिस्वरे भवतः। इन्द्रासोमौं। इन्द्रावरुंणौ। इन्द्राबृह१स्पतीं। 'ऋजेन्द्राग्र०' (प० उ० २.२६) इति इन्द्रशब्द आद्युदात्तो निपातितः। सोम इति मन्प्रत्ययान्तः। वरुण उनन्प्रत्ययान्तः, तेनाद्युदात्तः। बृहस्पतिशब्दे वनस्पत्यादित्वाद् द्वावुदात्तौ, तेनेन्द्राबृहस्पती इत्यत्र त्रय उदात्ता भवन्ति। देवताग्रहणं किम् ? प्ल१क्ष१न्य१ग्रोधौ। द्वन्द्वग्रहणं किम् ? अ१ग्निष्टोमः॥

नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु ॥ १४२ ॥

उत्तरपदेऽनुदात्तादौ पृथिवीरुद्रपूषमन्थिवर्जिते देवताद्वन्द्वे नोभे युगपत् प्रकृतिस्वरे भवतः। इ१न्द्राग्नी (तै० सं० २.२.१.२)। इ१न्द्र१वायू(तै० सं० ६.६.८.३)। अग्निवायुशब्दावन्तोदात्तौ। उत्तरपदग्रहणमनुदात्तादावित्युत्तरपदविशेषणं यथा स्याद्, द्वन्द्वविशेषणं मा भूदिति। अनुदात्तादाविति विधिप्रतिषेधयोर्विषयविभागार्थम्। अपृथिव्यादिष्विति किम्? द्यावांपृथिव्यौ (तै० सं० २.६.६.५)। द्यावाशब्द आद्युदात्तो निपातितः। पृथिवीशब्दो ङीष्प्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः। रुद्र—सोमारु१द्रौं (मै० सं० २.१.५)। 'रोदेर्णिलुक्०' (प० उ० २.२२) इति रुद्रशब्दो रक्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः। पूषन्—इन्द्रांपूषणौं। 'श्वन्नुक्षन्पूषन्०' (प० उ० १.१५६) इति पूषान्तोदात्तो निपात्यते। मन्थिन्—शुक्रामन्थिनौं (तै० सं० ६.४.१०.३)। मन्थोऽस्यास्तीति मन्थी। इन्नन्तत्वादन्तोदात्तः। पृथिव्यादिषु तु उभे युगपत् प्रकृतिस्वरे भवत एव॥

अन्तः ॥ १४३ ॥

अन्त इत्यधिकारः। यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्र समासस्योत्तरपदस्यान्त उदात्तो भवतीत्येवं तद् वेदितव्यम्। वक्ष्यति—'थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम्' (६.२.१४४) इति। सुनीथः। अवभृथः॥

---

१ - 'तृष्णा०' इति तारा०, है०। 'तृष्ण' इति निष्ठायां निपात्यते न्यासपद०। तृष्णाशब्दस्तु नप्रत्ययान्तः (प० उ० ३.१२)।

२ - इदं चिन्त्यम्। द्र० — 'ग्रसित०' (७.२.३४) सूत्रे टिप्पणी।

थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम् ॥ १४४ ॥

थ अथ घञ् क्त अज् अप् इत्र क इत्येवमन्तानामुत्तरपदानां गतिकारकोपपदात् परेषामन्त उदात्तो भवति। सुनीथः। अवभृथः (तै० सं० १.७.५.३)। 'हनिकुषिनी-रमिकाशिभ्यः क्थन्' (प० उ० २.२) इति 'अवे भृञः' (प० उ० २.३) इति च क्थन्प्रत्ययान्तावेतौ। तत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनाद्युदात्तमुत्तरपदं स्यात्। अथ—अवसथः (शौ० सं० ६.६.७)।उपवसथः। 'उपसर्गे वसेः' (प० उ० ३.११६) इत्यथन्प्रत्ययः। घञ्—प्रभेदः। काष्ठभेदः। रज्जुभेदः। क्त—दूरादागतः। विशुष्कः। आतपशुष्कः। अच्—प्रक्षयः। प्रजयः। 'क्षयो निवासे' (६.१.२०१) 'जयः करणम्' (६.१.२०२) इति चाद्युदात्तौ क्षयजयशब्दौ प्रयोजयतः। अप्—प्रलवः (तै० आ० ५.४.५)। प्रसवः (तै० सं० १.७.८.३)। इत्र—प्रलवित्रम्। प्रसवित्रम्। क—गोवृषः। खरीवृषः। गां वर्षति, खरीं वर्षतीति मूलविभुजादित्वात् (३.२.५ वा०) कप्रत्ययः। प्रवृषः। प्रहृषः। इगुपधात् (३.१.१३५) इति कप्रत्ययः। 'वृषादीनां च' (६.१.२०३) इति वृषशब्द आद्युदात्तः। गतिकारकोपपदादित्येव—सुस्तुतं भवता। कर्मप्रवचनीयेऽव्ययस्वर एव भवति॥

सूपमानात् क्तः ॥ १४५॥

सु इत्येतस्मादुपमानात् च परं क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति। सुकृतम् (तै० सं० ४.७.२.२)। सुभुक्तम्। सुपीतम्। उपमानात्—वृकावलुप्तम्। शशप्लुतम्। सिंहविनर्दितम्। सुशब्दाद् 'गतिरनन्तरः' (६.२.४९) इति प्राप्त उपमानादपि 'तृतीया कर्मणि' (६.२. ४८) इत्ययमपवादः। गतिकारकोपपदादित्येव—सुस्तुतं भवता॥

संज्ञायामनाचितादीनाम् ॥ १४६ ॥

संज्ञायां विषये गतिकारकोपपदात् क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति आचितादीन् वर्जयित्वा। संभूतो रामायणः। उपहूतः शाकल्यः। परिजग्धः कौण्डिन्यः। संभूत इति प्राप्त्यर्थाद् भवतेः कर्मणि क्तः। 'गतिरनन्तरः' (६.२.४९) इत्यत्र हि कर्मणीत्यनुवर्तते, तद्बाधनार्थं चेदम्। धनुष्खाता नदी। कुद्दालखातं नगरम्। हस्तिमृदिता भूमिः। 'तृतीया कर्मणि' (६.२.४८) इति प्राप्तिरिह बाध्यते। अनाचितादीनामिति किम् ? आचितम्। पर्याचितम्। आस्थापितम्। परिगृहीतम्। निरुक्तम्। प्रतिपन्नम्। प्रश्लिष्टम्। उपहतम्। उपस्थितम्। संहितागवि (ग० सू० १७५)। संहिताशब्दो यदा गोरन्यस्य संज्ञा तदान्तोदात्तो न भवति। यदा तु गोः संज्ञा तदान्तोदात्त एव॥

प्रवृद्धादीनां च ॥ १४७ ॥

प्रवृद्धादीनां च क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति। प्रवृद्धं यानम्। प्रवृद्धो वृषलः। प्रयुक्ताः सक्तवः। आकर्षे अवहितः। अवहितो भोगेषु। खट्वारूढः। कविशस्तः (तै० सं० २.५.६.२)। यानादीनामत्र गणे पाठः प्रायोवृत्तिप्रदर्शनार्थः, न विषयनियमार्थः। यानादिभ्योऽन्यत्रापि तेषामन्तोदात्तत्वं भवत्येव। विषयनियमार्थ एवेत्येके। असंज्ञार्थोऽयमारम्भः। आकृतिगणश्च प्रवृद्धादिर्द्रष्टव्यः। तेन पुनरुत्स्यूतं वासो देयम् (मै० सं० १.७.२), पुनर्निष्कृतो रथः (तै० सं० १.५.२.४) इत्येवमादि सिद्धं भवति॥

कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषि ॥ १४८ ॥

संज्ञायामिति वर्तते, क्त इति च। संज्ञायां विषय आशिषि गम्यमानायां कारकादुत्तरयोर्दत्तश्रुतयोरेव क्तान्तयोरन्त उदात्तो भवति। देवा एनं देयासुर्देवदत्तः। विष्णुरेनं श्रूयाद् विष्णुश्रुतः। कारकादिति किम् ? कारकाद् नियमो मा भूत्। संभूतो रामायणः। दत्तश्रुतयोरिति किम् ? देवपालितः। एतस्माद् नियमादत्र 'संज्ञायामनाचितादीनाम्' (६.२.१४६) इत्यन्तोदात्तत्वं न भवति। 'तृतीया कर्मणि' (६.२.४८) इत्येवात्र भवति। एवकारकरणं किम् ? कारकावधारणं यथा स्याद्, दत्तश्रुतावधारणं मा भूत्। अकारकादपि दत्तश्रुतयोरन्त उदात्तो भवति। संश्रुतः। विश्रुतः। आशिषीति किम् ? अनाशिषि नियमो मा भूत्। देवैः खाता देवखाता। कारकाद् दत्तश्रुतयोराशिष्येवेत्येवमत्र नियम इष्यते। तेनाहतो नदति देवदत्त इत्यत्र न भवति। देवदत्त इति कस्यचित् शङ्खस्य नाम। तत्र 'तृतीया कर्मणि' (६.२.४८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेव भवति॥

इत्थंभूतेन कृतमिति च ॥ १४९ ॥

इमं प्रकारमापन्न इत्थंभूतः। इत्थंभूतेन कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यः समासो वर्तते, तत्र क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति। सुप्तप्रलपितम्। उन्मत्तप्रलपितम्। प्रमत्तगीतम्। विपन्नश्रुतम्। कृतमिति क्रियासामान्ये करोतिर्वर्तते, नाभूतप्रादुर्भाव एव। तेन प्रलपिताद्यपि कृतं भवति। 'तृतीया कर्मणि' (६.२.४८) इत्यस्यायमपवादः। भावे तु यदा प्रलपितादयस्तदा थाथादिस्वरेणैव (६.२.१४४) सिद्धमन्तोदात्तत्वं भवति॥

अनो भावकर्मवचनः ॥ १५० ॥

अनप्रत्ययान्तमुत्तरपदं भाववचनं कर्मवचनं च कारकात् परमन्तोदात्तं भवति।

---

१ - अन्यत्र शब्दोऽत्राध्याहार्यः। यद्वा—कारकाद् नियमो न स्यात्, किन्तु गत्यादेरपि स्याद्—इत्यर्थोऽभिप्रेयते।

ओ१द१न१भोज१नं सुखम्। प१य१ःपानं सुखम्। चन्दनप्रियङ्गुकालेपनं सुखम्। कर्मवचन—राज१भोज१नाः शालयः। राजाच्छा१द१नानि वासांसि। 'कर्मणि च येन संस्पर्शात् कर्तुः शरीरसुखम्' (३.३.११६) इत्ययं योग उभयथा वर्ण्यते—कर्मण्युपपदे भावे ल्युड् भवति, कर्मण्यभिधेये ल्युड् भवतीति। तत्र पूर्वस्मिन् सूत्रार्थे भाववचनोदाहरणानि, उत्तरत्र कर्मवचनोदाहरणानि। अन इति किम् ? ह१स्त१हार्यमुदश्वित्। भावकर्मवचन इति किम्? द१न्त१धावनम्। करणे ल्युट्। कारकादित्येव—निदर्शनम्। अ१व१लेखनम्। सर्वेषु प्रत्युदाहरणेषु प्रकृतिस्वरो भवति॥

मन्क्तिन्व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः ॥ १५१ ॥

मन्नन्तं क्तिन्नन्तं व्याख्यान शयन आसन स्थान इत्येतानि याजकादयः क्रीतशब्दश्चोत्तरपदमन्तोदात्तं भवति। मन्—र१थ१व१र्त्म। श१क१ट१व१र्त्म। क्तिन्—पाणिनिकृतिः। आपिशलिकृतिः। व्याख्यान—ऋ१ग१य१न१व्याख्यानम्। छ१न्दोव्याख्यानम्। शयन—रा१ज१श१य१नम्। ब्राह्म१ण१शय१नम्। आसन—राजास१नम्। ब्राह्म१णास१नम्। स्थान—गोस्थानम्। अश्व१स्थानम्। याजकादि—ब्राह्म१णयाज१कः। क्ष१त्रिय१याज१कः। ब्राह्मणपूजकः। क्षत्रियपूजकः। याजकादयो ये 'याजकादिभिश्च' (२.२.९) इति षष्ठीसमासार्थाः पठ्यन्ते, त एवेह गृह्यन्ते। क्रीत—गोक्रीतः। अ१श्व१क्रीतः। कृत्स्वरापवादोऽयं योगः। क्रीतशब्दे तु 'तृतीया कर्मणि' (६.२.४८) इत्यस्यापवादः। व्याख्यानशयनासनस्थानानामभावकर्मार्थं ग्रहणम्। कारकादित्येव—प्रकृतिः। प्रहृतिः॥

सप्तम्याः पुण्यम् ॥ १५२ ॥

सप्तम्यन्तात् परं पुण्यमित्येतदुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति। अध्ययने पुण्यम् अध्ययनपुण्यम्। वेदे पुण्यं वेदपुण्यम्। 'सप्तमी०' (२.१.४०) इति योगविभागात् समासः। 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ०' (६.२.२) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं प्राप्तमित्यन्तोदात्तत्वं विधीयते। उणादीनां तु व्युत्पत्तिपक्षे (प० उ० ५.१५) कृत्स्वरेणाद्युदात्तः पुण्यशब्दः स्यादिति। सप्तम्या इति किम् ? वेदेन पुण्यं वे१दपुण्यम्॥

ऊनार्थकलहं तृतीयायाः ॥ १५३ ॥

ऊनार्थान्युत्तरपदानि कलहशब्दश्च तृतीयान्तात् पराण्यन्तोदात्तानि भवन्ति। माषोनम्। कार्षा१प१णोनम्। मा१ष१वि१क१लम्। कार्षाप१ण१विक१लम्। कलह—अ१सि१क१ल१हः। वाक्क१ल१हः। तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादो योगः। अत्र केचिदर्थ इति स्वरूपग्रहणमिच्छन्ति।

धान्येनार्थो धान्यार्थः। ऊनशब्देनैव त्वर्थनिर्देशार्थेन तदर्थानां ग्रहणमिति प्रतिपदोक्तत्वादेव तृतीयासमासपरिग्रहे सिद्धे तृतीयाग्रहणं विस्पष्टार्थम्॥

मिश्रं चानुपसर्गमसंधौ ॥ १५४ ॥

तृतीयेति वर्तते। मिश्र इत्येतदुत्तरपदमनुपसर्गं तृतीयान्तात् परमन्तोदात्तं भवत्यसंधौ गम्यमाने। गुडमिश्राः। तिलमिश्राः। सर्पिर्मिश्राः। मिश्रमिति किम्? गुडधानाः। अनुपसर्गमिति किम्? गुडसंमिश्राः। इहानुपसर्गग्रहणं ज्ञापकमन्यत्र मिश्रग्रहणे सोपसर्गग्रहणस्य। तेन मिश्रश्लक्ष्णैः (२.१.३१) इति सोपसर्गेणापि मिश्रशब्देन तृतीयासमासो भवति। असंधाविति किम्? ब्राह्मणमिश्रो राजा। ब्राह्मणैः सह संहित ऐकार्थ्यमापन्नः। संधिरिति हि पणबन्धेनैकार्थ्यमुच्यते। केचित् पुनराहुर्गृह्यमाणविशेषा प्रत्यासत्तिः संधिरिति। अत्र राज्ञो ब्राह्मणैः सह देशप्रत्यासत्तावपि सत्यां मूर्त्तिविभागो गृह्यत इति ब्राह्मणमिश्रो राजेति प्रत्युदाह्रियते। उदाहरणेष्वविभागापत्तिरेव गुडमिश्रा इति॥

नञो गुणप्रतिषेधे संपाद्यर्हहितालमर्थास्तद्धिताः ॥ १५५ ॥

संपादि अर्ह हित अलम् इत्येवमर्था ये तद्धितास्तदन्तान्युत्तरपदानि नञो गुणप्रतिषेधे वर्तमानात् पराण्यन्तोदात्तानि भवन्ति। संपादि—कर्णवेष्टकाभ्यां संपादि मुखं कार्णवेष्टकिकम्, न कार्णवेष्टकिकम् अकार्णवेष्टकिकम्। अर्ह—छेदमर्हति छैदिकः, न छैदिकः अच्छैदिकः। हित—वत्सेभ्यो हितो वत्सीयः, न वत्सीयः अवत्सीयः। अलमर्थ—संतापाय प्रभवति सांतापिकः। न सांतापिकः असांतापिकः। नञ इति किम्? गर्दभरथमर्हति गार्दभरथिकः। विगार्दभरथिकः। गुणप्रतिषेध इति किम्? गार्दभरथिकादन्यः अगार्दभरथिकः। गुण इति तद्धितार्थप्रवृत्तिनिमित्तं संपादित्वाद्युच्यते। तत्प्रतिषेधो यत्रोच्यते समासे, तत्रायं विधिः—कर्णवेष्टकाभ्यां न संपादि मुखमिति। संपाद्यर्हहितालमर्था इति किम्? पाणिनीयमधीते पाणिनीयः, न पाणिनीयः अपाणिनीयः। तद्धिता इति किम्? कन्यां वोढुमर्हति कन्याया वोढा, न वोढा अवोढा[1]। 'अर्हे कृत्यतृचश्च' (३.३.१६९) इति तृच्॥

ययतोश्चातदर्थे ॥ १५६ ॥

य यत् इत्येतौ यौ तद्धितावतदर्थे वर्तेते, तदन्तस्योत्तरपदस्य नञो गुणप्रतिषेधविषयादन्त उदात्तो भवति। पाशानां समूहः पाश्या, न पाश्या अपाश्या। अतृण्या। यत्—दन्तेषु भवं दन्त्यम्, न दन्त्यम् अदन्त्यम्। अकर्ण्यम्। अतदर्थ इति किम्? पादार्थमुदकं

---

१ – 'कन्यावोढा' इत्यपपाठो मुद्रितेषु।

पाद्यम्, न पाद्यम् अपाद्यम्। तद्धिता इत्येव—अदेयम्। गुणप्रतिषेध इत्येव—दन्त्यादन्यद् अदन्त्यम्। निरनुबन्धकैकानुबन्धकयोः (सीर० प० ५०, ५१) ययतोर्ग्रहणादिह न भवति—'वामदेवाड् ड्यड्ड्यौ' (४.२.९)—वामदेव्यम्, न वामदेव्यम् अवामदेव्यम् इति॥

अच्कावशक्तौ ॥ १५७ ॥

अच् क इत्येवमन्तमशक्तौ गम्यमानायामुत्तरपदं नञः परमन्तोदात्तं भवति। अ१प१चो यः पक्तुं न शक्नोति। अ१ज१यः। कः खल्वपि—अ१विक्षिपः। अ१विलिखः। अशक्ताविति किम् ? अपचो दीक्षितः। अपचः परिव्राजकः॥

आक्रोशे च ॥ १५८ ॥

आक्रोशे च गम्यमाने नञ उत्तरमच्कान्तमन्तोदात्तं भवति। अ१प१चोऽयं जाल्मः। अ१प१ठोऽयं जाल्मः। पक्तुं पठितुं शक्तोऽप्येवमाक्रुश्यते। अ१विक्षिपः। अ१विलिखः॥

संज्ञायाम् ॥ १५९ ॥

आक्रोशे गम्यमाने नञः परमुत्तरपदं संज्ञायां वर्तमानमन्तोदात्तं भवति। अ१दे१व१द१त्तः। अ१य१ज्ञ१द१त्तः। अविष्णुमित्रः॥

कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्च ॥ १६० ॥

कृत्य उक इष्णुच् इत्येवमन्ताश्चार्वादयश्च नञ उत्तरेऽन्तोदात्ता भवन्ति। कृत्य—अ१क१र्त१व्यम्। अ१क१र१णीयम्। उक—अनागामुकम्। अनपलाषुकम्। इष्णुच्—अ१न१लं१क१रि१ष्णुः। अ१नि१रा१क१रि१ष्णुः। इष्णुज्ग्रहणे 'कर्तरि भुवः खिष्णुच्०' (३.२.५७) इत्यस्य द्व्यनुबन्धकस्यापि ग्रहणमिकारादेर्विधानसामर्थ्याद् भवति। अ१नाढ्यं१भ१विष्णुः। असुभगंभविष्णुः। चार्वादयः—अ१चारुः। अ१साधुः। अ१यौधिकः। अ१व१दान्यः॥ चारु। साधु। यौधिक। अनङ्गमेजय। अत्र द्वितीये नञ्समासेऽन्तोदात्तत्वम्। अननङ्गमेजयः। वदान्य। अकस्मात्। अत्रापि द्वितीये नञ्समासेऽन्तोदात्तत्वम्। अ१न१क१स्मात्। वर्तमानवर्धमानत्वरमाणध्रियमाणक्रियमाणरोचमानशोभमानाः संज्ञायाम् (ग० सू० १७६)। एते वर्तमानादयः संज्ञायां द्रष्टव्याः। विकारसदृशे व्यस्तसमस्ते (ग० सू० १७७)। अ१विकारः। असदृशः। अविकारसदृशः। गृहपति। गृहपतिक। राजाह्नोश्छन्दसि (ग० सू० १७८)। अ१रा१जा। अ१न१हः। भाषायां नञ्स्वर एव भवति॥

---

१ - ' क्रियमाण ' इति नास्ति है०।

विभाषा तृन्नन्नतीक्ष्णशुचिषु ॥ १६१ ॥

तृन्नन्त अन्न तीक्ष्ण शुचि इत्येतेषु नञ उत्तरेषु विभाषान्त उदात्तो भवति। अ१क१र्ता, अकर्ता। अन्न—अ१न१न्नम्, अनन्नम्। तीक्ष्ण—अ१तीक्ष्णम्, अतीक्ष्णम्। शुचि—अशुचिः, अशुचिः। पक्षेऽव्ययस्वर एव भवति॥

बहुव्रीहाविदमेतत्तद्भ्यः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने ॥ १६२ ॥

बहुव्रीहौ समास इदम् एतद् तदित्येतेभ्य उत्तरस्य प्रथमशब्दस्य पूरणप्रत्ययान्तस्य च क्रियागणने वर्तमानस्यान्त उदात्तो भवति। इदं प्रथमं गमनं भोजनं वा यस्य स इदंप्रथ१मः। इ१दं१द्वितीयः। इदंतृतीयः। ए१त१त्प्र१थ१मः। ए१त१द्द्वितीयः। एतत्तृतीयः। तत्प्रथ१मः। त१द्द्वितीयः। तत्तृतीयः। बहुव्रीहाविति किम् ? अनेन प्रथम इ१दंप्रथमः। तृतीयेति योगविभागात् समासः। इदमेतत्तद्भ्य इति किम् ? यत्प्रथमः। प्रथमपूरणयोरिति किम्? तानि बहून्यस्य तद्बहुः। क्रियागणन इति किम् ? अयं प्रथम एषां त इ१दं-प्रथमाः। द्रव्यगणनमेतत्। गणन इति किम् ? अयं प्रथम एषां त इ१दंप्रथमाः। इदंप्रधाना इत्यर्थः। उत्तरपदस्य कार्यित्वात् कपि पूर्वमन्तोदात्तं भवति। इ१दं१प्र१थ१मकाः। बहुव्रीहावित्येतद् 'वनं समासे' (६.२.१७८) इति प्रागेतस्मादधिकृतं वेदितव्यम्॥

संख्यायाः स्तनः ॥ १६३ ॥

संख्यायाः परः स्तनशब्दो बहुव्रीहौ समासेऽन्तोदात्तो भवति। द्विस्त१ना। त्रिस्त१ना। चतुःस्तना। संख्याया इति किम् ? द१र्श१नीयस्तना। स्तन इति किम् ? द्विशिराः॥

विभाषा छन्दसि ॥ १६४ ॥

छन्दसि विषये बहुव्रीहौ समासे संख्यायाः परः स्तनशब्दो विभाषान्तोदात्तो भवति। द्विस्तनां कुर्याद्वामदेवः। द्विस्त१नां करोति द्यावापृथिव्योर्दोहाय१ चतुःस्तनां करोति पशूनां दोहाय१ (तै० सं० ५.१.६.४)। चतुःस्तनां करोति॥

संज्ञायां मित्राजिनयोः ॥ १६५ ॥

संज्ञायां विषये बहुव्रीहौ समासे मित्र अजिन इत्येतयोरुत्तरपदयोरन्त उदात्तो भवति। दे१व१मित्रः। ब्र१ह्म१मित्रः। वृकाजिनः। कूलाजिनः। कृष्णाजिनः। संज्ञायामिति किम् ? प्रियमित्रः। म१हाजिनः ॥ ऋषिप्रतिषेधो मित्रे॥ विश्वामित्र१ ऋषिः (तै० सं० ४.३.२.२)॥

१ - इदं वाक्यं नास्ति है०।

व्यवायिनोऽन्तरम् ॥ १६६ ॥

व्यवायी व्यवधाता, तद्वाचिनः परमन्तरं बहुव्रीहौ समासेऽन्तोदात्तं भवति। वस्त्रान्तरः। पटान्तरः। कम्बलान्तरः। वस्त्रमन्तरं व्यवधायकं यस्य स वस्त्रान्तरः। वस्त्रव्यवधायक इत्यर्थः। व्यवायिन इति किम्? आत्मान्तरः। आत्मा स्वभावोऽन्तरोऽन्यो यस्यासावात्मान्तरः॥

मुखं स्वाङ्गम् ॥ १६७ ॥

मुखमुत्तरपदं स्वाङ्गवाचि बहुव्रीहौ समासेऽन्तोदात्तं भवति। गौरमुखः। भद्रमुखः। स्वाङ्गमिति किम्? दीर्घमुखा शाला। स्वाङ्गमद्रवादिलक्षणम् (४.१.५४ का०) इह गृह्यते॥

नाव्ययदिक्शब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः ॥ १६८ ॥

अव्यय दिक्शब्द गो महत् स्थूल मुष्टि पृथु वत्स इत्येतेभ्यः परं मुखं स्वाङ्गवाचि बहुव्रीहौ समासे नान्तोदात्तं भवति। अव्यय—उच्चैर्मुखः। नीचैर्मुखः। दिक्शब्द—प्राङ्मुखः। प्रत्यङ्मुखः। गो—गोमुखः। महत्—महामुखः। स्थूल—स्थूलमुखः। मुष्टि—मुष्टिमुखः। पृथु—पृथुमुखः। वत्स—वत्समुखः। पूर्वपदप्रकृतिस्वरो यथायोगमेषु भवति। गोमुष्टिवत्सपूर्वस्योपमानलक्षणो विकल्पः पूर्वविप्रतिषेधेन बाध्यते॥

निष्ठोपमानादन्यतरस्याम् ॥ १६९ ॥

निष्ठान्तादुपमानवाचिनश्च मुखं स्वाङ्गमुत्तरपदमन्यतरस्यां बहुव्रीहौ समासेऽन्तोदात्तं भवति। प्रक्षालितमुखः, प्रक्षालितमुखः, प्रक्षालितमुखः। यदैतदुत्तरपदान्तोदात्तत्वं न भवति तदा 'निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम्' (६.२.११०) इति पक्षे पूर्वपदान्तोदात्तत्वम्, तदभावपक्षेऽपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन गतिस्वर इति त्रीण्युदाहरणानि भवन्ति। उपमानात्—सिंहमुखः, सिंहमुखः। व्याघ्रमुखः, व्याघ्रमुखः॥

जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात् क्तोऽकृतमितप्रतिपन्नाः ॥ १७०॥

जातिवाचिन आच्छादनवर्जितात् कालवाचिनः सुखादिभ्यश्च परं क्तान्तं कृतमित-प्रतिपन्नान् वर्जयित्वा बहुव्रीहौ समासेऽन्तोदात्तं भवति। सारङ्गजग्धः। पलाण्डुभक्षितः। सुरापीतः। काल—मासजातः[1]। संवत्सरजातः। द्व्यहजातः। त्र्यहजातः। सुखादिभ्यः—सुखजातः। दुःखजातः। तृप्रजातः। जात्यादिभ्य इति किम्? पुत्रजातः। आहिताग्न्यादि-

---

१ - इहोदाहरणेषु कदाचित् 'यात' इत्येवमादिशब्दः स्यात्, 'जाते' ह्युत्तरसूत्रेण विकल्पो विधीयते?

त्वात् परनिपातः। अनाच्छादनादिति किम् ? वस्त्रच्छन्नः। वसनच्छन्नः। अकृतमितप्रतिपन्ना इति किम् ? कुण्डकृतः। कुण्डमितः। कुण्डप्रतिपन्नः। एतेषु बहुव्रीहिषु निष्ठान्तस्य पूर्वनिपातो न भवत्यस्मादेव ज्ञापकात्। प्रत्युदाहरणेषु पूर्वपदप्रकृतिस्वरो योजयितव्यः। सुखादयस्तृतीयेऽध्याये (३.१.१८) पठ्यन्ते॥

वा जाते ॥ १७१ ॥

जातशब्द उत्तरपदे वान्त उदात्तो भवति बहुव्रीहौ समासे जातिकालसुखादिभ्यः। द१न्त१जातः, दन्तजातः। स्त१न१जातः, स्तनजातः। कालात्—मास१जातः, मासजातः। सं१व१त्स१र१जातः, सं१व१त्स१रजातः। सुखादिभ्यः—सुखजातः, सुखजातः। दुःखजातः, दुःख-जातः॥

नञ्सुभ्याम् ॥ १७२ ॥

नञ्सुभ्यां परमुत्तरपदं बहुव्रीहौ समासेऽन्तोदात्तं भवति। अ१य१वो देशः। अ१व्रीहिः। अ१माषः। सुयवः। सुव्रीहिः। सुमाषः। समासस्यैतदन्तोदात्तत्वमिष्यते। समासान्ताश्चा-वयवा भवन्तीति अनृचो बह्वृच इत्यत्र कृते समासान्तेऽन्तोदात्तत्वं भवति॥

कपि पूर्वम् ॥ १७३ ॥

नञ्सुभ्यां कपि परतः पूर्वमन्तोदात्तं भवति। अकुमारीको देशः। अवृषलीकः। अ१ब्र१ह्मब१न्धूकः। सुकुमारीकः। सुवृषलीकः। सुब्रह्मबन्धूकः॥

ह्रस्वान्तेऽन्त्यात् पूर्वम् ॥ १७४ ॥

ह्रस्वोऽन्तो यस्य तदिदं ह्रस्वान्तमुत्तरपदं समासो वा, तत्रान्त्यात् पूर्वमुदात्तं भवति कपि परतो नञ्सुभ्यां परं बहुव्रीहौ समासे। अ१यवको देशः। अ१व्रीहिकः। अ१माषकः। सुयवकः। सुव्रीहिकः। सुमाषकः। पूर्वमिति वर्तमाने पुनः पूर्वग्रहणं प्रवृत्तिभेदेन नियमप्रतिपत्त्यर्थम्—ह्रस्वान्तेऽन्त्यादेव पूर्वमुदात्तं भवति, न कपि पूर्वमिति। तेन अज्ञकः सुज्ञक इत्यत्र कबन्तस्यैवान्तोदात्तत्वं भवति॥

बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि ॥ १७५ ॥

उत्तरपदार्थबहुत्वे यो बहुशब्दो वर्तते, तस्मान् नञ इव स्वरो भवति। 'नञ्सुभ्याम्'

---

१ - ' एव ' इति नास्ति है०।

(६.२.१७२) इत्युक्तम्, बहोरपि तथा भवति। बहुयवो देशः। बहुव्रीहिः। बहुतिलः। 'कपि पूर्वम्' (६.२.१७३) इत्युक्तम्, बहोरपि तथा भवति। बहुकुमारीको देशः। बहुवृष-लीकः। बहुब्रह्मबन्धूकः। 'ह्रस्वान्तेऽन्त्यात् पूर्वम्' (६.२.१७४) इत्युक्तम्, बहोरपि तथा भवति। बहुयवको देशः। बहुव्रीहिकः। बहुमाषकः। 'नञो जरमरमित्रमृताः' (६.२.११६) इत्युक्तम्, बहोरपि तथा भवति। बहुजरः। बहुमरः। बहुमित्रः। बहुमृतः। उत्तरपदभूम्नीति किम्? बहुषु मनोऽस्य ब१हुमना अयम्॥

न गुणादयोऽवयवाः ॥ १७६ ॥

गुणादयोऽवयववाचिनो बहोरुत्तरे बहुव्रीहौ नान्तोदात्ता भवन्ति। ब१हुगुणा रज्जुः। ब१ह्वक्षरं पदम्। ब१हुच्छन्दोमानम्। ब१हुसूक्तः। ब१ह्वध्यायः। गुणादिराकृतिगणो द्रष्टव्यः। अवयवा इति किम् ? बहुगुणो ब्राह्मणः। अध्ययनश्रुतसदाचारादयोऽत्र गुणाः॥

उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवमपर्शु ॥ १७७ ॥

उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवं पर्शुवर्जितमन्तोदात्तं भवति बहुव्रीहौ समासे। प्रपृष्ठः। प्रो१द१रः। प्र१ल१लाटः। ध्रुवमित्येकरूपमुच्यते। ध्रुवमस्य शीलम् इति यथा। सततं यस्य प्रगतं पृष्ठं भवति स प्रपृष्ठः। उपसर्गादिति किम् ? द१श१नीयललाटः। स्वाङ्गमिति किम्? प्रशाखो वृक्षः। ध्रुवमिति किम् ? उद्बाहुः क्रोशति। अपर्श्विति किम् ? उत्पर्शुः। विपर्शुः॥

वनं समासे ॥ १७८ ॥

समासमात्रे वनमित्येतदुत्तरपदमुपसर्गात् परमन्तोदात्तं भवति। प्र१व१णे यष्टव्यम्। निर्व१णे प्रणिधीयते। 'प्रनिरन्तः०' (८.४.५) इति णत्वम्। समासग्रहणं समासमात्र-परिग्रहार्थम्, बहुव्रीहावेव हि स्यात्॥

अन्तः ॥ १७९ ॥

अन्तश्शब्दादुत्तरं वनमन्तोदात्तं भवति। अ१न्त१र्व१णो देशः। अनुपसर्गार्थ आरम्भः॥

अन्तश्च ॥ १८० ॥

अन्तश्शब्दश्चोत्तरपदमुपसर्गादन्तोदात्तं भवति। प्रान्तः। प१र्य१न्तः। बहुव्रीहिरयं प्रादिसमासो वा॥

---

१ - ' शीतम् ' इत्यपपाठो मुद्रितेषु।

न निविभ्याम् ॥ १८१ ॥

नि वि इत्येताभ्यामुत्तरोऽन्तश्शब्दो नान्तोदात्तो भवति। न्यंन्तः। व्यंन्तः (तै० ब्रा० २.१.३.१)। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे कृते यणादेशः। तत्र 'उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य' (८.२.४) इति स्वरितो भवति॥

परेरभितोभावि मण्डलम् ॥ १८२ ॥

परेरुत्तरमभितोभाविवचनं मण्डलं चान्तोदात्तं भवति। परिकूलम्। प१रि१तीरम्। प१रिम१ण्ड१लम्। बहुव्रीहिरयं प्रादिसमासोऽव्ययीभावो वा। अव्ययीभावपक्षेऽपि हि 'परिप्रत्युपापावर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु' (६.२.३३) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं प्राप्तमनेन बाध्यते। अभित इत्युभयतः। अभितो भावोऽस्यास्तीति तदभितोभावि। यच्चैवंस्वभावं कूलादि तदभितोभाविग्रहणेन गृह्यते॥

प्रादस्वाङ्गं संज्ञायाम् ॥ १८३ ॥

प्रादुत्तरपदमस्वाङ्गवाचि संज्ञायां विषयेऽन्तोदात्तं भवति। प्र१कोष्ठम्। प्रगृहम्। प्र१द्वारम्। अस्वाङ्गमिति किम् ? प्रहंस्तम्। प्रपंदम्। संज्ञायामिति किम् ? प्रपींठम्॥

निरुदकादीनि च ॥ १८४ ॥

निरुदकादीनि च शब्दरूपाण्यन्तोदात्तानि भवन्ति। निरु१द१कम्। निरु१ल१पम्। निरु१प१लम् इत्यन्ये पठन्ति। निर्म१श१कम्। निर्म१क्षिकम्। एषां प्रादिसमासो बहुव्रीहिर्वा। अव्ययीभावे तु समासान्तोदात्तत्वेनैव सिद्धम्। निष्काल१कः। निष्क्रान्तः कालकादिति कन्प्रत्ययान्तेन कालशब्देन प्रादिसमासः। नि१ष्कालि१क इत्यन्ये पठन्ति। निष्पे१षः। दुस्त१रीपः। 'अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः' (प० उ० ३.१५८)—तरीः। तां पातीति तरीपः। कुत्सितस्तरीपो दुस्तरीपः। निस्त१रीप इति केचित् पठन्ति। अपरे निस्त१रीक इति। ते तरीशब्दान्ते बहुव्रीहौ कपं कुर्वन्ति। नि१रज्ञिनम्। उ१द१जिनम्। उ१पाजि१नम्। परेर्हस्तपादकेशकर्षाः (ग० सू० १७६)। प१रि१ह१स्तः। प१रिपादः। प१रिके१शः। प१रिक१र्षः। निरुदकादिराकृतिगणः॥

अभेर्मुखम् ॥ १८५ ॥

अभेरुत्तरं मुखमन्तोदात्तं भवति । अभिमुखः। बहुव्रीहिरयं प्रादिसमासो वा। अव्ययीभावे तु समासान्तोदात्तत्वेनैव सिद्धम्। 'उपसर्गात् स्वाङ्गम्०' (६.२.१७७) इति सिद्धे वचनमबहुव्रीह्यर्थमध्रुवार्थमस्वाङ्गार्थं च। अभिमुखा शाला॥

अपाच्च ॥ १८६ ॥

अपात् चोत्तरं मुखमन्तोदात्तं भवति। अपमुखः। अपमुखम्। अव्ययीभावोऽप्यत्र प्रयोजयति। तत्रापि हि 'परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु' (६.२.३३) इत्युक्तम्। योगविभाग उत्तरार्थः॥

स्फिगपूतवीणाञ्जोऽध्वकुक्षिसीरनामनाम च ॥ १८७ ॥

स्फिग पूत वीणा अञ्जस् अध्वन् कुक्षि इत्येतान्युत्तरपदानि सीरनामानि च नामशब्दश्चापादुत्तराण्यन्तोदात्तानि भवन्ति। अ११प१स्फि१गम्। अपपूतम्। अ१प१वीणम्। अ१पाञ्जः। अ१पाध्वा। 'उपसर्गादध्वनः' (५.४.८५) इति यदा समासान्तो नास्ति, तदानेनान्तोदात्तत्वं भवति। तस्मिन् हि सत्यच्प्रत्ययस्य चित्त्वादेव सिद्धम्। अनित्यश्च समासान्तः (परि० ८४) इत्येतदेव ज्ञापकम्। अपकुक्षिः। अ१प१सीरः। अ१प१ह१लम्। अपलाङ्गलम्। अ१प१नाम। सर्वत्र प्रादिसमासो बहुव्रीहिरव्ययीभावो वा। स्फिगपूतकुक्षीणां ग्रहणमबहुव्रीह्यर्थमध्रुवार्थमस्वाङ्गार्थं च॥

अधेरुपरिस्थम् ॥ १८८ ॥

अधेरुत्तरमुपरिस्थवाचि अन्तोदात्तं भवति। अ१धि१द१न्तः। अ१धिक१र्णः। अ१धिके१शः। अध्यारूढो दन्त इति प्रादिसमासः। अध्यारूढो वा दन्त इति समानाधिकरण उत्तरपदलोपी समासः। दन्तस्योपरि योऽन्यो दन्तो जायते, स उच्यतेऽधिदन्त इति। उपरिस्थमिति किम्? अ१धि१करंणम्॥

अनोरप्रधानकनीयसी ॥ १८९ ॥

अनोरुत्तरमप्रधानवाचि कनीयश्चान्तोदात्तं भवति। अनुगतो ज्येष्ठम् अनुज्येष्ठः। अनुमध्यमः। पूर्वपदार्थप्रधानः प्रादिसमासोऽयम्। अनुगतः कनीयान् अनुकनीयान्। उत्तरपदार्थप्रधानोऽयम्। प्रधानार्थं च कनीयोग्रहणम्। अप्रधानकनीयसी इति किम् ? अनुगतो ज्येष्ठो अनुंज्येष्ठः॥

पुरुषश्चान्वादिष्टः ॥ १९० ॥

पुरुषशब्दोऽन्वादिष्टवाची चानोरुत्तरोऽन्तोदात्तो भवति। अन्वादिष्टः पुरुषः अनु- पुरुषः। अन्वादिष्टोऽन्वाचितः कथितानुकथितो वा। अन्वादिष्ट इति किम् ? अनुगतः पुरुषः अनुंपुरुषः॥

अतेरकृत्पदे ॥ १६१ ॥

अतेः परमकृदन्तं पदशब्दश्चान्तोदात्तो भवति। अत्यङ्कुशो नागः। अतिकशोऽश्वः। पदशब्दः खल्वपि—अतिपदा शक्वरी। अकृत्पद इति किम् ? अतिंकारकः॥ **अतेर्धातुलोप इति वक्तव्यम्॥** इह मा भूत्—शोभनो गार्ग्यः अतिंगार्ग्यः। इह च यथा स्यात्—अतिक्रान्तः कारकाद् अतिकारक इति॥

नेरनिधाने ॥ १६२ ॥

नेः परमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवत्यनिधाने। निधानमप्रकाशता। निमूलम्। न्यक्षम्। नितृणम्। बहुव्रीहिरयं प्रादिसमासो वा। अव्ययीभावे तु समासान्तोदात्तत्वेनैव सिद्धम्। अनिधान इति किम् ? निवांग् वृषलः। निर्दण्डः। निहितवाक्, निहितदण्ड इत्यर्थः। निशब्दोऽत्र निधानार्थं ब्रवीति। प्रादयो हि वृत्तिविषये ससाधनां क्रियामाहुः॥

प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे ॥ १६३ ॥

प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे समासेऽन्तोदात्ता भवन्ति। प्रतिगतः अंशुः प्रत्यंशुः। प्रतिजनः। प्रतिराजा। राजशब्दः समासान्तस्यानित्यत्वाद् (परि० ८४) यदा टज् नास्ति, तदा प्रयोजयति। तस्मिन् हि सति चित्त्वादेवान्तोदात्तत्वं सिद्धम्। तत्पुरुष इति किम् ? प्रतिगता अंशवोऽस्य प्रत्यंशुः अयमुष्ट्रः॥ अंशु। जन। राजन्। उष्ट्र। खेटक। अजिर। आर्द्रा। श्रवण। कृत्तिका। अर्ध। पुर॥

उपाद् द्व्यजजिनमगौरादयः ॥ १६४ ॥

उपादुत्तरं द्व्यजजिनं चान्तोदात्तं भवति तत्पुरुषे समासे गौरादीन् वर्जयित्वा। उपगतो देवम् उपदेवः। उपसोमः। उपेन्द्रः। उपहोडः। अजिन—उपाजिनम्। अगौरादय इति किम् ? उपंगौरः। उपंतैषः। तत्पुरुष इत्येव—उपगतः सोमोऽस्य उपंसोमः॥ गौर। तैष। तैट। लट। लोट। जिह्वा। कृष्णा। कन्या। गुड। कल्प। पाद। गौरादिः॥

सोरवक्षेपणे ॥ १६५ ॥

सुशब्दात् परमुत्तरपदं तत्पुरुषे समासेऽन्तोदात्तं भवत्यवक्षेपणे गम्यमाने। अवक्षेपणं निन्दा। इह खल्विदानीं सुस्थण्डिले सुस्फिगाभ्यां सुप्रत्यवसितः। सुशब्दोऽत्र पूजायामेव। वाक्यार्थस्तु अवक्षेपणमसूयया तथाभिधानात्। सोरिति किम् ? कुब्राह्मणः। अवक्षेपण इति किम् ? शोभनेषु तृणेषु सुतृंणेषु॥

विभाषोत्पुच्छे ॥ १६६ ॥

उत्पुच्छशब्दे तत्पुरुषे विभाषान्त उदातो भवति। उत्क्रान्तः पुच्छाद् उत्पुच्छः, उत्पुच्छः। यदा तु पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयति, उत्पुच्छयतेरच् , उत्पुच्छः, तदा थाथादिसूत्रेण (६.२.१४४) नित्यमन्तोदात्तत्वे प्राप्ते विकल्पोऽयमिति सेयमुभयत्रविभाषा भवति। तत्पुरुष इत्येव—उदस्तं पुच्छमस्य उत्पुच्छः॥

द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहौ ॥ १६७ ॥

द्वि त्रि इत्येताभ्यामुत्तरेषु पाद् दत् मूर्धन् इत्येतेषूत्तरपदेषु यो बहुव्रीहिस्तत्र विभाषान्त उदात्तो भवति। द्वौ पादावस्य द्विपात् (तै० सं० २.६.८.४), द्विपात्। त्रिपात्, त्रिपात्। द्विदन् , द्विदन्। त्रिदन्, त्रिदन्। द्विमूर्धा, द्विमूर्धा। त्रिमूर्धा, त्रिमूर्धा। पादिति कृताकारलोपः पादशब्दो गृह्यते। ददिति कृतददादेशो दन्तशब्दः। मूर्धन्निति त्वकृत-समासान्तो नान्त एव मूर्धन्शब्दः। तस्यैतत् प्रयोजनमसत्यपि समासान्तेऽन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्। एतदेव ज्ञापकमनित्यः समासान्तः (परि० ८४) भवतीति। यदापि समासान्तः क्रियते, तदापि बहुव्रीहेः कार्यित्वात् तदेकदेशत्वात् च समासान्तस्यान्तोदात्तत्वं पक्षे भवत्येव। द्विमूर्धः। त्रिमूर्धः। द्वित्रिभ्यामिति किम् ? कल्याणमूर्धा। पादादिष्विति किम् ? द्विहस्तम्। बहुव्रीहाविति किम् ? द्वयोर्मूर्धा द्विमूर्धा॥

सक्थं चाक्रान्तात् ॥ १६८ ॥

सक्थमिति कृतसमासान्तः सक्थिशब्दोऽत्र गृह्यते, सोऽक्रान्तात् परो विभाषान्तो-दात्तो भवति। गौरसक्थः, गौरसक्थः। श्लक्ष्णसक्थः, श्लक्ष्णसक्थः। अक्रान्तादिति किम्? चक्रसक्थः। षचश्चित्त्वाद् नित्यमन्तोदात्तत्वं भवति॥

परादिश्छन्दसि बहुलम् ॥ १६६ ॥

छन्दसि विषये परादिरुदात्तो भवति बहुलम्। परशब्देनात्र सक्थशब्द एव गृह्यते। अञ्जिसक्थमालभेत। त्वाष्ट्रौ लोमशसक्थौ (तै० सं० ५.५.२३.१)। ऋजुबाहुः। वाक्पतिः। चित्पतिः।

> परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते।
> पूर्वादयश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो बहुलं ततः॥

परादिरुदाहृतः। परान्तः ॥ अन्तोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रादीनां छन्दस्युपसंख्यानम्॥ त्रिबन्धुरेण। त्रिवृता रथेन त्रिचक्रेण (ऋ० १.११८.२)। पूर्वान्तः ॥ पूर्वपदान्तोदात्त-

प्रकरणे मरुद्वृधादीनां छन्दस्युपसंख्यानम्॥ मरुद्वृधः (ऋ० ३.१३.६)। पूर्वादिः ॥ पूर्वपदाद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानम्॥ दिवोदासाय सामगाय ते इत्येवमादि सर्वं संगृहीतं भवति॥

॥ इति श्रीवामनविरचितायां काशिकायां वृत्तौ षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥

— ० —

॥ षष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अलुगुत्तरपदे॥ १ ॥

अलुगिति च, उत्तरपद इति चैतदधिकृतं वेदितव्यम्। यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामोऽलुगुत्तरपद इत्येवं तद् वेदितव्यम्। वक्ष्यति—'पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः' (६.३.२)। स्तोकान्मुक्तः। अल्पान्मुक्तः। उत्तरपद इति किम् ? निष्क्रान्तः स्तोकाद् निःस्तोकः। अन्यार्थमिदमुत्तरपदग्रहणमिहाप्यलुको निवृत्तिं करोतीत्येवमर्थं लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा (परि० १०५) नाश्रयितव्या। अलुगधिकारः प्रागानङः (६.३.२५)। उत्तरपदाधिकारः प्रागङ्गाधिकारात् (६.४.१)॥

पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः॥ २ ॥

स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि स्तोकादीनि, तेभ्यः परस्याः पञ्चम्या उत्तरपदेऽलुग् भवति। स्तोकान्मुक्तः। अल्पान्मुक्तः। अन्तिकादागतः। अभ्याशादागतः। दूरादागतः। विप्रकृष्टादागतः। कृच्छ्रान्मुक्तः। समासे कृते प्रातिपदिकत्वात् सुपो लुकि प्राप्ते प्रतिषेधः क्रियते। द्विवचनबहुवचनान्तानां तु स्तोकादीनामनभिधानात् समास एव न भवति—स्तोकाभ्यां मुक्तः, स्तोकेभ्यो मुक्त इति। तेनात्र न कदाचिदैकपद्यमैकस्वर्यं च भवति ॥ ब्राह्मणाच्छंसिन उपसंख्यानं कर्तव्यम्॥ ब्राह्मणादादाय शंसतीति ब्राह्मणाच्छंसीति। ऋत्विग्विशेषस्य रूढिरियम्। तस्य व्युत्पत्तिरसता सता वावयवार्थेन क्रियते॥

---

१ - 'मरुद्वृद्धादीनाम्' इत्यपपाठो मुद्रितेषु। २ - द्र० — पूर्वत्र (६.२.६१)।

ओजःसहोऽम्भस्तमसस्तृतीयायाः॥ ३ ॥

ओजस् सहस् अम्भस् तमस् इत्येतेभ्य उत्तरस्यास्तृतीयाया अलुग् भवत्युत्तरपदे। ओजसाकृतम्। सहसाकृतम्। अम्भसाकृतम्। तमसाकृतम् ॥ **अञ्जस उपसंख्यानम्॥** अञ्जसाकृतम् ॥ **पुंसानुजो जनुषान्ध इति वक्तव्यम्॥** पुंसानुजः। जनुषान्धः॥

मनसः संज्ञायाम्॥ ४ ॥

मनस उत्तरस्यास्तृतीयायाः संज्ञायामलुग् भवति। मनसादत्ता। मनसागुप्ता। मनसासंगता। संज्ञायामिति किम् ? मनोदत्ता। मनोगुप्ता॥

आज्ञायिनि च॥ ५ ॥

आज्ञायिन्युत्तरपदे मनस उत्तरस्यास्तृतीयाया अलुग् भवति। मनसा आज्ञातुं शीलमस्य मनसाज्ञायी॥

आत्मनश्च पूरणे ॥ ६ ॥

आत्मन उत्तरस्यास्तृतीयायाः पूरणप्रत्ययान्त उत्तरपदेऽलुग् भवति। आत्मनापञ्चमः। आत्मनाषष्ठः। 'तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्' (२.३.१८. वा०) इति तृतीया। तृतीयेति योगविभागात् समासः। आत्मना वा कृतः पञ्चम आत्मनापञ्चमः। कथं जनार्दनस्त्वात्मचतुर्थ एवेति ? बहुव्रीहिरयमात्मा चतुर्थोऽस्यासावात्मचतुर्थः॥

वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः ॥ ७ ॥

वैयाकरणानामाख्या वैयाकरणाख्या। आख्या संज्ञा। यया संज्ञया वैयाकरणा एव व्यवहरन्ति, तस्यामात्मन उत्तरस्याश्चतुर्थ्या अलुग् भवति। आत्मनेपदम्। आत्मनेभाषा। तादर्थ्ये चतुर्थी (२.३.१३ वा०)। चतुर्थीति योगविभागात् समासः॥

परस्य च॥ ८ ॥

परस्य च या चतुर्थी तस्या वैयाकरणाख्यायामलुग् भवति। परस्मैपदम्। परस्मैभाषा॥

हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम्॥ ९ ॥

हलन्ताददन्तात् चोत्तरस्याः सप्तम्याः संज्ञायामलुग् भवति। युधिष्ठिरः। त्वचिसारः। गविष्ठिर इत्यत्र तु 'गवियुधिभ्यां स्थिरः' (८.३.९५) इत्यत एव वचनादलुक्। अदन्तात्—

अरण्येतिलकाः। अरण्येमाषकाः। वनेकिंशुकाः। वनेहरिद्रकाः। वनेबल्वजकाः। पूर्वाह्णे-स्फोटकाः। कूपेपिशाचकाः। हलदन्तादिति किम् ? नद्यां कुक्कुटिका नदीकुक्कुटिका। भूम्यां पाशाः भूमिपाशाः। संज्ञायामिति किम् ? अक्षशौण्डः ॥ हृद्द्युभ्यां ङेः॥ हृद् दिव् इत्येताभ्यामुत्तरस्य ङेरलुग् भवति। हृदिस्पृक्। दिविस्पृक्॥

कारनाम्नि च प्राचां हलादौ॥ १० ॥

प्राचां देशे यत् कारनाम तत्र हलादावुत्तरपदे हलदन्तादुत्तरस्याः सप्तम्या अलुग् भवति। स्तूपेशाणः[1]। दृषदिमाषकः। हलेद्विपदिका। हलेत्रिपदिका। कारविशेषस्य संज्ञा एताः, तत्र पूर्वेणैव सिद्धे नियमार्थमिदम्। एते च त्रयो नियमविकल्पा अत्रेष्यन्ते— कारनाम्न्येव, प्राचामेव, हलादावेवेति। कारनाम्नीति किम् ? अभ्यर्हिते पशुः अभ्यर्हितपशुः। कारादन्यस्यैतद् देयस्य नाम। प्राचामिति किम् ? यूथे पशुः यूथपशुः। हलादाविति किम्? अविकट उरणः अविकटोरणः। हलदन्तादित्येव—नद्यां दोहनी नदीदोहनी॥

मध्याद् गुरौ॥ ११ ॥

मध्यादुत्तरस्याः सप्तम्या गुरावुत्तरपदेऽलुग् भवति। मध्येगुरुः ॥ अन्ताच्चेति वक्तव्यम्॥ अन्तेगुरुः। सप्तमीति योगविभागात् समासः॥

अमूर्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे॥ १२ ॥

मूर्धमस्तकवर्जितात् स्वाङ्गादुत्तरस्याः सप्तम्या अकाम उत्तरपदेऽलुग् भवति। कण्ठे कालोऽस्य कण्ठेकालः। उरसिलोमा। उदरेमणिः। अमूर्धमस्तकादिति किम् ? मूर्धशिखः। मस्तकशिखः। अकाम इति किम् ? मुखे कामोऽस्य मुखकामः। स्वाङ्गादिति किम् ? अक्षशौण्डः। हलदन्तादित्येव—अङ्गुलित्राणः। जङ्घावलिः॥

बन्धे च विभाषा॥ १३ ॥

बन्ध इति घञन्तो गृह्यते। तस्मिन्नुत्तरपदे हलदन्तादुत्तरस्याः सप्तम्या विभाषालुग् भवति। हस्तेबन्धः, हस्तबन्धः। चक्रेबन्धः, चक्रबन्धः। उभयत्रविभाषेयम्। स्वाङ्गाद्धि बहुव्रीहौ पूर्वेण नित्यमलुक् प्राप्नोति। तत्पुरुषे तु स्वाङ्गादस्वाङ्गात् च 'नेन्सिद्धबध्नातिषु च' (६.३.१९) इति प्रतिषेधः प्राप्नोति। हलदन्तादित्येव—गुप्तिबन्धः॥

तत्पुरुषे कृति बहुलम्॥ १४ ॥

---

१ - 'सूपेशाणः' इत्यपपाठः (द्र० ६.२.६५)। 'कूपेशाणम्' इति न्यासः।

तत्पुरुषे समासे कृदन्त उत्तरपदे सप्तम्या बहुलमलुग् भवति। स्तम्बेरमः। कर्णेजपः। न च भवति—कुरुचरः। मद्रचरः॥

प्रावृट्शरत्कालदिवां जे॥ १५ ॥

प्रावृट् शरत् काल दिव् इत्येतेषां ज उत्तरपदे सप्तम्या अलुग् भवति। प्रावृषिजः। शरदिजः। कालेजः। दिविजः। पूर्वस्यैवायं प्रपञ्चः॥

विभाषा वर्षक्षरशरवरात् ॥ १६ ॥

वर्ष क्षर शर वर इत्येतेभ्य उत्तरस्याः सप्तम्या ज उत्तरपदे विभाषालुग् भवति। वर्षेजः, वर्षजः। क्षरेजः, क्षरजः। शरेजः, शरजः। वरेजः, वरजः॥

घकालतनेषु कालनाम्नः॥ १७ ॥

घसंज्ञके प्रत्यये कालशब्दे तनप्रत्यये च परतः कालनाम्न उत्तरस्याः सप्तम्या विभाषालुग् भवति। घ—पूर्वाह्णेतरे, पूर्वाह्णतरे। पूर्वाह्णेतमे, पूर्वाह्णतमे। काल—पूर्वाह्णेकाले, पूर्वाह्णकाले। तन—पूर्वाह्णेतने, पूर्वाह्णतने। कालनाम्न इति किम् ? शुक्लतरे। शुक्लतमे। हलदन्तादित्येव—रात्रितरायाम्। 'उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्नेष्यते' (परि० २५) 'हृदयस्य हृल्लेख०' (६.३.५०) इति लेखग्रहणाद् लिङ्गात्। तेन घतनग्रहणे तदन्तग्रहणं न भवति। काल इति न स्वरूपग्रहणम्॥

शयवासवासिष्वकालात् ॥ १८ ॥

शय वास वासिन् इत्येतेषूत्तरपदेष्वकालवाचिन उत्तरस्याः सप्तम्या विभाषालुग् भवति। खेशयः, खशयः। ग्रामेवासः, ग्रामवासः। ग्रामेवासी, ग्रामवासी। अकालादिति किम् ? पूर्वाह्णशयः। हलदन्तादित्येव—भूमिशयः ॥ **अपो योनियन्मतुषु सप्तम्या अलुग् वक्तव्यः॥** अप्सुयोनिः। अप्सव्यः। अप्सुमन्तौ (आ० श्रौ० २.१३.३)। अप्सु भव इति दिगादित्वाद् (४.३.५४) यत् प्रत्ययः। सर्वत्र सप्तमीति योगविभागात् समासः॥

नेन्सिद्धबध्नातिषु च॥ १९ ॥

इन्नन्त उत्तरपदे सिद्धशब्दे बध्नातौ च परतः सप्तम्या अलुग् न भवति। स्थण्डिलवर्ती[1]।

---

१ - 'स्थण्डिलशायी' इति बाल०।

सिद्ध—सांकाश्यसिद्धः। काम्पिल्यसिद्धः। बध्नाति—चक्रबद्धः। चारबद्धः। सप्तमीति योगविभागात् समासः। चक्रबन्ध इति केचिदुदाहरन्ति तत् पचाद्यजन्तं द्रष्टव्यम्। घञन्ते हि 'बन्धे च विभाषा' (६.३.१३) इत्युक्तम्॥

स्थे च भाषायाम्॥ २० ॥

स्थे चोत्तरपदे भाषायां सप्तम्या अलुग् न भवति। समस्थः। विषमस्थः। कूटस्थः। पर्वतस्थः। भाषायामिति किम् ? कृष्णोंऽस्याखरेष्ठः (मा० सं० २.१)। 'पूर्वपदात्' (८.३.१०४) इति षत्वम्॥

षष्ठ्या आक्रोशे॥ २१ ॥

आक्रोशे गम्यमान उत्तरपदे षष्ठ्या अलुग् भवति। चौरस्यकुलम्। वृषलस्य-कुलम्। आक्रोश इति किम् ? ब्राह्मणकुलम् ॥ **षष्ठीप्रकरणे वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषु यथासंख्यमलुग् वक्तव्यः ॥** वाचोयुक्तिः। दिशोदण्डः। पश्यतोहरः ॥ **आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकामुष्यकुलिकेति चालुग् वक्तव्यः॥** अमुष्यापत्यमामुष्यायणः। नडादित्वात् (४.१.९६) फक्। अमुष्य पुत्रस्य भाव आमुष्यपुत्रिका। मनोज्ञादित्वाद् (५.१.१३३) वुञ्। तथा आमुष्यकुलिकेति ॥ **देवानांप्रिय इत्यत्र च षष्ठ्या अलुग् वक्तव्यः॥** देवानांप्रियः ॥ **शेपपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः संज्ञायां षष्ठ्या अलुग् वक्तव्यः॥** शुनःशेपः। शुनःपुच्छः। शुनोलाङ्गूलः ॥ **दिवश्च दासे षष्ठ्या अलुग् वक्तव्यः॥** दिवोदासाय गायति॥

पुत्रेऽन्यतरस्याम्॥ २२ ॥

पुत्रशब्द उत्तरपद आक्रोशे गम्यमानेऽन्यतरस्यां षष्ठ्या अलुग् भवति। दास्याःपुत्रः, दासीपुत्रः। वृषल्याःपुत्रः, वृषलीपुत्रः। आक्रोश इत्येव—ब्राह्मणीपुत्रः॥

ऋतो विद्यायोनिसंबन्धेभ्यः॥ २३ ॥

ऋकारान्तेभ्यो विद्यासंबन्धवाचिभ्यो योनिसंबन्धवाचिभ्यश्चोत्तरस्याः षष्ठ्या अलुग् भवति। होतुरन्तेवासी। होतुःपुत्रः। पितुरन्तेवासी। पितुःपुत्रः। ऋत इति किम् ? आचार्यपुत्रः। मातुलपुत्रः। विद्यायोनिसंबन्धेभ्यस्तत्पूर्वोत्तरपदग्रहणम्। विद्यायोनि-संबन्धवाचिन्येवोत्तरपदे यथा स्याद्, अन्यत्र मा भूत्। होतृधनम्। पितृधनम्। होतृगृहम्। पितृगृहम्॥

विभाषा स्वसृपत्योः॥ २४ ॥

स्वसृ पति इत्येतयोरुत्तरपदयोर्ऋकारान्तेभ्यो विद्यायोनिसंबन्धवाचिभ्य उत्तरस्याः षष्ठ्या विभाषालुग् भवति। मातुःष्वसा, मातुःस्वसा, मातृष्वसा। पितुःष्वसा, पितुः-स्वसा, पितृष्वसा। यदा लुक् तदा 'मातृपितृभ्यां स्वसा' (८.३.८४) इति नित्यं षत्वम्। यदा त्वलुक् तदा 'मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्याम्' (८.३.८५) इति विकल्पेन षत्वम्। दुहितुः-पतिः, दुहितृपतिः। ननान्दुःपतिः, ननान्दृपतिः॥

आनङ् ऋतो द्वन्द्वे॥ २५ ॥

ऋकारान्तानां विद्यायोनिसंबन्धवाचिनां यो द्वन्द्वस्तत्रोत्तरपदे पूर्वपदस्यानङादेशो भवति। होतापोतारौ। नेष्टोद्गातारौ। प्रशास्ताप्रतिहर्तारौ। योनिसंबन्धेभ्यः—मातापितरौ। याताननान्दरौ। नकारोच्चारणं रपरत्वनिवृत्त्यर्थम्। ऋत इति किम् ? पितृपितामहौ। पुत्र इत्यनुवर्तते, ऋत इति च। तेन पुत्रशब्देऽप्युत्तरपद ऋकारान्तस्यानङादेशो भवति। पितापुत्रौ। मातापुत्रौ॥

देवताद्वन्द्वे च॥ २६ ॥

देवतावाचिनां यो द्वन्द्वस्तत्रोत्तरपदे पूर्वपदस्यानङादेशो भवति। इन्द्रावरुणौ (ऋ० ६.६८.१)। इन्द्रासोमौ (ऋ० ६.७२.३)। इन्द्राबृहस्पती (ऋ० ४.४६.१)। द्वन्द्व इति वर्तमाने पुनर्द्वन्द्वग्रहणं प्रसिद्धसाहचर्यार्थम्। अत्यन्तसहचरिते लोकविज्ञाते द्वन्द्वम् इत्येतद् निपात्यते। तत्र ये लोके प्रसिद्धसाहचर्या वेदे च ये सहवापनिर्दिष्टास्तेषामिह ग्रहणं भवति। तेन ब्रह्मप्रजापती, शिववैश्रवणावित्येवमादौ न भवति ॥ उभयत्र वायोः प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ अग्निवायू। वाय्वग्नी॥

ईदग्नेः सोमवरुणयोः॥ २७ ॥

सोम वरुण इत्येतयोर्देवताद्वन्द्वेऽग्नेरीकारादेशो भवति। अग्नीषोमौ (ऋ० १. ९३.१)। अग्नीवरुणौ। 'अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः' (८.३.८२) इति षत्वम्॥

इद् वृद्धौ॥ २८ ॥

कृतवृद्धावुत्तरपदे देवताद्वन्द्वेऽग्नेरिकारादेशो भवति। आग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेत

---

१ - ' उत्तरस्याः षष्ठ्याः ' इति नास्ति मुद्रितेषु ।

(काठ० सं० १३.६)। आग्निमारुतं कर्म क्रियते। अग्नीवरुणौ देवते अस्य, अग्नामरुतौ देवते अस्येति तद्धितः। तत्र 'देवताद्वन्द्वे च' (७.३.२१) इत्युभयपदवृद्धौ कृतायामानङ्म् ईत्वं च बाधितुमिकारः क्रियते। वृद्धाविति किम् ? आग्नेन्द्रः। 'नेन्द्रस्य परस्य' (७.३.२२) इत्युत्तरपदवृद्धिः प्रतिषिध्यते ॥ इदृ वृद्धौ विष्णोः प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ आग्नावैष्णवम् एकादशकपालं निर्वपेत् (मै० सं० १.४.१४)॥

दिवो द्यावा॥ २९ ॥

दिवित्येतस्य द्यावा इत्ययमादेशो भवति देवताद्वन्द्व उत्तरपदे। द्यावाक्षामा (ऋ० ८.१८.१६)। द्यावाभूमी (ऋ० १०.६५.४)॥

दिवसश्च पृथिव्याम्॥ ३० ॥

पृथिव्यामुत्तरपदे देवताद्वन्द्वे दिवो दिवसित्ययमादेशो भवति, चकाराद् द्यावा च। दिवस्पृथिव्यौ (ऋ० २.२.३)। द्यावापृथिव्यौ। अकारोच्चारणं सकारस्य विकाराभावप्रतिपत्त्यर्थम्। तेन रुत्वादीनि न भवन्ति। कथं 'द्यावा चिदस्मै पृथिवी नमेते' (ऋ० २.१२.१३) इति ? कर्तव्योऽत्र यत्नः॥

उषासोषसः॥ ३१ ॥

उषस उषासा इत्ययमादेशो भवति देवताद्वन्द्व उत्तरपदे। उषासासूर्यम्। उषासानक्ता (ऋ० १.१२२.२)॥

मातरपितरावुदीचाम्॥ ३२ ॥

मातरपितरावित्युदीचामाचार्याणां मतेनारङादेशो मातृशब्दस्य निपात्यते। मातरपितरौ। उदीचामिति किम् ? मातापितरौ॥

पितरामातरा चच्छन्दसि॥ ३३ ॥

पितरामातरा इति छन्दसि निपात्यते। आ मा गन्तां पितरामातरा च (मा० सं० ९.१९)। पूर्वपदस्याराङादेशो निपात्यते। उत्तरपदे तु 'सुपां सुलुक्०' (७.१.३९) इति आकारादेशः। तत्र 'ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः' (७.३.११०) इति गुणः। छन्दसीति किम्? मातापितरौ॥

---

१ - 'देवता' इति बाल०। २ - 'अग्नीमरुतौ' इत्यपपाठो मुद्रितेषु।

३ - 'आनङ्' इत्यपपाठो मुद्रितेषु। ४ - 'चरुम्' इति मुद्रितेषु पाठः।

स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु ॥ ३४ ॥

भाषितः पुमान् येन समानायामाकृतावेकस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्ते स भाषितपुंस्कः शब्दः। तदेतदेवं कथं भवति ? भाषितः पुमान् यस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिनिमित्ते स भाषितपुंस्कशब्देनोच्यते, तस्य प्रतिपादको यः शब्दः सोऽपि भाषितपुंस्कः। ऊङोऽभावोऽनूङ्, भाषितपुंस्कादनूङ् यस्मिन् स्त्रीशब्दे, स भाषितपुंस्कादनूङ् स्त्रीशब्दः। बहुव्रीहिरयम्, अलुग् निपातनात् पञ्चम्याः। तस्य भाषितपुंस्कादनूङः स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दस्येव रूपं भवति समानाधिकरण उत्तरपदे स्त्रीलिङ्गे पूरणीप्रियादिवर्जिते। दर्शनीयभार्यः। श्लक्ष्णचूडः। दीर्घजङ्घः। स्त्रिया इति किम् ? ग्रामणि ब्राह्मणकुलं दृष्टिरस्य ग्रामणिदृष्टिः। भाषितपुंस्कादिति किम् ? खट्वाभार्यः। समानायामाकृताविति किम् ? द्रोणीभार्यः। कथं गर्भिभार्यः, प्रसूतभार्यः, प्रजातभार्य इति ? कर्तव्योऽत्र यत्नः। अनूङिति किम् ? ब्रह्मबन्धूभार्यः। समानाधिकरण इति किम् ? कल्याण्या माता कल्याणीमाता। स्त्रियामिति किम् ? कल्याणी प्रधानमेषां कल्याणीप्रधाना इमे। अपूरणीति किम् ? कल्याणी पञ्चमी यासां ताः कल्याणीपञ्चमा रात्रयः। कल्याणीदशमाः ॥ प्रधानपूरणीग्रहणं कर्तव्यम्॥ इह मा भूत्—कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इति। 'अप् पूरणीप्रमाण्योः' (५.४.११६) इत्यत्रापि प्रधानपूरणीग्रहणमेवेत्यप्रत्ययो न भवति। अप्रियादिष्विति किम् ? कल्याणीप्रियः॥ प्रिया। मनोज्ञा। कल्याणी। सुभगा। दुर्भगा। भक्तिः। सचिवा। अम्बा। कान्ता। क्षान्ता। समा। चपला। दुहिता। वामा। प्रियादिः। दृढभक्तिरित्येवमादिषु स्त्रीपूर्वपदस्याविवक्षितत्वात् सिद्धमिति समाधेयम्॥

तसिलादिष्वा कृत्वसुचः॥ ३५ ॥

'पञ्चम्यास्तसिल्' (५.३.७) इत्यतः प्रभृति 'संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्' (५.४.१७) इति प्रागेतस्माद् ये प्रत्ययास्तेषु भाषितपुंस्कादनूङ् स्त्रियाः पुंवद् भवति। तस्याः शालायाः ततः। तस्यां तत्र। यस्या यतः। यस्यां यत्र। तसिलादिषु परिगणनं कर्तव्यम्। त्रतसौ (५.३.१०, ७)। तरप्तमपौ (५.३.५७, ५५)। चरट्जातीयरौ (५.३.५३, ६९)। कल्पब्देश्यदेशीयरः (५.३.६७)। रूपप्पाशपौ (५.३.६६, ४७)। थमुथालौ (५.३.२४, २३)। दार्हिलौ (५.३.१५, १६)। तिल्लातिलौ (५.४.४१) ॥ शसि बह्वल्पार्थस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः॥ बह्वीभ्यो देहि। अल्पाभ्यो देहि। बहुशो देहि। अल्पशो देहि ॥ त्वतलोर्गुणवचनस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः॥ पट्व्या भावः पटुत्वम्, पटुता। गुणवचनस्येति किम् ? कठ्या भावः कठीत्वम्, कठीता ॥ भस्याढे तद्धिते पुंवद्भावो वक्तव्यः॥ हस्तिनीनां समूहो हास्तिकम्। अढ इति

किम् ? श्यैनेयः। रौहिणेयः। कथमग्नायी देवतास्य आग्नेयः स्थालीपाक इति ? कर्तव्योऽत्र यत्नः ॥ ठक्छसोश्च पुंवद्भावो वक्तव्यः॥ भवत्याश्छात्रा भावत्काः, भवदीयाः॥

क्यङ्मानिनोश्च॥ ३६ ॥

क्यङि परतो मानिनि च स्त्रियाः भाषितपुंस्कादनूङ् पुंवद् भवति। एनी—एतायते। श्येनी—श्येतायते। मानिनि—दर्शनीयमानी अयमस्याः। दर्शनीयमानिनीयमस्याः। मानिनो ग्रहणमस्त्र्यर्थमसमानाधिकरणार्थं च। इह तु दर्शनीयामात्मानं मन्यते दर्शनीय-मानिनीति पूर्वेणैव सिद्धम्॥

न कोपधायाः॥ ३७ ॥

कोपधायाः स्त्रियाः पुंवद्भावो न भवति। पाचिकाभार्यः। कारिकाभार्यः। मद्रिकाभार्यः। वृजिकाभार्यः। मद्रिकाकल्पा। वृजिकाकल्पा। मद्रिकायते। वृजिकायते। मद्रिकामानिनी। वृजिकामानिनी। विलेपिकाया धर्म्यं वैलेपिकम् ॥ कोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्रहणं कर्तव्यम्॥ इह मा भूत्—पाकभार्यः, भेकभार्य इति॥

संज्ञापूरण्योश्च॥ ३८ ॥

संज्ञायाः पूरण्याश्च स्त्रियाः पुंवद्भावो न भवति। दत्ताभार्यः। गुप्ताभार्यः। दत्तापाशा। गुप्तापाशा। दत्तायते। गुप्तायते। दत्तामानिनी। गुप्तामानिनी। पूरण्याः—पञ्चमीभार्यः। दशमीभार्यः। पञ्चमीपाशा। दशमीपाशा। पञ्चमीयते। दशमीयते। पञ्चमीमानिनी। दशमीमानिनी॥

वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे॥ ३९ ॥

नेति वर्तते। वृद्धेर्निमित्तं यस्मिन् स वृद्धिनिमित्तस्तद्धितः, स यदि रक्तेऽर्थे विकारे च न विहितः, तदन्तस्य स्त्रीशब्दस्य न पुंवद् भवति। स्रौघ्नीभार्यः। माथुरीभार्यः। स्रौघ्नीपाशा। माथुरीपाशा। स्रौघ्नीयते। माथुरीयते। स्रौघ्नीमानिनी। माथुरीमानिनी। वृद्धिनिमित्तस्येति किम् ? मध्यमभार्यः। तद्धितस्येति किम् ? काण्डलावभार्यः। बहुव्रीहि-परिग्रहः किमर्थः ? तावद्भार्यः। यावद्भार्यः। अरक्तविकार इति किम् ? कषायेण रक्ता काषायी, काषायी बृहतिका यस्य स काषायबृहतिकः। लोहस्य विकारो लौही, लौही ईषा यस्य रथस्य स लौहेषः। खादिरेषः॥

स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनि ॥ ४० ॥

स्वाङ्गादुत्तरो य ईकारस्तदन्तायाः स्त्रिया न पुंवद् भवति अमानिनि परतः। दीर्घकेशी-भार्यः। श्लक्ष्णकेशीभार्यः। दीर्घकेशीपाशा। श्लक्ष्णकेशीपाशा। दीर्घकेशीयते। श्लक्ष्ण-केशीयते । स्वाङ्गादिति किम् ? पटुभार्यः। ईत इति किम् ? अकेशभार्यः। अमानिनीति किम् ? दीर्घकेशमानिनी॥

जातेश्च॥ ४१ ॥

जातेश्च स्त्रिया न पुंवद् भवति अमानिनि परतः। कठीभार्यः। बह्वृचीभार्यः। कठीपाशा। बह्वृचीपाशा। कठीयते। बह्वृचीयते। अमानिनीत्येव—कठमानिनी। बह्वृचमानिनी। अयं प्रतिषेध औपसंख्यानिकस्य पुंवद्भावस्य नेष्यते। हस्तिनीनां समूहो हास्तिकम्॥

पुंवत् कर्मधारयजातीयदेशीयेषु॥ ४२ ॥

कर्मधारये समासे जातीय देशीय इत्येतयोश्च प्रत्यययोर्भाषितपुंस्कादनूङ् स्त्रियाः पुंवद् भवति। प्रतिषेधार्थोऽयमारम्भः। 'न कोपधायाः' (६.३.३७) इत्युक्तम्, तत्रापि भवति। पाचकवृन्दारिका। पाचकजातीया। पाचकदेशीया। 'संज्ञापूरण्योश्च' (६.३.३८) इत्युक्तम् , तत्रापि भवति। दत्तवृन्दारिका। दत्तजातीया। दत्तदेशीया। पूरण्याः—पञ्चमवृन्दारिका। पञ्चमजातीया। पञ्चमदेशीया। 'वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्त-विकारे' (६.३.३९) इत्युक्तम्, तत्रापि भवति। स्रौघ्नवृन्दारिका। स्रौघ्नजातीया। स्रौघ्नदेशीया। 'स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनि' (६.३.४०) इत्युक्तम्, तत्रापि भवति। श्लक्ष्णमुख-वृन्दारिका। श्लक्ष्णमुखजातीया। श्लक्ष्णमुखदेशीया। 'जातेश्च' (६.३.४१) इत्युक्तम्, तत्रापि भवति। कठवृन्दारिका। कठजातीया। कठदेशीया। भाषितपुंस्कादित्येव—खट्वावृन्दारिका। अनूङित्येव—ब्रह्मबन्धूवृन्दारिका ॥ **कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु पुंवद्-भावो वक्तव्यः॥** कुक्कुट्या अण्डं कुक्कुटाण्डम्। मृग्याः पदं मृगपदम्। मृग्याः क्षीरं मृगक्षीरम्। काक्याः शावः काकशावः। न वास्त्रीपूर्वपदस्य विवक्षितत्वात्। स्त्रीत्वेन विना पूर्वपदार्थोऽत्र जातिः सामान्येन विवक्षितः। पुंवद्भावाद् ह्रस्वत्वं खिद्घादिकेषु भवति विप्रतिषेधेन। खित्—कालिंमन्या। हरिणिंमन्या। घादि—पट्वितरा। पट्वितमा। पट्विरूपा। पट्विकल्पा। क—पट्विका। मृद्विका। इहेडबिड् दरद् पृथ् उशिजित्येते जनपदशब्दाः क्षत्रियवाचिनः। तत्र तद्राजप्रत्ययस्य स्त्रियाम् 'अतश्च' (४.१.१७७) इति लुकि कृत इडबिट् चासौ वृन्दारिका चेति विगृह्य समासः क्रियते। ततः पुंवद्भावेन ऐडबिडादयः पुंशब्दाः क्रियन्ते। ऐडबिडवृन्दारिका। औशिजवृन्दारिका॥

---

१ - 'स्रौघ्नवृन्दारिका ' इति नास्ति मुद्रितेषु । २ - ' खिद्घादिषु ' इति मुद्रितेषु।
३ - ' पृथु ' इत्यपपाठो मुद्रितेषु। ४ - ' इडबिड्वृन्दारिकेति ' मुद्रितपाठः।
५ - ' दारदवृन्दारिका। पार्थवृन्दारिका ' इत्यधिकं क्वचित्।

घरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ङ्योऽनेकाचो ह्रस्वः॥ ४३ ॥

घ रूप कल्प चेलट् ब्रुव गोत्र मत हत इत्येतेषु परतो भाषितपुंस्कात् परो यो ङीप्रत्ययस्तदन्तस्यानेकाचो ह्रस्वो भवति। घ—ब्राह्मणितरा। ब्राह्मणितमा। रूप—ब्राह्मणिरूपा। कल्प—ब्राह्मणिकल्पा। चेलट्—ब्राह्मणिचेली। ब्रुव—ब्राह्मणिब्रुवा। गोत्र—ब्राह्मणिगोत्रा। मत—ब्राह्मणिमता। हत—ब्राह्मणिहता। घरूपकल्पाः प्रत्ययाश्चेलडादीन्युत्तरपदानि। ब्रुव इति ब्रवीतीति ब्रुवः पचाद्यचि वच्यादेशो गुणश्च निपातनाद् न भवति। ङ्य इति किम् ? दत्तातरा। गुप्तातरा। अनेकाच इति किम् ? 'नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम्' (६.३.४४) इति वक्ष्यति। भाषितपुंस्कादित्येव—आमलकीतरा। कुवलीतरा॥

नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम्॥ ४४ ॥

नद्याः शेषस्य घादिषु परतो ह्रस्वो भवत्यन्यतरस्याम्। कश्च शेषः ? अङी च या नदी, ङ्यन्तं च यदेकाच्। ब्रह्मबन्धूतरा, ब्रह्मबन्धुतरा। वीरबन्धूतरा, वीरबन्धुतरा। स्त्रितरा, स्त्रीतरा। स्त्रितमा, स्त्रीतमा ॥ **कृन्नद्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः॥** लक्ष्मीतरा। तन्त्रीतरा॥

उगितश्च॥ ४५ ॥

उगितश्च परस्या नद्या घादिष्वन्यतरस्यां ह्रस्वो भवति। श्रेयसितरा, श्रेयसीतरा, श्रेयस्तरा। विदुषितरा, विदुषीतरा, विद्वत्तरा। पुंवद्भावोऽप्यत्र पक्षे वक्तव्यः। प्रकर्षयोगात् प्राक् स्त्रीत्वस्याविवक्षितत्वाद् वा सिद्धम्॥

आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः॥ ४६ ॥

समानाधिकरण उत्तरपदे जातीये च प्रत्यये परतो महत आकारादेशो भवति। महादेवः। महाब्राह्मणः। महाबाहुः। महाबलः। जातीये—महाजातीयः। समानाधिकरणजातीययोरिति किम् ? महतः पुत्रो महत्पुत्रः। लक्षणोक्तत्वात् (परि० १०५) एवात्र न भविष्यतीति चेद्, बहुव्रीहावपि न स्याद् महाबाहुरिति। तदर्थं समानाधिकरणग्रहणं वक्तव्यम्। अमहान् महान् संपन्नो महद्भूतश्चन्द्रमा इत्यत्र गौणत्वाद् (परि० १५) महदर्थस्य न भवत्यात्वम् ॥ **महदात्वे घासकरविशिष्टेषूपसंख्यानं पुंवद्वचनं चासमानाधिकरणार्थम्॥** महत्या घासो महाघासः। महत्याः करो महाकरः। महत्या विशिष्टो

---

१ - उत्तरत्र (८.१.२७) कनि निपातनं वक्ष्यति।

महाविशिष्टः ॥ **अष्टनः कपाले हविष्युपसंख्यानम्॥** अष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेत्। हविषीति किम् ? अष्टकपालं ब्राह्मणस्य ॥ **गवि च युक्तेऽष्टन उपसंख्यानं कर्तव्यम्॥** अष्टागवेन शकटेन। युक्त इति किम् ? अष्टगवं ब्राह्मणस्य। तपरकरणं विस्पष्टार्थम्॥

द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः॥ ४७ ॥

द्वि अष्टन् इत्येतयोराकारादेशो भवति संख्यायामुत्तरपदेऽबहुव्रीह्यशीत्योः। द्वादश। द्वाविंशतिः। द्वात्रिंशत्। अष्टादश। अष्टाविंशतिः। अष्टात्रिंशत्। द्व्यष्टन इति किम्? पञ्चदश। संख्यायामिति किम् ? द्वैमातुरः। आष्टमातुरः। अबहुव्रीह्यशीत्यो-रिति किम् ? द्वित्राः। द्विदशाः। द्व्यशीतिः ॥ **प्राक् शतादिति वक्तव्यम्॥** इह मा भूत्—द्विशतम्। द्विसहस्रम्। अष्टशतम्। अष्टसहस्रम्॥

त्रेस्त्रयः॥ ४८ ॥

त्रि इत्येतस्य त्रयसित्ययमादेशो भवति संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः। त्रयोदश। त्रयो- विंशतिः। त्रयस्त्रिंशत्। संख्यायामित्येव—त्रैमातुरः। अबहुव्रीह्यशीत्योरित्येव—त्रिदशाः। त्र्यशीतिः। प्राक् शतादित्येव—त्रिशतम्। त्रिसहस्रम्॥

विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम्॥ ४९ ॥

चत्वारिंशत्प्रभृतौ संख्यायामुत्तरपदेऽबहुव्रीह्यशीत्योः सर्वेषां द्वि अष्टन् त्रि इत्येतेषां यदुक्तं तद् विभाषा भवति। द्विचत्वारिंशत्, द्वाचत्वारिंशत्। त्रिपञ्चाशत्, त्रयःपञ्चाशत्। अष्टपञ्चाशत्, अष्टापञ्चाशत्। प्राक् शतादित्येव—द्विशतम्। अष्टशतम्। त्रिशतम्॥

हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु॥ ५० ॥

हृदयस्य हृदित्ययमादेशो भवति लेख यत् अण् लास इत्येतेषु परतः। हृदयं लिखतीति हृल्लेखः। यत्—हृदयस्य प्रियं हृद्यम्। अण्—हृदयस्येदं हार्दम्। लास—हृदयस्य लासो हृल्लासः। लेख इत्यणन्तस्य ग्रहणमिष्यते। घञि तु हृदयस्य लेखो हृदयलेखः। एतदेव लेखग्रहणं ज्ञापकमुत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्ताग्रहणस्य (परि० २५)॥

वा शोकष्यञ्रोगेषु॥ ५१ ॥

शोक ष्यञ् रोग इत्येतेषु परतो हृदयस्य वा हृदित्ययमादेशो भवति। हृच्छोकः,

---

१ - ' चरुम् ' इत्यपपाठो मुद्रितेषु।

हृदयशोकः। ष्यञ्—सौहार्द्यम्, सौहृदय्यम्। ब्राह्मणादित्वात् (५.१.१२४) ष्यञ्। हृदादेशपक्षे 'हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च' (७.३.१९) इत्युभयपदवृद्धिः। रोगे—हृद्रोगः, हृदयरोगः। हृदयशब्देन समानार्थो हृच्छब्दः प्रकृत्यन्तरमस्ति, तेनैव सिद्धे विकल्पविधानं प्रपञ्चार्थम्॥

पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु॥ ५२ ॥

पादस्य पद इत्ययमादेशो भवति आजि आति ग उपहत इत्येतेषूत्तरपदेषु। पादाभ्यामजतीति पदाजिः। पादाभ्यामततीति पदातिः। 'अज्यतिभ्यां', 'पादे च' (प० उ० ४.१३२, १३३) इत्यौणादिक इण् प्रत्ययः। तत्राजेर्वीभावो न भवत्यत एव निपातनात्। पादाभ्यां गच्छतीति पदगः। पादेनोपहतः पदोपहतः। पादशब्दो वृषादित्वाद् (६.१.२०३) आद्युदात्तः, तस्य स्थाने पदादेश उपदेश एवान्तोदात्तो निपात्यते। तेन प॒दोप॑हत इति 'तृतीया कर्मणि' (६.२.४८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनान्तोदात्तत्वं भवति। प॒दा॒जिः प॒दा॒तिः प॒द॒ग इत्येतेषु कृत्स्वरेण (६.२.१३९) समासस्यैवान्तोदात्तत्वम्॥

पद्यत्यतदर्थे॥ ५३ ॥

यत्प्रत्यये परतः पादस्य पदित्ययमादेशो भवत्यतदर्थे। पादौ विध्यन्ति पद्याः शर्कराः। पद्याः कण्टकाः। अतदर्थ इति किम्? पादार्थमुदकं पाद्यम् ॥ **पद्भाव इके चरतावुपसंख्यानम्॥** पादाभ्यां चरति पदिकः। 'पर्पादिभ्यः ष्ठन्' (४.४.१०) इति पादशब्दात् ष्ठन् प्रत्ययः। शरीरावयववचनस्य पादशब्दस्य ग्रहणमिह इष्यते। तेन 'पणपादमाषशताद् यत्' (५.१.३४) इत्यत्र पदादेशो न भवति। द्विपाद्यम्। त्रिपाद्यम्॥

हिमकाषिहतिषु च॥ ५४ ॥

हिम काषिन् हति इत्येतेषु पादशब्दस्य पदित्ययमादेशो भवति। हिम—पद्धिमम्। काषिन्—अथ पत्काषिणो यान्ति। हति—पद्धतिः॥

ऋचः शे॥ ५५ ॥

ऋक्संबन्धिनः पादशब्दस्य शे परतः पदित्ययमादेशो भवति। पच्छो गायत्रीं शंसति। पादंपादं शंसतीति 'संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्' (५.४.४३) इति शस्प्रत्ययः। ऋच इति किम् ? पादशः कार्षापणं ददातीति॥

वा घोषमिश्रशब्देषु॥ ५६ ॥

घोष मिश्र शब्द इत्येतेषु चोत्तरपदेषु पादस्य वा पदित्ययमादेशो भवति। पद्घोषः, पादघोषः। पन्मिश्रः, पादमिश्रः। पच्छब्दः, पादशब्दः ॥ **निष्के चेति वक्तव्यम्॥** पन्निष्कः, पादनिष्कः॥

उदकस्योदः संज्ञायाम्॥ ५७ ॥

उदकशब्दस्य संज्ञायां विषय उद इत्ययमादेशो भवत्युत्तरपदे परतः। उदमेघो नाम यस्य औदमेघिः पुत्रः। उदवाहो नाम यस्य औदवाहिः पुत्रः। संज्ञायामिति किम् ? उदकगिरिः ॥ **संज्ञायामुत्तरपदस्य उदकशब्दस्य उदादेशो भवतीति वक्तव्यम्॥** लोहितोदः। नीलोदः। क्षीरोदः॥

पेषंवासवाहनधिषु च॥ ५८ ॥

पेषं वास वाहन धि इत्येतेषु चोत्तरपदेषु उदकस्य उद इत्ययमादेशो भवति। उदपेषं पिनष्टि। 'स्नेहने पिषः' (३.४.३८) इति णमुल्। वास—उदकस्य वास उदवासः। वाहन—उदकस्य वाहन उदवाहनः। उदकं धीयतेऽस्मिन्नित्युदधिः॥

एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम्॥ ५९ ॥

उदकस्योद इति वर्तते। एकोऽसहायः, तुल्यजातीयेनानन्तरेण हला विना, हल् आदिर्यस्योत्तरपदस्य तदेकहलादिस्तस्मिन्नेकहलादौ पूरयितव्यवाचिन्यन्यतरस्यामुदकस्य उद इत्ययमादेशो भवति। उदकुम्भः, उदककुम्भः। उदपात्रम्, उदकपात्रम्। एकहलादा-विति किम् ? उदकस्थालम्। पूरयितव्य इति किम् ? उदकपर्वतः॥

मन्थौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च॥ ६० ॥

मन्थ ओदन सक्तु बिन्दु वज्र भार हार वीवध गाह इत्येतेषूत्तरपदेषूदकस्य उद इत्ययमादेशो भवत्यन्यतरस्याम्। उदकेन मन्थ उदमन्थः, उदकमन्थः। ओदन—उदकेनौदन उदौदनः, उदकौदनः। सक्तु—उदकेन सक्तुः उदसक्तुः, उदकसक्तुः। बिन्दु—उदकस्य बिन्दुः उदबिन्दुः, उदकबिन्दुः। वज्र—उदकस्य वज्र उदवज्रः, उदकवज्रः। भार—उदकं बिभर्तीति उदभारः, उदकभारः। हार—उदकं हरतीति उदहारः, उदकहारः। वीवध—उदकस्य वीवध उदवीवधः, उदकवीवधः। गाह—उदकं गाहत इति उदगाहः, उदकगाहः॥

---

१ - 'हलादिना' इत्यपपाठो मुद्रितेषु ।

इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य॥ ६१ ॥

इगन्तस्याङ्यन्तस्योत्तरपदे ह्रस्वो भवति गालवस्याचार्यस्य मतेनान्यतरस्याम्। ग्रामणि- पुत्रः, ग्रामणीपुत्रः। ब्रह्मबन्धुपुत्रः, ब्रह्मबन्धूपुत्रः। इक इति किम्? खट्वापादः। मालापादः। अङ्य इति किम्? गार्गीपुत्रः। वात्सीपुत्रः। गालवग्रहणं पूजार्थम्। अन्यतरस्यामिति हि वर्तते। व्यवस्थितविभाषा (परि० ६६) चेयम्। तेनेह न भवति—कारीषगन्धीपुत्र इति। इयङुवङ्भाविनामव्ययानां च न भवति। श्रीकुलम्। भ्रूकुलम्। काण्डीभूतम्। वृषलीभूतम्। भ्रूकुंसादीनां तु भवत्येव। भ्रुकुंसः। भ्रुकुटिः। अपर आह ॥ भ्रुकुंसादीनामकारो भवतीति वक्तव्यम्॥ भ्रकुंसः। भ्रकुटिः॥

एक तद्धिते च॥ ६२ ॥

एकशब्दस्य तद्धित उत्तरपदे च ह्रस्वो भवति। एकस्या आगतम् एकरूप्यम्। एकमयम्। एकस्या भाव एकत्वम्। एकता। उत्तरपदे—एकस्याः क्षीरम् एकक्षीरम्। एकदुग्धम्। लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहणमेकशब्दह्रस्वत्वं प्रयोजयति। अचा हि गृह्यमाणमत्र विशेष्यते, न पुनरज् गृह्यमाणेनेति॥

ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम्॥ ६३ ॥

ङ्यन्तस्याबन्तस्य च संज्ञाछन्दसोर्बहुलं ह्रस्वो भवति। ङ्यन्तस्य संज्ञायाम्—रेवतिपुत्रः। रोहिणिपुत्रः। भरणिपुत्रः। न च भवति—नान्दीकरः। नान्दीघोषः। नान्दीविशालः। ङ्यन्तस्य छन्दसि—कुमारिदा। उर्विदा। न च भवति—फाल्गुनीपौर्णमासी। जगतीछन्दः। आबन्तस्य संज्ञायाम्—शिलवहम्। शिलप्रस्थम्। न च भवति—लोमकागृहम्। लोम-काषण्डम्। आबन्तस्य छन्दसि—अजक्षीरेण जुहोति। ऊर्णम्रदाः पृथिवी दक्षिणावत (शौ० सं० १८.३.४६)। न च भवति—ऊर्णासूत्रेण कवयो वयन्ति (मा० सं० १९.८०)॥

त्वे च॥ ६४ ॥

त्वप्रत्यये परतो ङ्यापोर्बहुलं ह्रस्वो भवति। तदजाया भावोऽजत्वम्, अजात्वम्। तद्रोहिण्या भावो रोहिणित्वम्, रोहिणीत्वम् (काठ० सं० ८.१)। संज्ञायामसंभवात् छन्दस्येवोदाहरणानि भवन्ति॥

---

१ - 'च' इति नास्ति मुद्रितेषु।

२ - 'कुमारिदारा। प्रदर्विदा' इति बाल०। 'कुमारिदा प्रफर्विदा (काठ० सं० ३६.६)' इति है०। काठकसंहितायां दीर्घत्वश्रवणात् तन्न युज्यते।

इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु॥ ६५ ॥

इष्टकेषीकामालानां चित तूल भारिन् इत्येतेषूत्तरपदेषु यथासंख्यं ह्रस्वो भवति। इष्टकचितम्। इषीकतूलम्। मालभारिणी कन्या। इष्टकादिभ्यस्तदन्तस्यापि ग्रहणं भवति। पक्वेष्टकचितम्। मुञ्जेषीकतूलम्। उत्पलमालभारिणी कन्या॥

खित्यनव्ययस्य॥ ६६ ॥

खिदन्त उत्तरपदेऽनव्ययस्य ह्रस्वो भवति। कालिंमन्या। हरिणिंमन्या। मुमा ह्रस्वो न बाध्यते, अन्यथा हि ह्रस्वशासनमनर्थकं स्यात्। अनव्ययस्येति किम्? दोषामन्यमहः। दिवामन्या रात्रिः। अनव्ययस्येत्येतदेव ज्ञापकमिह खिदन्तग्रहणस्य॥

अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् ॥ ६७ ॥

अरुस् द्विषद् इत्येतयोरजन्तानां च खिदन्त उत्तरपदे मुमागमो भवत्यनव्ययस्य। अरुंतुदः। द्विषंतपः। अजन्तानाम्—कालिंमन्या। अरुर्द्विषदजन्तस्येति किम्? विद्वन्मन्यः। अनव्ययस्येत्येव—दोषामन्यमहः। दिवामन्या रात्रिः। अन्तग्रहणं किम्? कृताजन्तकार्य-प्रतिपत्त्यर्थम्। अतो ह्रस्वे कृते मुम्भवति॥

इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च ॥ ६८ ॥

इजन्तस्य एकाचः खिदन्त उत्तरपदेऽमागमो भवति, अम्प्रत्ययवच्च द्वितीयैकवचन-वच्च स भवति। अमिति हि द्विरावर्तते। गांमन्यः। स्त्रींमन्यः, स्त्रियंमन्यः। नरंमन्यः[1]। श्रियंमन्यः। भ्रुवंमन्यः। अम्प्रत्ययवच्चेत्यतिदेशादात्वपूर्वसवर्णगुणेयङुवङादेशा भवन्ति। इच इति किम्? त्वङ्मन्यः। एकाच इति किम्? लेखाभ्रुंमन्यः। अथेह कथं भवितव्यम्, श्रियमात्मानं ब्राह्मणकुलं मन्यत इत्युपक्रम्य श्रिमन्यमिति भवितव्यमिति भाष्ये (३.१.६७) व्यवस्थितम्। तत्रेदं भाष्यकारस्य दर्शनम्—अत्र विषये परित्यक्तस्वलिङ्गः श्रीशब्दो ब्राह्मणकुले वर्तते, यथा प्रष्ठादयः स्त्रियाम्। तत्र 'स्वमोर्नपुंसकात्' (७.१.२३) इत्यमो लुग् भवति॥

वाचंयमपुरंदरौ च॥ ६९ ॥

वाचंयम पुरंदर इत्येतौ निपात्येते। वाचंयम आस्ते। पुरं दारयतीति पुरंदरः॥

---

१ - 'नरंमन्यः' इति नास्ति है०, बाल०।

कारे सत्यागदस्य॥ ७० ॥

कारशब्द उत्तरपदे सत्य अगद इत्येतयोर्मुमागमो भवति। सत्यं करोतीति, सत्यस्य वा कारः सत्यंकारः। एवमगदंकारः ॥ **अस्तुसत्यागदस्य कार इति वक्तव्यम्॥** अस्तुंकारः ॥ **भक्षस्य छन्दसि कारे मुम् वक्तव्यः॥** भक्षं करोतीति, भक्षस्य वा कारो भ॒क्षं॒का॒रः (मै० सं० ४.७.३)। छन्दसीति किम् ? भक्षकारः ॥ **धेनोर्भव्यायां मुम् वक्तव्यः॥** धे॒नुं॒भ॒व्या॒ (मै० सं० ४.४.८) ॥ **लोकस्य पृणे मुम् वक्तव्यः॥** लोकंपृ॒णा (तै० सं० ५.७.५.६) ॥ **इत्येऽनभ्याशस्य मुम् वक्तव्यः॥** अनभ्याशमित्यः ॥ **भ्राष्ट्राग्न्योरिन्धे मुम् वक्तव्यः॥** भ्राष्ट्रमिन्धः। अग्निमि॒न्धः (ऋ० १.१६२.५) ॥ **गिलेऽगिलस्य मुम् वक्तव्यः॥** तिमिङ्गिलः। अगिलस्येति किम् ? गिलगिलः ॥ **गिलगिले चेति वक्तव्यम्॥** तिमिङ्गिलगिलः ॥ **उष्णभद्रयोः करणे मुम् वक्तव्यः ॥** उष्णंकरणम्। भद्रंकरणम् ॥ **सूतोग्रराजभोजमेर्वित्येतेभ्य उत्तरस्य दुहितृशब्दस्य पुत्रडादेशो वा वक्तव्यः॥** सूतपुत्री, सूतदुहिता। उग्रपुत्री, उग्रदुहिता। राजपुत्री, राजदुहिता। भोजपुत्री, भोजदुहिता। मेरुपुत्री, मेरुदुहिता। केचित् तु शार्ङ्गरवादिषु पुत्रशब्दं पठन्ति, तेषां पुत्रीति भवति। अन्यत्रापि हि दृश्यते। शैलपुत्रीति॥

श्येनतिलस्य पाते ञे॥ ७१ ॥

श्येन तिल इत्येतयोः पातशब्द उत्तरपदे ञप्रत्यये परे मुमागमो भवति। श्येनपातोऽस्यां[1] क्रियायां[2] श्यैनंपाता। तैलंपाता। ञ इति किम् ? श्येनपातः॥

रात्रेः कृति विभाषा॥ ७२ ॥

रात्रेः कृदन्त उत्तरपदे विभाषा मुमागमो भवति। रात्रिंचरः, रात्रिचरः। रात्रिमटः, रात्र्यटः। अप्राप्तविभाषेयम्। खिति हि नित्यं मुम् भवति। रात्रिंमन्यः॥

नलोपो नञः॥ ७३ ॥

नञो नकारस्य लोपो भवत्युत्तरपदे। अब्राह्मणः। अवृषलः। असुरापः। असोमपः ॥ **नञो नलोपोऽवक्षेपे तिङ्युपसंख्यानम्॥** अपचसि त्वं जाल्म। अकरोषि त्वं जाल्म॥

तस्मान्नुडचि॥ ७४ ॥

१ - 'तस्य' इति बाल०। २ - 'क्रीडायां' इति मुद्रितेषु।

तस्माद् लुप्तनकाराद् नञो नुडागमो भवत्यजादावुत्तरपदे। अनजः। अनश्वः। तस्मादिति किम् ? नञ एव हि स्यात्। पूर्वान्ते हि 'ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम्' (८. ३.३२) इति प्राप्नोति॥

नभ्राण्नपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या ॥ ७५ ॥

नभ्राट् नपात् नवेदा नासत्या नमुचि नकुल नख नपुंसक नक्षत्र नक्र नाक इत्येतेषु नञ् प्रकृत्या भवति। न भ्राजत इति नभ्राट्। भ्राजतेः क्विबन्तस्य नञ्समासः। न पातीति नपात्। पातिः शत्रन्तः। न वेत्तीति नवेदाः। वेत्तिरसुन्प्रत्ययान्तः। नासत्याः—सत्सु साधवः सत्याः, न सत्या असत्याः, न असत्या नासत्याः। न मुञ्चतीति नमुचिः। मुचेरौणादिकः किप्रत्ययः। नास्य कुलमस्ति नकुलः। नख—नास्य खमस्तीति नखम्। नपुंसक—न स्त्री न पुमान्नपुंसकम्। स्त्रीपुंसयोः पुंसकभावो निपात्यते। नक्षत्र—न क्षरति क्षीयत इति वा नक्षत्रम्। क्षियः क्षरतेर्वा क्षत्रमिति निपात्यते। नक्र—न क्रामतीति नक्रः। क्रमेर्डप्रत्ययो निपातनात्। नाक—नास्मिन् अकमस्तीति नाकम्॥

एकादिश्चैकस्य चादुक्॥ ७६ ॥

एकादिश्च नञ् प्रकृत्या भवति, एकशब्दस्य चादुगागमो भवति। एकेन न विंशतिरेकान्नविंशतिः। एकान्नत्रिंशत्। तृतीयेति योगविभागात् समासः। पूर्वान्तोऽयमादुक् क्रियते, पदान्तलक्षणोऽत्रानुनासिको विकल्पेन यथा स्यादिति॥

नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम्॥ ७७ ॥

नग इत्यत्राप्राणिष्वन्यतरस्यां नञ् प्रकृत्या भवति। नगा वृक्षाः, अगा वृक्षाः। नगाः पर्वताः, अगाः पर्वताः। न गच्छन्तीति नगाः। गमेर्डप्रत्ययः (प० उ० १.११४)। अप्राणिष्विति किम् ? अगो वृषलः शीतेन॥

सहस्य सः संज्ञायाम्॥ ७८ ॥

सहशब्दस्य स इत्ययमादेशो भवति संज्ञायां विषये। साश्वत्थम्। सपलाशम्। सशिंशपम्। संज्ञायामिति किम् ? सहयुध्वा। सहकृत्वा। सादेश उदात्तो निपात्यते।

---

१ - 'क्षरते' इति मुद्रितेष्वपपाठः।

२ - 'नग इत्यत्राप्राणिष्वन्यतरस्यां' इति मुद्रितेषु नास्ति, हस्तलिखितकोशेषूपलम्भादिह युज्यते।

उदात्तानुदात्तवतो हि सहशब्दस्यान्तर्यतः स्वरितः स्यात्। स च निपातनस्वरः पूर्वपदप्रकृति-स्वरत्वं यत्र, तत्र उपयुज्यते। अन्यत्र समासान्तोदात्तत्वेन बाध्यत एव—से१ष्टि, सपशुबन्धम् इति॥

ग्रन्थान्ताधिके च॥ ७९ ॥

ग्रन्थान्तेऽधिके च वर्तमानस्य सहशब्दस्य स इत्ययमादेशो भवति। सकलं ज्यौतिष- मधीते। समुहूर्तम्। ससंग्रहं व्याकरणमधीयते। कलान्तं मुहूर्तान्तं संग्रहान्तम् इति अन्तवचने (२.१.६) इत्यव्ययीभावः समासः। तत्र 'अव्ययीभावे चाकाले' (६.३. ८१) इति कालवाचिन्युत्तरपदे सभावो न प्राप्नोतीत्ययमारम्भः। अधिके—सद्रोणा खारी। समाषः कार्षापणः। सकाकिणीको माषः॥

द्वितीये चानुपाख्ये॥ ८० ॥

द्वयोः सहयुक्तयोरप्रधानो यः, स द्वितीयः। उपाख्यायते प्रत्यक्षत उपलभ्यते यः, स उपाख्यः, उपाख्यादन्योऽनुपाख्योऽनुमेयः। तस्मिन् द्वितीयेऽनुपाख्ये सहस्य स इत्ययमादेशो भवति। साग्निः कपोतः। सपिशाचा वात्या। सराक्षसीका शाला। अग्न्यादयः साक्षादनुप-लभ्यमानाः कपोतादिभिरनुमीयमाना अनुपाख्या भवन्ति॥

अव्ययीभावे चाकाले॥ ८१ ॥

अव्ययीभावे च समासेऽकालवाचिन्युत्तरपदे सहस्य स इत्ययमादेशो भवति। सचक्रं धेहि। सधुरं प्राज। अकाल इति किम् ? सहपूर्वाह्णम्॥

वोपसर्जनस्य॥ ८२ ॥

उपसर्जनसर्वावयवः समास उपसर्जनम्। यस्य सर्वेऽवयवा उपसर्जनीभूताः स सर्वोपसर्जनो बहुव्रीहिर्गृह्यते। तदवयवस्य सहशब्दस्य वा स इत्ययमादेशो भवति। सपुत्रः, सहपुत्रः। सच्छात्रः, सहच्छात्रः। उपसर्जनस्येति किम् ? सहयुध्वा। सहकृत्वा। सहकृत्वप्रियः प्रियसहकृत्वेतीह बहुव्रीहौ यदुत्तरपदं तत्परः सहशब्दो न भवतीति सभावो न भवति॥

प्रकृत्याशिष्यगोवत्सहलेषु॥ ८३ ॥

प्रकृत्या सहशब्दो भवत्याशिषि विषयेऽगोवत्सहलेषु। स्वस्ति देवदत्ताय सहपुत्राय

---

१ - अनुदाहरणमेतत् । द्र० —न्यासपदमञ्जर्यौ।

२ - 'समासो ' इत्यपपाठो है०। ३ - ' तदुपाख्या ' इति बाल०।

सहच्छात्राय सहामात्याय। अगोवत्सहलेष्विति किम् ? स्वस्ति भवते सहगवे, सगवे। सहवत्साय, सवत्साय। सहहलाय, सहलाय। 'वोपसर्जनस्य' (६.३.८२) इति पक्षे भवत्येव सभावः॥

समानस्य छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु॥ ८४ ॥

स इति वर्तते। समानस्य स इत्ययमादेशो भवति छन्दसि विषये मूर्धन् प्रभृति उदर्क इत्येतान्युत्तरपदानि वर्जयित्वा। अनु भ्राता सग१र्भ्यः१ (मा० सं० ४.२०)। अनु सखा सयूंथ्यः (मा० सं० ४.२०)। यो न१ः सनुंत्यः (ऋ० २.३०.६)। समानो गर्भः सगर्भः, तत्र भवः सगर्भ्यः। 'सगर्भसयूथसनुताद् यन्' (४.४.११४) इति यन् प्रत्ययः। अमूर्धप्रभृत्युदर्केष्विति किम् ? समानमूर्धा। समानप्रभृतयः। समानोदर्काः। समानस्येति योगविभाग इष्टप्रसिद्ध्यर्थः (परि० ११४) क्रियते। तेन सपक्षः, साधर्म्यम्, सजातीय इत्येवमादयः सिद्धा भवन्ति॥

ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबन्धुषु॥ ८५ ॥

ज्योतिस् जनपद रात्रि नाभि नामन् गोत्र रूप स्थान वर्ण वयस् वचन बन्धु इत्येतेषूत्तरपदेषु समानस्य स इत्ययमादेशो भवति। सज्योतिः। सजनपदः। सरात्रिः। सनाभिः। सनामा। सगोत्रः। सरूपः। सस्थानः। सवर्णः। सवयाः। सवचनः। सबन्धुः॥

चरणे ब्रह्मचारिणि॥ ८६ ॥

चरणे गम्यमाने ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य स इत्ययमादेशो भवति। समानो ब्रह्मचारी सब्रह्मचारी। ब्रह्म वेदः, तदध्ययनार्थं यद् व्रतं तदपि ब्रह्म, तच्चरतीति ब्रह्मचारी, समानस्तस्यैव ब्रह्मणः समानत्वादित्ययमर्थो भवति—समाने ब्रह्मणि व्रतचारी सब्रह्मचारीति॥

तीर्थे ये॥ ८७ ॥

तीर्थशब्द उत्तरपदे यत्प्रत्ययपरे परतः समानस्य स इत्ययमादेशो भवति। सतीर्थ्यः। 'समानतीर्थे वासी' (४.४.१०७) इति यत् प्रत्ययः॥

विभाषोदरे॥ ८८ ॥

उदरशब्द उत्तरपदे यत्प्रत्ययान्ते समानस्य विभाषा स इत्ययमादेशो भवति। सोदर्यः, समानोदर्यः। 'समानोदरे शयित ओ चोदात्तः' (४.४.१०८) इति यत्॥

---

१ - 'यत्प्रत्यये' इति है०।

दृग्दृशवतुषु॥ ८९ ॥

दृक् दृश वतु इत्येतेषु परतः समानस्य स इत्ययमादेशो भवति। सदृक्। सदृशः। 'त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ् च' (३.२.६०) इत्यत्र 'समानान्ययोश्चेति वक्तव्यम्' (३.२.६० वा०) इति कञ्क्विनौ प्रत्ययौ क्रियेते ॥ **दृक्षे चेति वक्तव्यम्॥** सदृक्षः। दृशेः क्सप्रत्ययोऽपि तत्रैव वक्तव्यः (३.२.६० वा०)। वतुग्रहणमुत्तरार्थम्॥

इदंकिमोरीश्की॥ ९० ॥

इदं किम् इत्येतयोरीश् की इत्येतौ यथासंख्यमादेशौ भवतो दृग्दृशवतुषु। ईदृक्। ईदृशः। इयान्। कीदृक्। कीदृशः। कियान्। 'किमिदम्भ्यां वो घः' (५.२.४०) इति वतुप् ॥ **दृक्षे चेति वक्तव्यम्॥** ईदृक्षः। कीदृक्षः॥

आ सर्वनाम्नः॥ ९१ ॥

सर्वनाम्न आकारादेशो भवति दृग्दृशवतुषु। तादृक्। तादृशः। तावान्। यादृक्। यादृशः। यावान् ॥ **दृक्षे चेति वक्तव्यम्॥** तादृक्षः। यादृक्षः॥

विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतौ वप्रत्यये॥ ९२ ॥

विष्वक् देव इत्येतयोः सर्वनाम्नश्च टेरद्रीत्ययमादेशो भवत्यञ्चतौ वप्रत्ययान्त उत्तरपदे। विष्वगञ्चतीति विष्वद्र्यङ् (ऋ० ७.२५.१)। देवद्र्यङ्। सर्वनाम्नः— तद्र्यङ्। यद्र्यङ्। अद्रिसध्र्योरन्तोदात्तनिपातनं कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थम्। तत्र यणादेशे कृत 'उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य' (८.२.४) इत्येष स्वरो भवति। विष्वग्देवयो-रिति किम् ? अश्वाची। अञ्चताविति किम् ? विष्वग्युक्। वप्रत्यय इति किम् ? विष्वगञ्चनम्। वप्रत्ययग्रहणमन्यत्र धातुग्रहणे तदादिविधिप्रतिपत्त्यर्थम् (परि० ८८)। तेनायस्कृतमयस्कार इत्यत्र 'अतः कृकमिकंसकुम्भपात्र०' (८.३.४६) इति सत्वं भवति ॥ **छन्दसि स्त्रियां बहुलमिति वक्तव्यम्॥** विश्वाचीं (ऋ० ७ .४३.३) च घृताचीं (ऋ० १.१६७.३) चेत्यत्र न भवति। कद्रीचीं (ऋ० १.१६४.१७) इत्यत्र तु भवत्येव॥

समः समि॥ ९३ ॥

समित्येतस्य समि इत्ययमादेशो भवत्यञ्चतौ वप्रत्ययान्त उत्तरपदे। सम्यङ्, सम्यञ्चौ, सम्यञ्चः॥

---

१ - तद्रियंङ्, यद्रियंङ् (तै० सं० ५.५.१.२, १)।

तिरसस्तिर्यलोपे॥ ६४ ॥

तिरस् इत्येतस्य तिरि इत्ययमादेशो भवत्यञ्चतौ वप्रत्ययान्त उत्तरपदेऽलोपे , यदास्य लोपो न भवति। तिर्यङ् , तिर्यञ्चौ, तिर्यञ्चः। अलोप इति किम् ? तिरश्चा। तिरश्चे। 'अचः' (६.४.१३८) इत्यकारलोपः॥

सहस्य सध्रिः॥ ६५ ॥

सहेत्येतस्य सध्रिरित्ययमादेशो भवत्यञ्चतौ वप्रत्ययान्त उत्तरपदे। सध्र्यङ्, सध्र्यञ्चौ, सध्र्यञ्चः। सध्रीचः। सध्रीचा॥

सध मादस्थयोश्छन्दसि॥ ६६ ॥

छन्दसि विषये माद स्थ इत्येतयोरुत्तरपदयोः सहस्य सध इत्ययमादेशो भवति। स॒[1]ध॒[1]मादो॑ द्यु॒म्निनी॒रापः (मा० सं० १०.७)। स॒[1]ध॒[1]स्था॒ः (तै० सं० ५.७.७.१)॥

द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्॥ ६७ ॥

द्वि अन्तरित्येताभ्यामुपसर्गात् चोत्तरस्याबित्येतस्य ईकारादेशो भवति। द्वीपम्। अन्तरीपम्। उपसर्गात्—नीपम्। वीपम्। समीपम् ॥ **समाप ईत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः॥** समापं नाम देवयजनम् (काठ० सं० २५.२)। अपर आह—॥ **ईत्वमनवर्णादिति वक्तव्यम्॥** इह मा भूत्—प्रापम्। परापम्। अप्शब्दं प्रति क्रियायोगाभावाद् उपसर्गग्रहणं प्राद्युपलक्षणार्थम्॥

ऊदनोर्देशे॥ ६८ ॥

अनोरुत्तरस्याप ऊकारादेशो भवति देशाभिधाने। अनूपो देशः। देश इति किम्? अन्वीपम्। दीर्घोच्चारणमवग्रहार्थम्। अनु ऊपोऽनूप इति॥

अषष्ठ्यतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु ॥ ६६ ॥

अषष्ठीस्थस्य अतृतीयास्थस्य चान्यशब्दस्य दुगागमो भवति आशिस् आशा आस्था आस्थित उत्सुक ऊति कारक राग छ इत्येतेषु परतः। अन्या आशीः अन्यदाशीः। अन्या आशा अन्यदाशा। अन्या आस्था अन्यदास्था। अन्य आस्थितः अन्यदास्थितः। अन्य

१ – अत्र नागेशोऽनुसंधेयः (६.३.६८ महाभाष्यप्रदीपोद्योतः)।

उत्सुकः अन्यदुत्सुकः। अन्या ऊतिः अन्यदूतिः। अन्यः कारकः अन्यत्कारकः। अन्यो रागः अन्यद्रागः। अन्यस्मिन् भवोऽन्यदीयः। गहादिषु (४.२.१३८) अन्यशब्दो द्रष्टव्यः। अषष्ठ्यतृतीयास्थस्येति किम् ? अन्यस्य आशीः अन्याशीः। अन्येन आस्थितः अन्यास्थितः।

दुगागमोऽविशेषेण वक्तव्यः कारकच्छयोः।
षष्ठीतृतीययोर्नेष्ट आशीरादिषु सप्तसु॥

अन्यस्य कारकम् अन्यत्कारकम्। अन्यस्येदम् अन्यदीयम्। अस्य च द्विर्नञ्ग्रहणं लिङ्गम्॥

अर्थे विभाषा॥ १००॥

अर्थशब्द उत्तरपदेऽन्यस्य विभाषा दुगागमो भवति। अन्यदर्थः, अन्यार्थः॥

कोः कत् तत्पुरुषेऽचि॥ १०१ ॥

कु इत्येतस्य कदित्ययमादेशो भवति तत्पुरुषे समासेऽजादावुत्तरपदे। कदजः। कदश्वः। कदुष्ट्रः। कदन्नम्। तत्पुरुष इति किम् ? कूष्ट्रो राजा। अचीति किम् ? कुब्राह्मणः। कुपुरुषः ॥ कद्भावे त्रावुपसंख्यानम्॥ कुत्सितास्त्रयः कत्त्रयः॥

रथवदयोश्च॥ १०२ ॥

रथ वद इत्येतयोश्चोत्तरपदयोः कोः कदित्ययमादेशो भवति। कद्रथः। कद्वदः॥

तृणे च जातौ॥ १०३ ॥

तृणशब्द उत्तरपदे जातावभिधेयायां कोः कदित्यादेशो भवति। कत्तृणा नाम जातिः। जाताविति किम् ? कुत्सितानि तृणानि कुतृणानि॥

का पथ्यक्षयोः॥ १०४ ॥

पथिन् अक्ष इत्येतयोरुत्तरपदयोः कोः का इत्ययमादेशो भवति। कापथः। काक्षः।

ईषदर्थे॥ १०५ ॥

ईषदर्थे वर्तमानस्य कोः का इत्ययमादेशो भवति। कामधुरम्। कालवणम्। अजादावपि परत्वात् कादेश एव भवति। काम्लम्। कोष्णम्॥

---

१ - 'च' इत्यधिकं तारा०, है०।

विभाषा पुरुषे॥ १०६ ॥

पुरुषशब्द उत्तरपदे विभाषा कोः का इत्ययमादेशो भवति। कापुरुषः, कुपुरुषः। अप्राप्तविभाषेयम्। ईषदर्थे तु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यं का भवति। ईषत्पुरुषः कापुरुषः॥

कवं चोष्णे॥ १०७ ॥

उष्णशब्द उत्तरपदे कोः कवमित्ययमादेशो भवति, का च विभाषा। कवोष्णम्, कोष्णम्, कदुष्णम्॥

पथि चच्छन्दसि॥ १०८ ॥

पथिशब्द उत्तरपदे छन्दसि विषये कोः कवं का इत्येतावादेशौ भवतो विभाषा। कवपथः, कापथः, कुपथः॥

पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्॥ १०९ ॥

पृषोदरप्रकाराणि शब्दरूपाणि, येषु लोपागमवर्णविकाराः शास्त्रेण न विहिता दृश्यन्ते च, तानि यथोपदिष्टानि साधूनि भवन्ति। यानियानि यथोपदिष्टानि शिष्टैरुच्चारितानि प्रयुक्तानि, तानि तथैवानुगन्तव्यानि। पृषदुदरं यस्य पृषोदरम्। पृषद् उद्वानं यस्य पृषोद्वानम्। अत्र तकारलोपो भवति। वारिवाहको बलाहकः। पूर्वशब्दस्य बशब्द आदेश उत्तरपदादेश्च लत्वम्। जीवनस्य मूतो जीमूतः। वनशब्दस्य लोपः। शवानां शयनं श्मशानम्। शवशब्दस्य श्मादेशः। शयनशब्दस्यापि शानशब्द आदेशः। ऊर्ध्वं खमस्येति उलूखलम्। ऊर्ध्वखशब्दयोरुलू खल इत्येतावादेशौ भवतः। पिशिताशः पिशाचः। पिशिताशशब्दयो-र्यथायोगं पिशाचशब्दावादेशौ। ब्रुवन्तोऽस्यां सीदन्तीति बृसी। सदेरधिकरणे डट् प्रत्ययः। ब्रुवच्छब्दस्य चोपपदस्य बृशब्द आदेशो भवति। मह्यां रौतीति मयूरः। रौतेरचि टिलोपः। महीशब्दस्य मयूभावः। एवमन्येऽपि अश्वत्थकपित्थमहित्थप्रभृतयो यथायोगमनुगन्तव्याः॥ **दिक्शब्देभ्य उत्तरस्य तीरस्य तारभावो वा भवति॥** दक्षिणतीरम् , दक्षिणतारम्। उत्तरतीरम् , उत्तरतारम् ॥ **वाचो वादे डत्वं च लभावश्चोत्तरपदस्येञि प्रत्यये भवति॥** वाचं वदतीति वाग्वादः। तस्यापत्यं वाड्वालिः ॥ **षष उत्वं दतृदशधासूत्तरपदादेः ष्टुत्वं च भवति॥** षड् दन्ता अस्य षोडन्। षट् च दश च षोडश ॥ **धासु वा षष उत्वं भवत्युत्तरपदादेश्च ष्टुत्वम्॥** षोढा, षड्धा कुरु। बहुवचननिर्देशो नानाधिकरण-वाचिनो धाशब्दस्य प्रतिपत्त्यर्थः। इह मा भूत्—षड् दधाति धयति वा षड्धेति ॥ **दुरो दाशनाशदभध्येषूत्वं वक्तव्यमुत्तरपदादेश्च ष्टुत्वम्॥** कृच्छ्रेण दाश्यते नाश्यते दभ्यते च यः, स दूडाशः (शौ० सं० १.१३.१)। दूणाशः (ऋ० ७.३२.७)। दूडभः

(ऋ० ४.६.८)। दम्भेः खल्यनुनासिकलोपो निपातनात्। दुष्टं ध्यायतीति दूढ्यः (ऋ० ८.७५.६)। दुःशब्दोपपदस्य ध्यायतेः 'आतश्चोपसर्गे' (३.१.१३६) इति कप्रत्ययः ॥ स्वरो रोहतौ छन्दस्युत्वं वक्तव्यम्॥ जाय एहि स्वो रोहाव (श० ब्रा० ५.२.१.१०) ॥ पीवोपवसनादीनां च लोपो वक्तव्यः॥ पीवोपवसनानाम् (मा० सं० २१.४३)। पयोपवसनानाम्।

वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ।
धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम्॥

संख्याविसायपूर्वस्याह्नस्याहन्नन्यतरस्यां ङौ॥ ११० ॥

संख्या वि साय इत्येवंपूर्वस्याह्नशब्दस्य स्थानेऽहनित्ययमादेशो भवत्यन्यतरस्यां ङौ परतः। द्वयोरह्नोर्भवो द्व्यह्नः। त्र्यह्नः। द्व्यह्नि, द्व्यहनि। त्र्यह्नि, त्र्यहनि। द्व्यह्ने। त्र्यह्ने। व्यपगतमहो व्यह्नः। व्यह्नि, व्यहनि, व्यह्ने। सायमह्नः सायाह्नः। सायाह्नि, सायाहनि, सायाह्ने। एकदेशिसमासः पूर्वादिभ्योऽन्यस्यापि भवतीत्येतदेव विसायपूर्वस्याह्नस्य ग्रहणं ज्ञापकम्। तेन मध्यमह्नो मध्याह्न इत्यपि भवति। संख्याविसायपूर्वस्येति किम् ? पूर्वाह्णे। अपराह्णे॥

ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः॥ १११ ॥

ढकाररेफयोर्लोपो यस्मिन् स ढ्रलोपः, तत्र पूर्वस्याणो दीर्घो भवति। लीढम्। मीढम्। उपगूढम्। मूढः। रलोपे—नीरक्तम्। अग्नी रथः। इन्दू रथः। पुना रक्तं वासः। प्राता राजक्रयः। पूर्वग्रहणमनुत्तरपदेऽपि पूर्वमात्रस्य दीर्घार्थम्। अण इति किम् ? आतृढम्। आवृढम्॥

सहिवहोरोदवर्णस्य॥ ११२ ॥

सहि वहि इत्येतयोरवर्णस्यौकार आदेशो भवति ढ्रलोपे। सोढा। सोढुम्। सोढव्यम्। वोढा। वोढुम्। वोढव्यम्। अवर्णस्येति किम् ? ऊढः। ऊढवान्। वर्णग्रहणं किम् ? कृतायामपि वृद्धौ यथा स्यात्। उदवोढाम्। उदवोढम्। तादपि परस्तपरः, तपरत्वादाकारस्य ग्रहणं न स्यात्॥

साढ्यै साढ्वा साढेति निगमे॥ ११३ ॥

साढ्यै साढ्वा साढा इति निगमे निपात्यन्ते। साढ्यै[1] (मै० सं० १.६.३)

---

१ - 'खल्वनु०' इत्यपपाठो मुद्रितेषु ।

समन्तात्। साढ्वा (मै० सं० ३.८.५) शत्रून्। सहेः क्त्वाप्रत्यय ओत्त्वाभावः। पक्षे क्त्वाप्रत्ययस्य ध्यैभावः। साढेति तृचि रूपमेतत्। निगम इति किम्? सोढ्वा सोढेति भाषायाम्॥

संहितायाम्॥ ११४ ॥

संहितायामित्ययमधिकारः। यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः संहितायामित्येवं तद् वेदितव्यम्। वक्ष्यति—'द्व्यचोऽतस्तिङः' (६.३.१३५) इति। विद्मा हि त्वा गोपतिं शूर[1] गोनाम् (ऋ० १०.४७.१)। संहितायामिति किम्? विद्म, हि, त्वा, गोपतिम् , शूर, गोनाम्॥

कर्णे लक्षणस्याविष्टाष्टपञ्चमणिभिन्नच्छिन्नच्छिद्रस्रुवस्वस्तिकस्य॥ ११५॥

कर्णशब्द उत्तरपदे लक्षणवाचिनो दीर्घो भवति विष्ट अष्टन् पञ्चन् मणि भिन्न छिन्न छिद्र स्रुव स्वस्तिक इत्येतान् वर्जयित्वा। दात्राकर्णः। द्विगुणाकर्णः। त्रिगुणाकर्णः। द्व्यङ्गुलाकर्णः। अङ्गुलाकर्णः। यत् पशूनां स्वामिविशेषसंबन्धज्ञापनार्थं दात्राकारादि क्रियते, तदिह लक्षणं गृह्यते। लक्षणस्येति किम्? शोभनकर्णः। अविष्टादीनामिति किम्? विष्टकर्णः। अष्टकर्णः। पञ्चकर्णः। मणिकर्णः। भिन्नकर्णः। छिन्नकर्णः। छिद्रकर्णः। स्रुवकर्णः। स्वस्तिककर्णः॥

नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ॥ ११६ ॥

नहि वृति वृषि व्यधि रुचि सहि तनि इत्येतेषु क्विप्रत्ययान्तेषूत्तरपदेषु पूर्वपदस्य दीर्घो भवति संहितायां विषये। नहि—उपानत्। परीणत्। वृति—नीवृत्। उपावृत्। वृषि—प्रावृट्। उपावृट्। व्यधि—मर्मावित्। हृदयावित्। श्वावित्। रुचि—नीरुक्। अभीरुक्। सहि—ऋतीषट्। तनि—परीतत्[2]। 'गमः क्वौ' (६.४.४०) इति गमादीनामिष्यते। ततस्तनोतेरप्यनुनासिकलोपः। क्वाविति किम्? परिणहनम्॥

वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलकादीनाम् ॥ ११७ ॥

वन गिरि इत्येतयोरुत्तरपदयोर्यथासंख्यं कोटरादीनां किंशुलकादीनां च दीर्घो भवति संज्ञायां विषये। वने कोटरादीनाम्—कोटरावणम्। मिश्रकावणम्। सिध्रकावणम्। सारिकावणम्। गिरौ किंशुलकादीनाम्—किंशुलकागिरिः। अञ्जनागिरिः। कोटरकिंशुलका-

१ - 'सत्पतिम्' इति बाल०। २ - 'तरीतत्' इति मुद्रितपाठः।
३ - 'किंशुलुक०' इति पाठान्तरम्।

दीनामिति किम् ? असिपत्रवनम्। कृष्णगिरिः॥ कोटर। मिश्रक। पुरग। सिध्रक। सारिक। कोटरादिः॥ किंशुलक। शाल्वक। अञ्जन। भञ्जन। लोहित। कुक्कुट। किंशुलकादिः॥

वले॥ ११८ ॥

वले परतः पूर्वस्य दीर्घो भवति। आसुतीवलः। कृषीवलः। दन्तावलः। 'रजःकृष्या-सुतिपरिषदो वलच्' (५.२.११२) इति वलच्प्रत्ययो गृह्यते, न प्रातिपदिकम्। अनुत्साह-भ्रातृपितृणामित्येव—उत्साहवलः। भ्रातृवलः। पितृवलः॥

मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम्॥ ११९ ॥

मतौ परतो बह्वचोऽजिरादिवर्जितस्य दीर्घो भवति संज्ञायां विषये। उदुम्बरावती। मशकावती। वीरणावती। पुष्करावती। अमरावती। 'नद्यां मतुप्' (४.२.८५) इति मतुप्प्रत्ययः। 'संज्ञायाम्' (८.२.११) इति मतोर्वत्वम्। बह्वच इति किम् ? व्रीहिमती। अनजिरादीनामिति किम् ? अजिरवती। खदिरवती। पुलिनवती। हंसकारण्डववती। चक्रवाकवती। संज्ञायामित्येव—वलयवती॥

शरादीनां च॥ १२० ॥

शरादीनां च मतौ दीर्घो भवति संज्ञायां विषये। शरावती। वंशावती॥ शर। वंश। धूम। अहि। कपि। मणि। मुनि। शुचि। हनु। शरादिः। 'संज्ञायाम्' (८.२.११) इति मतोर्वत्वम्। यवादित्वाद् (८.२.९) व्रीह्यादिभ्यो न भवति॥

इको वहेऽपीलोः॥ १२१ ॥

इगन्तस्य पूर्वपदस्य पीलुवर्जितस्य वह उत्तरपदे दीर्घो भवति। ऋषीवहम्। कपीवहम्। मुनीवहम्। इक इति किम् ? पिण्डवहम्। अपीलोरिति किम् ? पीलुवहम् ॥ अपील्वादीनामिति वक्तव्यम्॥ इह मा भूत्—दारुवहम्॥

---

१ - 'पुरक' इति प्रायिकः पाठः।

२ - 'अनुत्साह.........पितृवलः' इति पाठो न सार्वत्रिकः। हरदत्तस्तु—'अण इत्येव—भर्तृवलः' इत्याह।

३ - पूर्वसूत्रे प्रत्युदाहरणत्वेनोपन्यस्ते व्रीहिमतीशब्दे संज्ञात्वाद् वत्वप्राप्तावयं समाधिः। तत्सूत्रस्था पदमञ्जरी द्रष्टव्या।

२ - 'चारुवहम्' इति पाठान्तरम्।

उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्॥ १२२ ॥

उपसर्गस्य घञन्त उत्तरपदेऽमनुष्येऽभिधेये बहुलं दीर्घो भवति। वीक्लेदः। वीमार्गः। अपामार्गः। न च भवति—प्रसेवः। प्रसारः॥ **सादकारयोः कृत्रिमे दीर्घो भवति॥** प्रासादः। प्राकारः। कृत्रिम इति किम्? प्रसादः। प्रकारः॥ **वेशादिषु विभाषा दीर्घो भवति॥** प्रतिवेशः, प्रतीवेशः। प्रतिरोधः, प्रतीरोधः। अमनुष्य इति किम्? निषादो मनुष्यः॥

इकः काशे॥ १२३ ॥

इगन्तस्योपसर्गस्य काशशब्द उत्तरपदे दीर्घो भवति। नीकाशः। वीकाशः। अनूकाशः। पचाद्यच्प्रत्ययान्तोऽयं काशशब्दो न तु घञन्तः। इक इति किम्? प्रकाशः॥

दस्ति॥ १२४ ॥

दा इत्येतस्य यस्तकारादिरादेशस्तस्मिन् परत इगन्तस्योपसर्गस्य दीर्घो भवति। नीत्तम्। वीत्तम्। परीत्तम्। 'अच उपसर्गात् तः' (७.४.४७) इत्यन्तस्य यद्यपि तकारः क्रियते, तथापि चर्त्वस्याश्रयात् सिद्धत्वमिति तकारादिर्भवति। इक इत्येव—प्रत्तम्। अवत्तम्। द इति किम्? वितीर्णम्। नितीर्णम्। तीति किम्? सुदत्तम्॥

अष्टनः संज्ञायाम्॥ १२५ ॥

अष्टनित्येतस्योत्तरपदे संज्ञायां दीर्घो भवति। अष्टावक्रः। अष्टाबन्धुरः। अष्टापदम्। संज्ञायामिति किम्? अष्टपुत्रः। अष्टभार्यः॥

छन्दसि च॥ १२६ ॥

छन्दसि विषयेऽष्टन उत्तरपदे दीर्घो भवति। आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् (मै० सं० २.१.३)। अष्टाहिरण्या दक्षिणा। अष्टापदी देवता सुमती। अष्टौ पादावस्या इति बहुव्रीहौ पादस्य लोपे (५.४.१३८) कृते 'पादोऽन्यतरस्याम्' (४.१.८) इति ङीप्॥ **गवि च युक्ते भाषायामष्टनो दीर्घो भवतीति वक्तव्यम्॥** अष्टागवं शकटम्॥

चितेः कपि॥ १२७ ॥

चितिशब्दस्य कपि परतो दीर्घो भवति। एकचितीकः। द्विचितीकः। त्रिचितीकः॥

विश्वस्य वसुराटोः॥ १२८ ॥

विश्वशब्दस्य वसु राडित्येतयोरुत्तरपदयोर्दीर्घ आदेशो भवति। विश्वावसुः। विश्वा- राट्। राडिति विकारनिर्देशो यत्रास्यैतद् रूपं तत्रैव यथा स्यात्। इह न भवति— विश्वराजौ। विश्वराजः॥

नरे संज्ञायाम्॥ १२९ ॥

नरशब्द उत्तरपदे संज्ञायां विषये विश्वस्य दीर्घो भवति। विश्वानरो नाम यस्य वैश्वानरिः पुत्रः। संज्ञायामिति किम् ? विश्वे नरा यस्य स विश्वनरः॥

मित्रे चर्षौ॥ १३० ॥

मित्रे चोत्तरपद ऋषावभिधेये विश्वस्य दीर्घो भवति। विश्वामित्रो नाम ऋषिः। ऋषाविति किम् ? विश्वमित्रो माणवकः॥

मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतौ॥ १३१ ॥

मन्त्रविषये सोम अश्व इन्द्रिय विश्वदेव्य इत्येतेषां मतुप्प्रत्यये परतो दीर्घो भवति। सो॒मा॒व१॒॑ती (ऋ० १०.९७.७)। अ१॒॑श्वा॒व१॒॑ती (ऋ० १०.९७.७)। इ१॒॑न्द्रि॒याव१॒॑ती (तै० सं० २.४.२.१)। वि॒श्वदे॑व्यावती (तै० सं० ४.१.६.१)॥

ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम्॥ १३२ ॥

मन्त्र इति वर्तते। ओषधिशब्दस्य विभक्तावप्रथमायां परतो दीर्घो भवति। ओष॑धीभिः पुनीतात् (ऋ० १०.३०.५)। नमः॑ पृथि॒व्यै नम१॒॑ ओष॑धीभ्यः (तै० आ० २. १२.१)। विभक्ताविति किम् ? ओषधिपते। अप्रथमायामिति किम् ? स्थिरेयम- स्त्वोषधिः॥

ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणाम्॥ १३३ ॥

ऋचि विषये तु नु घ मक्षु तङ् कु त्र उरुष्य इत्येषां दीर्घो भवति। आ तू न॑ इन्द्र वृत्रहन् (ऋ० ४.३२.१)। नु—नू करणे। घ—उ१॒॑त वा॑ घा स्या॒लात् (ऋ० १.१०९.२)। मक्षु—म१॒॑क्षू गोम॑न्तमीमहे (ऋ० ८.३३.३)। तङ्—भर॑ता जा॒तवे॑दसम् (ऋ० १०. १७६.२)। तङिति थादेशस्य ङित्त्वपक्षे ग्रहणम्, तेनेह न भवति—शृ॒णोत॑ ग्रावाणः

---

१ – ‘ अपीपतत् ’ इति मुद्रितपाठः।

(तै० सं० १.३.१३.१)। कु—कूमनः। त्र—अत्रा गौः। उरुष्य—उ॒रु॒ष्या णो॑ अ॒भि-शंस्ते॒ः (ऋ० १.६१.१५)॥

इकः सुञि॥ १३४ ॥

सुञ् निपातो गृह्यते। इगन्तस्य सुञि परतो मन्त्रविषये दीर्घो भवति। अ॒भी षु ण॒ः सखी॑नाम् (ऋ० ४.३१.३)। ऊ॒र्ध्व ऊ॒ षु णं॑ऊ॒तये॒ (ऋ० १.३६.१३)। 'सुञः' (८.३.१०५) इति षत्वम्। 'नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः' (८.४.२७) इति णत्वम्॥

द्व्यचोऽतस्तिङः॥ १३५ ॥

ऋचीति वर्तते। द्व्यचस्तिङन्तस्यात ऋग्विषये दीर्घो भवति। वि॒द्मा हि त्वा॒ गोप॑तिं शूर ॒गोना॑म् (ऋ० १०.४७.१)। वि॒द्मा श॒रस्यं॑ पि॒तरं॑म् (शौ० सं० १.२. १)। द्व्यच इति किम् ? अश्वा॒ भवं॑त वा॒जिनः॑ (मा० सं० ६.६)। अत इति किम्? आ दे॒वान् वं॑क्षि॒ यक्षि॑ च (ऋ० ५.२६.१)॥

निपातस्य च॥ १३६ ॥

ऋचीत्येव। निपातस्य च ऋग्विषये दीर्घ आदेशो भवति। ए॒वा तें॑ (ऋ० १०. २०.१०)। अच्छा॑ (ऋ० १.२.२)॥

अन्येषामपि दृश्यते॥ १३७ ॥

अन्येषामपि दीर्घो दृश्यते, स शिष्टप्रयोगादनुगन्तव्यः। यस्य दीर्घत्वं न विहितम्, दृश्यते च प्रयोगे, तदनेन कर्तव्यम्। केशाकेशि। कचाकचि। जलाषाट्। नारकः। पूरुषः ॥ शुनो दन्तदंष्ट्राकर्णकुन्दवराहपुच्छपदेषु॥ श्वादन्तः। श्वादंष्ट्रः। श्वाकर्णः। श्वाकुन्दः। श्वावराहः। श्वापुच्छः। श्वापदः॥

चौ॥ १३८ ॥

चौ परतः पूर्वपदस्य दीर्घो भवति। चावित्यञ्चतिर्लुप्तनकाराकारो गृह्यते। दधीचः पश्य। दधीचा। दधीचे। मधूचः पश्य। मधूचा। मधूचे। अन्तरङ्गोऽपि हि यणादेशो दीर्घविधानसामर्थ्याद् न प्रवर्तते॥

---

१ - 'णोऽग्नेः' इति तारा० बाल०।
२ - 'सत्पतिं' इति मुद्रितः पाठः।
३ - 'स तस्य' इति तारा० बाल०।
४ - 'अच्छा ते' इति बाल०।

संप्रसारणस्य॥ १३६ ॥

उत्तरपद इति वर्तते। संप्रसारणान्तस्य पूर्वपदस्योत्तरपदे दीर्घो भवति। कारीष-गन्धीपुत्रः। कारीषगन्धीपतिः। कौमुदगन्धीपुत्रः। कौमुदगन्धीपतिः। करीषस्येव गन्धोऽस्य। कुमुदस्येव गन्धोऽस्य। 'अल्पाख्यायाम्' 'उपमानाच्च' (५.४.१३६, १३७) इतीकारः समासान्तः। करीषगन्धेरपत्यं कारीषगन्ध्या, कुमुदगन्धेरपत्यं कौमुदगन्ध्या। तस्याः पुत्रः कौमुदगन्धीपुत्रः। कौमुदगन्धीपतिः। 'इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य' (६.३.६१) इत्येतद् न भवति। व्यवस्थितविभाषा (परि० ६६) हि सा। अकृत एव दीर्घत्वे ह्रस्वाभावपक्षे कृतार्थेनापि दीर्घेण पक्षान्तरे परत्वाद् ह्रस्वो बाध्यते। पुनः प्रसङ्गविज्ञानं (परि० ३६) च न भवति। 'सकृद्‌गतौ विप्रतिषेधे यद्‌बाधितं तद्‌बाधितमेव' (परि० ४०) इति॥

॥ इति श्रीवामनविरचितायां काशिकायां वृत्तौ षष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः॥

— o —

॥ षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अङ्गस्य॥ १ ॥

अधिकारोऽयमा सप्तमाध्यायपरिसमाप्तेः। यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामोऽङ्गस्येत्येवं तद् वेदितव्यम्। वक्ष्यति—'हलः' (६.४.२)—हूतः। जीनः। संवीतः। अङ्गस्येति किम्? निरुतम्। दुरुतम्। 'नामि' (६.४.३) दीर्घः—अग्नीनाम्। वायूनाम्। अङ्गस्येति किम्? क्रिमिणां पश्य। पामनां पश्य। 'अतो भिस ऐस्' (७.१.९)—वृक्षैः। प्लक्षैः। अङ्गस्येति किम् ? ब्राह्मणभिस्सा। ओदनभिस्सिटा। अङ्गाधिकारः कृतोऽन्यार्थो नामि दीर्घत्वाद्यपि व्यवस्थापयतीति तदर्थम् अर्थवद्‌ग्रहणपरिभाषा (परि० १४) नाश्रयितव्या भवति। अङ्गस्येति संबन्धसामान्य एषा षष्ठी यथायोगं विशेषेष्ववतिष्ठते। अथवा प्रातिपदिकार्थमात्रमविवक्षितविभक्त्यर्थमधिक्रियते। तदुत्तरत्र यथायोगं विपरिणम्यते। ततोऽकारान्तादङ्गाद् भिस ऐसित्येवमाद्यपि सम्यक् संपन्नं भवति॥

हलः॥ २ ॥

अङ्गावयवाद्धलो यदुत्तरं संप्रसारणं तदन्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति। हूतः। जीनः। संवीतः। हल इति किम् ? उतः। उतवान्। अङ्गावयवादिति किम् ? निरुतम्। तदन्तस्येति किम् ? विद्धः। विचितः। अण इत्येव—तृतीयः। '०तृतीया' (२.३.१८) इति वा निपातनादत्र दीर्घाभावः। अङ्गग्रहणमावर्तयितव्यं हल्विशेषणार्थम्, अङ्गकार्य-प्रतिपत्त्यर्थं च॥

नामि॥ ३ ॥

नामित्येतत् षष्ठीबहुवचनमागतनुट्कं गृह्यते। तस्मिन् परतोऽङ्गस्य दीर्घो भवति। अग्नीनाम्। वायूनाम्। कर्तॄणाम्। हर्तॄणाम्। अण इत्येतदत्र निवृत्तम्। आगतनुट्कग्रहण-मुत्तरार्थम्, कृते च नुटि दीर्घप्रतिपत्त्यर्थम्। अन्यथा हि नुडेव न स्यात्।

नामि दीर्घ आमि चेत्स्यात् कृते दीर्घे न नुड् भवेत्।
वचनाद् यत्र तन्नास्ति नोपधायाश्च चर्मणाम्॥

न तिसृचतसृ॥ ४ ॥

तिसृ चतसृ इत्येतयोर्नामि दीर्घो न भवति। तिसृणाम्। चतसृणाम्। इदमेव नामीति दीर्घप्रतिषेधवचनं ज्ञापकम्—'अचि र ऋतः' (७.२.१००) इत्येतस्मात् पूर्व-विप्रतिषेधेन नुडागमो भवतीति॥

छन्दस्युभयथा॥ ५ ॥

छन्दसि विषये तिसृचतस्रोर्नामि परत उभयथा दृश्यते, दीर्घश्चादीर्घश्च। तिसृणां मध्यन्दिने (काठ० सं० २७.६), तिसृ॒णां (ऋ० ५.६६.२) मध्यदिने। चतसृणां (काठ० सं० २७.६) मध्यदिने, चतसृणां मध्यदिने॥

नृ च॥ ६ ॥

नृ इत्येतस्य नामि पर उभयथा भवति। त्वं नृणां (पै० सं० २.१०.४) नृपते। त्वं नृ॒णां नृ॑पते (ऋ० २.१.१)। केचिदत्र छन्दसीति नानुवर्तयन्ति। तेन भाषायामपि विकल्पो भवति॥

---

१ - ' एतत् ' इति नास्ति न्या० पद०।

नोपधायाः॥ ७ ॥

नान्तस्याङ्गस्योपधाया नामि परतो दीर्घो भवति। पञ्चानाम्। सप्तानाम्। नवानाम्। दशानाम्। न इति किम् ? चतुर्णाम्। नामीत्येव—चर्मणाम्॥

सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ॥ ८ ॥

सर्वनामस्थाने च परतोऽसंबुद्धौ नोपधाया दीर्घो भवति। राजा, राजानौ, राजानः। राजानम्, राजानौ। सामानि तिष्ठन्ति। सामानि पश्य। सर्वनामस्थान इति किम् ? राजनि। सामनि। असंबुद्धाविति किम् ? हे राजन्। हे तक्षन्॥

वा षपूर्वस्य निगमे॥ ९ ॥

षपूर्वस्याचो नोपधाया निगमविषये सर्वनामस्थाने परतोऽसंबुद्धौ वा दीर्घो भवति। सं तंक्षाणं१ तिंष्ठन्तमब्रवीत् (मै० सं० २.४.१), स तक्षणं तिष्ठन्तमब्रवीत्। ऋभुक्षाणमिन्द्रम्, ऋभुक्षणमिन्द्रम् (ऋ० १.१११.४)। निगम इति किम् ? तक्षा, तक्षाणौ, तक्षाणः॥

सान्तमहतः संयोगस्य॥ १० ॥

सकारान्तस्य संयोगस्य यो नकारः महतश्च तस्योपधाया दीर्घो भवति सर्वनामस्थाने परतोऽसंबुद्धौ। श्रेयान्, श्रेयांसौ, श्रेयांसः। श्रेयांसि। पयांसि। यशांसि। महतः खल्वपि—महान्, महान्तौ, महान्तः। असंबुद्धाविति किम् ? हे श्रेयन्। हे महन्॥

अप्तृन्तृच्स्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तृणाम्॥ ११ ॥

अप् इत्येतस्य तृनन्तस्य तृजन्तस्य स्वसृ नप्तृ नेष्टृ त्वष्टृ क्षत्तृ होतृ पोतृ प्रशास्तृ इत्येतेषां चाङ्गानामुपधाया दीर्घो भवति सर्वनामस्थाने परतोऽसंबुद्धौ। अप्—आपः। बह्वाम्पि तडागानीति केचिदिच्छन्ति। तत्र 'समासान्तो विधिरनित्यः' (परि० ८४) इति समासान्तो न क्रियते। नित्यमपि च नुममकृत्वा दीर्घत्वमिष्यते। तृन्—कर्तारौ कटान्। वदितारौ जनापवादान्। कर्तारः। तृच्—कर्तारौ कटस्य। कर्तारः। हर्तारौ भारस्य। हर्तारः। स्वसृ—स्वसा, स्वसारौ, स्वसारः। नप्तृ—नप्ता, नप्तारौ, नप्तारः। नेष्टृ—नेष्टा, नेष्टारौ, नेष्टारः। त्वष्टृ—त्वष्टा, त्वष्टारौ, त्वष्टारः। क्षत्तृ—क्षत्ता, क्षत्तारौ, क्षत्तारः। होतृ—होता, होतारौ, होतारः। पोतृ—पोता, पोतारौ, पोतारः। प्रशास्तृ—प्रशास्ता, प्रशास्तारौ, प्रशास्तारः। नप्त्रादीनां ग्रहणमव्युत्पत्तिपक्षे विध्यर्थम्। व्युत्पत्ति-पक्षे नियमार्थम्, एवंभूतानामन्येषां संज्ञाशब्दानां दीर्घो मा भूदिति। पितरौ, पितरः। मातरौ, मातरः। असंबुद्धाविति किम् ? हे कर्तः। हे स्वसः॥

इन्हन्पूषार्यम्णां शौ ॥ १२ ॥

इन् हन् पूषन् अर्यमन् इत्येवमन्तानामङ्गानां शौ परत उपधाया दीर्घो भवति। बहुदण्डीनि। बहुच्छत्रीणि। बहुवृत्रहाणि। बहुभ्रूणहानि। बहुपूषाणि। बह्वर्यमाणि। सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः—इन्हन्पूषार्यम्णामुपधायाः शावेव दीर्घो भवति नान्यत्र। दण्डिनौ। छत्रिणौ। वृत्रहणौ। पूषणौ। अर्यमणौ।

दीर्घविधिर्य इहेन्प्रभृतीनां तं विनियम्य सुटीति सुविद्वान्।
शौ नियमं पुनरेव विदध्याद् भ्रूणहनीति तथास्य न दुष्येत्॥
शास्मि निवर्त्य सुटीत्यविशेषे शौ नियमं कुरु वाप्यसमीक्ष्य।
दीर्घविधेरुपधानियमान्मे हन्त यि दीर्घविधौ च न दोषः॥
सुट्यपि वा प्रकृतेऽनवकाशः शौ नियमोऽप्रकृतप्रतिषेधे।
यस्य हि शौ नियमः सुटि नैतत्तेन न तत्र भवेद्विनियम्यम्॥

हन्तेः 'अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति' (६.४.१५) इति दीर्घत्वं यत्, तदपि नियमेन बाध्यते—वृत्रहणि, भ्रूणहनीति। कथम् ? योगविभागः क्रियते। इन्हन्पूषार्यम्णां सर्वनामस्थान एव दीर्घो भवति, नान्यत्रेति। ततः शाविति द्वितीयो नियमः। शावेव सर्वनामस्थाने दीर्घो भवति, नान्यत्रेति। सर्वस्योपधालक्षणस्य दीर्घस्य नियमेन निवृत्तिः क्रियते। यस्तु न उपधालक्षणः स भवत्येव। वृत्रहायते। भ्रूणहायते। अथ वानुवर्तमानेऽपि सर्वनामस्थानग्रहणे सामर्थ्यादयमविशेषेण नियमः। शिशब्दो हि सर्वनामस्थानं नपुंसकस्य, न च तस्यान्यत् सर्वनामस्थानमस्तीत्यविशेषेण नियमः। तत्र तु नपुंसकस्येत्येतद् नाश्रीयते। तेनानपुंसकस्यापि दीर्घो न भवति। सर्वनामस्थानसंज्ञाविधाने तु नपुंसकस्य व्यापारोऽस्तीति तत्र नियमः क्रियमाणो नपुंसकस्य स्यात्॥

सौ च॥ १३ ॥

सावसंबुद्धौ परत इन्हन्पूषार्यम्णामुपधाया दीर्घो भवति। दण्डी। वृत्रहा। पूषा। अर्यमा। असंबुद्धाविति किम् ? हे दण्डिन्। हे वृत्रहन्। हे पूषन्। हे अर्यमन्॥

अत्वसन्तस्य चाधातोः॥ १४ ॥

अतु अस् इत्येवमन्तस्य अधातोरुपधायाः सावसंबुद्धौ परतो दीर्घो भवति। डवतु—भवान्। क्तवतु—कृतवान्। मतुप्—गोमान्। यवमान्। अत्र कृते दीर्घे नुमागमः कर्तव्यः।

---

१ - ' हन्ति यि ' इति पाठान्तरम्।

यदि हि परत्वाद् नित्यत्वात् च नुम् स्यात्, दीर्घस्य निमित्तमजुपधा विहन्येत। असन्तस्य—सुपयाः। सुयशाः। सुस्रोताः। अधातोरिति किम् ? पिण्डं ग्रसत इति पिण्डग्रः। चर्म वस्त इति चर्मवः। अनर्थकोऽप्यस्शब्दो गृह्यते, 'अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति' (परि० १६) इति। अन्तग्रहणमुपदेशप्रयोगैक-देशस्याप्यत्वन्तस्य परिग्रहार्थम्। अन्यथा मतुपो ग्रहणं न स्यात्, उपदेशे रूपनिर्ग्रहहेतौ नायमत्वन्त इति। असंबुद्धावित्येव—हे गोमन्। हे सुपयः॥

अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति॥ १५ ॥

अनुनासिकान्तस्याङ्गस्य उपधाया दीर्घो भवति क्विप्रत्यये परतो झलादौ च क्ङिति। प्रशान्। प्रतान्। झलादौ किति—शान्तः। शान्तवान्। शान्त्वा। शान्तिः। ङिति खल्वपि—शंशान्तः। तन्तान्तः। यङ्लुगन्तादयं तस्। अनुनासिकस्येति किम् ? ओदनपक्। पक्वः। पक्ववान्। क्विझलोरिति किम् ? गम्यते। रम्यते। क्ङितीति किम् ? गन्ता। रन्ता॥

अज्झनगमां सनि॥ १६ ॥

अजन्तानामङ्गानां हनिगम्योश्च सनि झलादौ परे दीर्घो भवति। अजन्तानाम्—विवीषति। तुष्टूषति। चिकीर्षति। जिहीर्षति। हन्—जिघांसति। गम्—अधिजिगांसते॥ **गमेरिङादेशस्येति वक्तव्यम्॥** इह मा भूत्—संजिगंसते वत्सो मात्रेति। स्वर्गं लोकं समजिगांसद् इति छन्दसि यदनिङादेशस्यापि दीर्घत्वं दृश्यते, तद् 'अन्येषामपि दृश्यते' (६.३.१३७) इत्यनेन भवति। अथ वा इहाज्ग्रहणं न कर्तव्यम्। सनि दीर्घो भवतीत्येता-वदेव सूत्रं कर्तव्यम्, तत्राचा गृह्यमाणस्य विशेषणे सति सिद्धमजन्तस्य दीर्घत्वम्। तत् क्रियते प्रवृत्तिभेदेन गमेरपि विशेषणार्थम्—अजन्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति, अजादेशस्य गमेरिति। ततो न वक्तव्यमिदं गमेरिङादेशस्येति॥

तनोतेर्विभाषा॥ १७ ॥

तनोतेरङ्गस्य सनि झलादौ विभाषा दीर्घो भवति। तितांसति, तितंसति। झलीत्येव—तितनिषति। 'सनीवन्तर्ध०' (७.२.४९) इत्यत्र तनोतेरुपसंख्यानादिडागमो भवति विकल्पेन॥

---

१ - 'निमित्तमतूपधा' इत्यपपाठो है० तारा०।

२ - 'सुश्रोताः' इति मुद्रितेषु।

३ - तु०—सुवर्गं लोकमंजिगांसन् (तै० सं० ५.५.५.४)।

क्रमश्च क्त्वि॥ १८ ॥

क्रम उपधाया विभाषा दीर्घो भवति क्त्वाप्रत्यये झलादौ परतः। क्रन्त्वा, क्रान्त्वा। झलीत्येव—क्रमित्वा। प्रक्रम्य, उपक्रम्येति 'बहिरङ्गोऽपि ल्यबादेशोऽन्तरङ्गानपि विधीन् बाधते' (परि० ५४) इति पूर्वमेव दीर्घत्वं न प्रवर्तते॥

च्छ्वोः शूडनुनासिके च॥ १९ ॥

छ इत्येतस्य सतुक्कस्य वकारस्य च स्थाने यथासंख्यं श् ऊठ् इत्येतावादेशौ भवतः, अनुनासिकादौ प्रत्यये परतः क्वौ झलादौ च क्ङिति। प्रश्नः। विश्नः। अन्तरङ्गत्वाच् 'छे च' (६.१.७३) इति तुकि कृते सतुक्कस्य शादेशः। वकारस्य ऊठ्—स्योनः। सिवेरौणादिके नप्रत्यये (प० उ० ३.९) लघूपधगुणात् पूर्वमूठ् क्रियते। तत्र कृतेऽन्तरङ्गत्वाद् यणादेशो नानाश्रयत्वात् च न 'वार्णादाङ्गं बलीयः' (परि० ५५) भवति। क्वौ छस्य—शब्दप्राट्। 'क्विब् वचि०' (प० उ० २.५८) इत्यादिनौणादिकः क्विप् दीर्घश्च। गोविट्। वकारस्य—अक्षद्यूः। हिरण्यष्ठ्यूः। 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' (परि० ५०) इति 'नाजानन्तर्ये०' (परि० ५१) इति प्रतिषिध्यते। झलादौ छस्य—पृष्टः। पृष्टवान्। पृष्ट्वा। वकारस्य—द्यूतः। द्यूतवान्। द्यूत्वा। क्ङितीत्येव — द्युभ्याम्। द्युभिः। केचिदत्र क्ङितीति नानुवर्तयन्ति। कथं द्युभ्यां द्युभिरिति ? ऊठि कृते, 'दिव उत्' (६.१.१३१) इति तपरत्वाद् मात्राकालो भविष्यति। छशां षः (८.२.३६) इत्यत्र छग्रहणं न कर्तव्यम्, अनेनैव हि सर्वत्र शकारो विधीयते। ऊठष्टित्करणम् 'एत्येधत्यूठ्सु' (६.१.८९) इति विशेषणार्थम्। 'वाह ऊठ्' (६.४.१३२) इत्ययमपि ठिदेव॥

ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च॥ २० ॥

ज्वर त्वर स्रिवि अव मव इत्येतेषामङ्गानां वकारस्य उपधायाश्च स्थान ऊडित्ययमादेशो भवति क्वौ परतोऽनुनासिके झलादौ च क्ङिति। जूः, जूरौ, जूरः। जूर्तिः। त्वर—तूः, तूरौ, तूरः। तूर्तिः। स्रिवि—स्रूः, स्रुवौ, स्रुवः। स्रूतः। स्रूतवान्। स्रूतिः। अव—ऊः, उवौ, उवः। ऊतिः। मव—मूः, मुवौ, मुवः। मूतिः। ज्वरत्वरोरुपधा वकारात् परा, स्रिव्यवमवां पूर्वा॥

राल्लोपः॥ २१ ॥

रेफादुत्तरयोश्छ्वोर्लोपो भवति क्वौ परतो झलादौ क्ङिति च परतः। मुर्छा—मूः, मुरौ, मुरः। मूर्तः। मूर्तवान्। मूर्तिः। 'न ध्याख्यापृमूर्च्छिमदाम्' (८.२.५७) इति

१ - ' मूतः, मूतवान् ' इत्यधिकं मुद्रितेषु। तन्न युक्तम्, सेट्त्वान् मवतेः।

निष्ठानत्वाभावः। हुर्छा—हूः, हुरौ, हुरः। हूर्णः। हूर्णवान्। हूर्तिः। राल्लोपे सतुक्कस्य छस्याभावात् केवलो गृह्यते। वकारस्य—तुर्वी—तूः, तुरौ, तुरः। तूर्णः। तूर्णवान्। तूर्तिः। धुर्वी—धूः, धुरौ, धुरः। धूर्णः। धूर्णवान्। धूर्तिः॥

असिद्धवदत्रा भात्॥ २२ ॥

असिद्धवदित्ययमधिकारः। यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम आ अध्यायपरिसमाप्तेस्तद् असिद्धवद् भवतीत्येवं वेदितव्यम्। आ भादिति विषयनिर्देशः। आ भसंशब्दनाद् यदुच्यते तत्र कर्तव्ये। अत्रेति समानाश्रयत्वप्रतिपत्त्यर्थम्। तच्चेदत्र भवति, यत्र तदाभाच्छास्त्रीयं विधीयते तदाश्रयमेव भवति। व्याश्रयं तु नासिद्धवद् भवतीत्यर्थः। असिद्धवचनमुत्सर्गलक्षणभावार्थम्, आदेशलक्षणप्रतिषेधार्थं च। एधि, शाधीत्यत्र एत्वशाभावयोः कृतयोर्झल्लक्षणं धित्वं न प्राप्नोति, असिद्धत्वाद् भवति। आगहि, जहीत्यत्रानुनासिकलोपे जभावे च 'अतो हेः' (६.४.१०५) इति लुक् प्राप्नोति, असिद्ध-त्वाद् न भवति। आ भादिति किम्? अभाजि। रागः। 'अत उपधायाः' (७.२.११६) इति वृद्धौ कर्तव्यायां नलोपो नासिद्धो भवति। अत्रग्रहणं किम् ? पपुषः पश्य। चिच्युषः पश्य। लुलुवुषः पश्य। वसुसंप्रसारणमाल्लोपे यणादेश उवङादेशे च कर्तव्ये नासिद्धं भवति। आल्लोपादीनि वसौ, वस्वन्तस्य विभक्तौ संप्रसारणमिति समानाश्रयत्वं नास्ति। 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' (परि० ५०) इत्येतदप्यत्र न भवति। किं कारणम् ? एषा हि परिभाषा आभाच्छास्त्रीया। तस्यां प्रवर्तमानायां वसुसंप्रसारणादीनामाभाच्छा-स्त्रीयाणामेवासिद्धत्वादन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपत् समुपस्थानं नास्तीति परिभाषा न प्रवर्तते ॥ **वुग्युटावुवङ्यणोः सिद्धौ भवत इति वक्तव्यम्॥** वुग् उवङादेशे—बभूव, बभूवतुः, बभुवुः। युट् यणादेशे—उपदिदीये, उपदिदीयाते, उपदिदीयिरे। आ भादित्ययमभिविधावाङ्। तेन भाधिकारेऽप्यसिद्धवद् भवति॥

श्नान्नलोपः॥ २३ ॥

श्नादिति श्नमयमुत्सृष्टमकारो गृह्यते। तत उत्तरस्य नकारस्य लोपो भवति। अनक्ति। भनक्ति। हिनस्ति। शकारवतो ग्रहणं किम्? यज्ञानाम्। यत्नानाम्। 'सुपि च' (७.३.१०२) इति परत्वात् कृतेऽपि दीर्घत्वे स्थानिवद्भावाद् नलोपः स्यादेव। विश्नानां प्रश्नानामित्यत्र 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव०' (परि० १०५) इत्येवं न भवति॥

अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति॥ २४ ॥

---

१ - 'यत्र भवति' इति व्यत्यस्तः पाठो मुद्रितेषु। यथान्यासमत्र 'भवति' इति पाठो न स्यात्।

अनिदितामङ्गानां हलन्तानामुपधाया नकारस्य लोपो भवति क्ङिति प्रत्यये परतः। स्रस्तः। ध्वस्तः। स्रस्यते। ध्वस्यते। सनीस्रस्यते। दनीध्वस्यते। अनिदितामिति किम्? नन्द्यते। नानन्द्यते। हल इति किम्? नीयते। नेनीयते। उपधाया इति किम्? नह्यते। नानह्यते। क्ङितीति किम्? स्रंसिता। ध्वंसिता॥ **अनिदितां नलोपे लङ्गिकम्प्योरुपतापशरीरविकारयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम्॥** विलगितः। विकपितः। उपतापशरीरविकारयोरिति किम्? विलङ्गितः। विकम्पितः॥ **रञ्जेर्णौ मृगरमण उपसंख्यानं कर्तव्यम्॥** रजयति मृगान्। 'जनीजृष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च' (भ्वा० ५६०) इति मित्त्वादुपधाह्रस्वत्वम्। मृगरमण इति किम्? रञ्जयति वस्त्राणि॥ **घिनुणि च रञ्जेरुपसंख्यानं कर्तव्यम्॥** रागी। त्यजरजभज० (३.२.१४२) इति निपातनाद् वा सिद्धम्॥ **रजकरजनरजःसूपसंख्यानं कर्तव्यम्॥** रजकः। रजनम्। रजः॥

दंशसञ्जस्वञ्जां शपि॥ २५॥

दंश सञ्ज ष्वञ्ज इत्येतेषामङ्गानां शपि परत उपधाया नकारस्य लोपो भवति। दशति। सजति। परिष्वजते॥

रञ्जेश्च॥ २६॥

रञ्जेश्च शपि परत उपधाया नकारस्य लोपो भवति। रजति, रजतः, रजन्ति। पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम्॥

घञि च भावकरणयोः॥ २७॥

भावकरणवाचिनि घञि परतो रञ्जेरुपधाया नकारस्य लोपो भवति। भावे— आश्चर्यो रागः। विचित्रो रागः। करणे—रज्यतेऽनेनेति रागः। भावकरणयोरिति किम्? रजन्ति तस्मिन्निति रङ्गः॥

स्यदो जवे॥ २८॥

जवेऽभिधेये स्यद इति घञि निपात्यते। स्यन्देर्नलोपो वृद्ध्यभावश्च। इक्प्रकरणाद् 'न धातुलोप०' (१.१.४) इति प्रतिषेधो नास्ति। गोस्यदः। अश्वस्यदः। जव इति किम्? तैलस्यन्दः। घृतस्यन्दः॥

अवोदैधौद्मप्रश्रथहिमश्रथाः॥ २९॥

अवोद एध ओद्म प्रश्रथ हिमश्रथ इत्येते निपात्यन्ते। अवोद इत्युन्देरवपूर्वस्य

घञि नलोपो निपात्यते। अवोदः। एध इति इन्धेर्घञि नलोपो गुणश्च निपात्यते। 'न धातुलोप आर्धधातुके' (१.१.४) इति हि प्रतिषेधः स्यात्। एधः। ओद्म इति उन्देरौणादिके मन्प्रत्यये नलोपो गुणश्च निपात्यते। ओद्मः। प्रश्रथ इति प्रपूर्वस्य श्रन्थेर्घञि नलोपो वृद्ध्यभावश्च निपात्यते। प्रश्रथः। हिमश्रथ इति हिमपूर्वस्य श्रन्थेर्घञ्येव निपातनम्। हिमश्रथः॥

नाञ्चेः पूजायाम्॥ ३० ॥

अञ्चेः पूजायामर्थे नकारस्य लोपो न भवति। अञ्चिता अस्य गुरवः। अञ्चितमिव शिरो वहति। 'अञ्चेः पूजायाम्' (७.२.५३) इति इडागमः। पूजायामिति किम् ? उदक्तमुदकं कूपात्। उद्धृतमित्यर्थः। 'यस्य विभाषा' (७.२.१५) इतीट्प्रतिषेधः॥

क्त्वि स्कन्दिस्यन्दोः॥ ३१ ॥

क्त्वाप्रत्यये परतः स्कन्द स्यन्द इत्येतयोर्नकारलोपो न भवति। स्कन्त्वा। स्यन्त्वा। स्यन्देरूदित्त्वात् पक्ष इडागमः (७.२.४४)। स्यन्दित्वा। तत्र यदा इडागमस्तदा 'न क्त्वा सेट्' (१.२.१८) इति कित्त्वप्रतिषेधादेव नलोपाभावः॥

जान्तनशां विभाषा॥ ३२ ॥

जान्तानामङ्गानां नशेश्च क्त्वाप्रत्यये परतो विभाषा नकारलोपो न भवति। रङ्क्त्वा, रक्त्वा। भङ्क्त्वा, भक्त्वा। नशः—नंष्ट्वा, नष्ट्वा। इट्पक्षे नशित्वा॥

भञ्जेश्च चिणि॥ ३३ ॥

भञ्जेश्च चिणि परतो विभाषा नकारलोपो भवति। अभाजि, अभञ्जि। अप्राप्तोऽयं नलोपः पक्षे विधीयते। ततो नेति नानुवर्तते॥

शास इदङ्हलोः॥ ३४ ॥

शास उपधाया इकारादेशो भवति अङि परतो हलादौ च क्ङिति। अन्वशिषत्, अन्वशिषताम्, अन्वशिषन्। हलादौ किति—शिष्टः। शिष्टवान्। ङिति—आवां शिष्वः। वयं शिष्मः। इत्वे कृते 'शासिवसिघसीनां च' (८.३.६०) इति षत्वम्। अङ्हलोरिति किम्? शासति। शशासतुः, शशासुः ॥ क्वौ च शास इत्त्वं भवतीति

---

१ - ' अञ्चितमेव ' इति है०। २ - ' तौ शिष्टः ' इति बाल०।

वक्तव्यम्॥ आर्यान् शास्तीति आर्यशीः। मित्रशीः। यस्मात् शासेरङ् विहितः 'शासु अनुशिष्टौ' (अदा० ६८) इति तस्यैवेदं ग्रहणमिष्यते। 'आङः शासु इच्छायाम्' (अदा० १२) इत्यस्य न भवति। आशास्ते। आशास्यमानः ॥ **क्विप्प्रत्यये तु तस्यापि भवतीति वक्तव्यम्॥** आशीः, आशिषौ, आशिषः। 'क्षियाशीःप्रैषेषु तिङाकाङ्क्षम्' (८.२.१०४) इति निपातनाद् वा सिद्धम्॥

शा हौ॥ ३५ ॥

शासो हौ परतः शा इत्ययमादेशो भवति। अनुशाधि। प्रशाधि। उपधाया इति निवृत्तम्, ततः शास इति स्थानेयोगा (१.१.४६) षष्ठी भवति। क्ङितीत्येतदपि निवृत्तम्। तेन यदा 'वा छन्दसि' (३.४.८८) इति पित्त्वं हिशब्दस्य, तदाप्यादेशो भवत्येव। शाधीत्याद्युदात्तमपि छन्दसि दृश्यते॥

हन्तेर्जः॥ ३६ ॥

हन्तेर्धातोर्ज इत्ययमादेशो भवति हौ परतः। ज१हि शत्रून् (ऋ० ३.४७.२)॥

अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति॥ ३७॥

अनुदात्तोपदेशानाम् अनुनासिकान्तानाम् अङ्गानां वनतेस्तनोत्यादीनां च लोपो भवति झलादौ क्ङिति प्रत्यये परतः। यमु—यत्वा। यतः। यतवान्। यतिः। रमु—रत्वा। रतः। रतवान्। रतिः। अनुदात्तोपदेशा अनुनासिकान्ता यमिरमिनमिगमिहनि-मन्यतयः। वनति—वतिः। क्तिनो रूपमेतत्। क्तिचि तु 'न क्तिचि दीर्घश्च' (६.४.३९) इति भवति। अन्यत्र झलादाविटा भवितव्यम्। तनोत्यादयः—ततः। ततवान्। सनोतेरात्वं वक्ष्यति (६.४.४२)। क्षणु—क्षतः। क्षतवान्। ऋणु—ऋतः। ऋतवान्। तृणु—तृतः। तृतवान्। घृणु—घृतः। घृतवान्। वनु—वतः। वतवान्। मनु—मतः। मतवान्। ङिति—अतत। अतथाः। अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामिति किम् ? शान्तः। शान्तवान्। तान्तः। तान्तवान्। दान्तः। दान्तवान्। अनुनासिकस्येति किम्? पक्वः। पक्ववान्। झलीति किम् ? गम्यते। रम्यते। क्ङितीति किम् ? यन्ता। यन्तव्यम्। उपदेशग्रहणं किम् ? इह च यथा स्यात्—गतिः। इह च मा भूत्—शान्तः। शान्तवानिति॥

---

१ - 'अनुनासिकान्तानाम्' इति नास्ति मुद्रितेषु।

२ - 'चानुनासिकलोपः' इति मुद्रितपाठः।

वा ल्यपि॥ ३८ ॥

ल्यपि परतोऽनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो वा भवति। व्यवस्थितविभाषा (परि० ६६) चेयम्। तेन मकारान्तानां विकल्पो भवति, अन्यत्र नित्यमेव लोपः। प्रयत्य, प्रयम्य। प्ररत्य, प्ररम्य। प्रणत्य, प्रणम्य। आगत्य, आगम्य। आहत्य। प्रमत्य। प्रवत्य। प्रक्षत्य॥

न क्तिचि दीर्घश्च ॥ ३९ ॥

क्तिचि परतोऽनुदात्तोपदेशादीनामनुनासिकलोपो दीर्घश्च न भवति। यन्तिः। वन्तिः। तन्तिः। अनुनासिकलोपे प्रतिषिद्धे 'अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति' (६.४.१५) इति दीर्घः प्राप्नोति, सोऽपि प्रतिषिध्यते॥

गमः क्वौ॥ ४० ॥

गमः क्वौ परतोऽनुनासिकलोपो भवति। अङ्गगत्। कलिङ्गगत्। अ॒ध्व॒गतो॒ हर॑यः (शौ० सं० १३.१.३६) ॥ **गमादीनामिति वक्तव्यम्॥** इहापि यथा स्यात्— संयत्। परीतत् ॥ **ऊ च गमादीनामिति वक्तव्यम्॥** अ॒ग्रे॒गूः (तै० सं० १.१.५.१)। अग्रेभ्रूः॥

विड्वनोरनुनासिकस्यात्॥ ४१ ॥

विटि वनि च प्रत्यये परतोऽनुनासिकान्तस्याङ्गस्याकार आदेशो भवति। अ॒ब्जा गो॒जा ऋ॒त॒जा अ॒द्रि॒जाः (ऋ० ४.४०.५)। गो॒षा इन्दो॑ नृ॒षा अ॑सि (ऋ० ९.२.१०)। कूपखाः। शतखाः। सहस्रखाः। दधिक्राः। अग्रेगा उन्नेतॄणाम्। 'जनसनखनक्रमगमो विट्' (३.२.६७) इति विट् प्रत्ययः। 'सनोतेरनः' (८.३.१०६) इति षत्वं गो॒षा इन्दो॑ नृ॒षा अ॑सीत्यत्र। वन्—विजावा। अग्रेजावा। 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (३.२.७५) इति वनिप् प्रत्ययः। अनुनासिकस्येति वर्तमाने पुनरनुनासिकग्रहणमनुनासिकमात्रपरिग्रहार्थम्, अन्यथा ह्यनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामेव स्यात्॥

जनसनखनां सञ्झलोः॥ ४२ ॥

झलि क्ङिति इति चानुवर्तते। जन सन खन इत्येतेषामङ्गानां सनि झलादौ क्ङिति झलादौ प्रत्यये परत आकार आदेशो भवति। जन्—जातः। जातवान्। जातिः। सन्—

१ - 'ऊङ्' इति प्रायिकः पाठः। महाभाष्ये च तथा। व्याख्याकृद्भिस्तु ङकारः प्रयोजनाभावाद् नोरीक्रियते।

सनि—सिषासति। सातः। सातवान्। सातिः। खन्—खातः। खातवान्। खातिः। झल्ग्रहणं सन्विशेषणार्थं किमर्थमनुवर्त्यते ? इह मा भूत्—जिजनिषति। सिसनिषति। चिखनिषति। सनोतेः 'सनीवन्तर्ध०' (७.२.४६) इति पक्ष इडागमः। तदिह सनोत्यर्थमेव सन्ग्रहणम्। अत्र झलादौ क्ङिति सनोतेर्विप्रतिषेधाद् आत्वमनुनासिकलोपं बाधते। 'घुमास्थागापाजहातिसां हलि' (६.४.६६) इति हल्ग्रहणं ज्ञापकम्—अस्मिन्नसिद्धप्रकरणे विप्रतिषेधो भवतीति॥

ये विभाषा॥ ४३ ॥

यकारादौ क्ङिति प्रत्यये परतो जनसनखनामाकार आदेशो भवति विभाषा। जायते, जन्यते। जाजायते, जञ्जन्यते। सायते, सन्यते। सासायते, संसन्यते। खायते, खन्यते। चाखायते, चङ्खन्यते। जनेः श्यनि 'ज्ञाजनोर्जा' (७.३.७९) इति नित्यं जादेशो भवति॥

तनोतेर्यकि॥ ४४ ॥

तनोतेर्यकि परतो विभाषा आकार आदेशो भवति। तायते, तन्यते। यकीति किम्? तन्तन्यते॥

सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम्॥ ४५ ॥

सनोतेरङ्गस्य क्तिचि प्रत्यये परत आकार आदेशो भवति, लोपश्चास्यान्यतरस्याम्। सातिः, सन्तिः, सतिः। अन्यतरस्यांग्रहणं विस्पष्टार्थम्। येसंबद्धं हि विभाषाग्रहणमिह निवृत्तमित्याशङ्क्येत॥

आर्धधातुके॥ ४६ ॥

आर्धधातुक इत्यधिकारः। 'न ल्यपि' (६.४.६९) इति प्रागेतस्माद् यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम आर्धधातुक इत्येवं तद् वेदितव्यम्। वक्ष्यति—'अतो लोपः' (६.४.४८)—चिकीर्षिता। जिहीर्षिता। आर्धधातुक इति किम् ? भवति, भवतः। अदिप्रभृतिभ्यः शपो लुग्वचनं (२.४.७२) प्रत्ययलोपलक्षणप्रतिषेधार्थं स्यादित्येतद् न ज्ञापकं शपो लोपाभावस्य। 'यस्य हलः' (६.४.४९)—बेभिदिता। बेभिदितुम्। बेभिदितव्यम्। आर्धधातुक इति किम् ? बेभिद्यते। 'णेरनिटि' (६.४.५१)—कारणा। हारणा। आर्धधातुक इति किम् ? कारयति। हारयति। 'आतो लोप इटि च' (६.४.६४)—ययतुः, ययुः। ववतुः, ववुः। आर्धधातुक इति किम् ? यान्ति। वान्ति। 'घुमास्थागापा-जहातिसां हलि' (६.४.६६)—दीयते। धीयते। आर्धधातुक इति किम् ? अदाताम्।

अधाताम्। 'वान्यस्य संयोगादेः' (६.४.६८)—स्नेयात्, स्नायात्। आर्धधातुक इति किम्? स्नायात्। आशीर्लिङोऽन्यत्र न भवति। 'स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणो-रुपदेशेऽज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च' (६.४.६२)—कारिषीष्ट। हारिषीष्ट। आर्ध-धातुक इति किम् ? क्रियेत। ह्रियेत। यगन्तस्याजन्तत्वात् चिण्वद्भावे सति वृद्धिः स्यात्, ततश्च युक् प्रसज्येत।

अतो लोपो यलोपश्च णिलोपश्च प्रयोजनम्।
आल्लोप ईत्वमेत्वं च चिण्वद्भावश्च सीयुटि॥

भ्रस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम् ॥ ४७ ॥

भ्रस्जो रेफस्योपधायाश्च रमन्यतरस्यां भवति। रोपधयोरिति स्थानषष्ठीनिर्देशादुपधा रेफश्च निवर्तेते, मित्त्वात् चायमचोऽन्त्यात् परो भवति। भ्रष्टा, भर्ष्टा। भ्रष्टुम्, भर्ष्टुम्। भ्रष्टव्यम्, भर्ष्टव्यम्। भ्रज्जनम्, भर्जनम्। भृष्टः, भृष्टवानित्यत्र पूर्वविप्रतिषेधेन संप्रसारणं भवति। उपदेश इत्येव—बरीभृज्ज्यते॥

अतो लोपः ॥ ४८ ॥

अकारान्तस्यार्धधातुके लोपो भवति। चिकीर्षिता। चिकीर्षितुम्। चिकीर्षि-तव्यम्। धिनुतः। कृणुतः। अत इति किम् ? चेता। स्तोता। तपरकरणं किम् ? याता। वाता। आर्धधातुक इति किम् ? वृक्षत्वम्। वृक्षता। वृद्धिदीर्घाभ्यामतो लोपः पूर्वविप्रतिषेधेन। चिकीर्षकः। जिहीर्षकः। चिकीर्ष्यते। जिहीर्ष्यते॥

यस्य हलः ॥ ४९ ॥

हल उत्तरस्य यशब्दस्यार्धधातुके लोपो भवति। बेभिदिता। बेभिदितुम्। बेभिदि-तव्यम्। यस्येति संघातग्रहणमेतत्। तत्र 'अलोऽन्त्यस्य' (१.१.५२) इत्येतद् न भवति, 'अतो लोपः' (६.४.४८) इत्यनेनैव तस्य सिद्धत्वात्। हल इति वा पञ्चमीनिर्देशः, तत्र 'आदेः परस्य' (१.१.५४) इति यकारोऽनेन लुप्यते। संघातग्रहणं किम् ? ईर्ष्यिता। मव्यिता। हल इति किम् ? लोलूयिता। पोपूयिता॥

क्यस्य विभाषा ॥ ५० ॥

क्यस्य हल उत्तरस्य विभाषा लोपो भवत्यार्धधातुके। समिध्यिता, समिधिता। दृषद्यिता, दृषदिता। समिधमात्मन इच्छति, समिद् इवाचरति इति वा क्यच्क्यङौ यथायोगं

१ - 'समिधमिवात्मानमाचरति' इति प्रायिकः पाठः। अत्र पदमञ्जरी द्रष्टव्या।

कर्तव्यौ॥

णेरनिटि ॥ ५१ ॥

अनिडादावार्धधातुके णेर्लोपो भवति। इयङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घाणामपवादः। अततक्षत्। अररक्षत्। आशिशत्। आटिटत्। कारणा। हारणा। कारकः। हारकः। कार्यते। हार्यते। ज्ञीप्सति। अनिटीति किम्? कारयिता। हारयिता॥

निष्ठायां सेटि ॥ ५२ ॥

निष्ठायां सेटि परतो णेर्लोपो भवति। कारितम्। हारितम्। गणितम्। लक्षितम्। सेटीति किम्? संज्ञपितः पशुः। सेड्ग्रहणसामर्थ्यादिह पूर्वेणापि न भवति। 'सनीवन्तर्ध०' (७.२.४६) इति ज्ञपेरिटि विकल्पिते 'यस्य विभाषा' (७.२.१५) इति निष्ठायां प्रतिषेधः। अथ पुनरेकाच इति तत्रानुवर्तते। तदा नित्यमत्र भवितव्यमेवेडागमेनेति सेड्ग्रहणमनर्थकम्? तत् क्रियते कालावधारणार्थम्, इडागमे कृते णिलोपो यथा स्यात्। अकृते हि तत्र णिलोपे सति कारितमित्यत्र 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' (७.२.१०) इतीटः प्रतिषेधः प्रसज्येत॥

जनिता मन्त्रे ॥ ५३ ॥

जनितेति मन्त्रविषय इडादौ णिलोपो निपात्यते। यो नः॑ पि॒ता ज॑नि॒ता (ऋ० १०.८२.३)। मन्त्र इति किम्? जनयिता॥

शमिता यज्ञे ॥ ५४ ॥

यज्ञकर्मणि शमितेति इडादौ तृचि णिलोपो निपात्यते। शृ॒तं ह॒वि३ः श॑मितः (तै० सं० ६.३.१०.१)। तृचि संबुध्यन्तमेतत्। यज्ञ इति किम्? शृतं हविः शमयितः॥

अयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु ॥ ५५ ॥

आम् अन्त आलु आय्य इत्नु इष्णु इत्येतेषु परतो णेरयादेशो भवति। कारयांचकार। हारयांचकार। अन्त—गण्डयन्तः। मण्डयन्तः। आलु—स्पृहयालुः। गृहयालुः। आय्य—स्पृ॒हया॒य्यः॑ (ऋ० ६.१५.१२)। गृहयाय्यः। इत्नु—स्तनयित्नुः। इष्णु—पोषयिष्णवः। पारयिष्णवः। नेति वक्तव्येऽयादेशवचनमुत्तरार्थम्॥

---

१ - 'तृचि' इति नास्ति बाल०। २ - पो॒षयि॒ष्णुः॑ (मै० सं० ४.२.१४)।

ल्यपि लघुपूर्वात् ॥ ५६ ॥

ल्यपि परतो लघुपूर्वाद् वर्णाद् उत्तरस्य णेरयादेशो भवति। प्रणमय्य, प्रतमय्य, प्रदमय्य, प्रशमय्य, संदमय्य गतः। प्रबेभिदय्य गतः। प्रगणय्य गतः। ह्रस्वयलोपाल्लोपा-नामसिद्धत्वं न भवत्यसमानाश्रयत्वात्, ह्रस्वादयो हि णौ, ल्यपि णेरयादेशो भवति। लघुपूर्वादिति किम् ? प्रपात्य गतः॥

विभाषापः ॥ ५७ ॥

आप उत्तरस्य णेर्ल्यपि परतो विभाषायादेशो भवति। प्रापय्य गतः, प्राप्य गतः। इङादेशस्य लाक्षणिकत्वाद् न भवति। अध्याप्य गतः॥

युप्लुवोर्दीर्घश्छन्दसि ॥ ५८ ॥

यु प्लु इत्येतयोर्ल्यपि परतश्छन्दसि विषये दीर्घो भवति। दान्त्यंनुपूर्वं वियूयं (ऋ० १०.१३१.२)। यत्रापो दक्षिणा परिप्लूय (काठ० सं० २५.३)। छन्दसीति किम् ? संयुत्य। आप्लुत्य॥

क्षियः ॥ ५९ ॥

क्षियश्च दीर्घो भवति ल्यपि परतः। प्रक्षीय॥

निष्ठायामण्यदर्थे॥ ६० ॥

ण्यतः कृत्यस्यार्थो भावकर्मणी, ताभ्यामन्यत्र या निष्ठा, तस्यां क्षियो दीर्घो भवति। आक्षीणः। प्रक्षीणः। परिक्षीणः। अकर्मकत्वात् क्षियः कर्तरि क्तः। प्रक्षीणमिदं देवदत्तस्येति 'क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः' (३.४.७६) इत्यधिकरणे क्तः। अण्यदर्थ इति किम् ? अक्षितमसि मा मेंक्षेष्ठाः (तै० सं० १.६.५.१)। क्षितमिति भावे दीर्घाभावात् 'क्षियो दीर्घात्' (८.२.४६) इति निष्ठानत्वमपि न भवति॥

वाक्रोशदैन्ययोः॥ ६१ ॥

आक्रोशे गम्यमाने दैन्ये च क्षियो निष्ठायामण्यदर्थे वा दीर्घो भवति। क्षितायुरेधि, क्षीणायुरेधि। दैन्ये—क्षितकः, क्षीणकः। क्षितोऽयं तपस्वी, क्षीणोऽयं तपस्वी॥

---

१ - 'वर्णाद्' इति नास्ति बाल० ।

स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च ॥ ६२ ॥

स्य सिच् सीयुट् तासि इत्येतेषु भावकर्मविषयेषु परत उपदेशेऽजन्तानामङ्गानां हन् ग्रह दृश् इत्येतेषां च चिण्वत् कार्यं भवति वा। यदा चिण्वत् तदेडागमो भवति। कस्य? स्यसिच्सीयुट्तासीनामेवेति वेदितव्यम्। ते हि प्रकृताः। अङ्गस्य तु लक्ष्यविरोधाद् न क्रियते। कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ?

चिण्वद् वृद्धिर्युक्च हन्तेश्च घत्वं दीर्घश्चोक्तो यो मितां वा चिणीति।
इट् चासिद्धस्तेन मे लुप्यते णिर्नित्यश्चायं वल्निमित्तो विघाती॥

अजन्तानां तावत्—चायिष्यते, चेष्यते। अचायिष्यत, अचेष्यत। दायिष्यते, दास्यते। अदायिष्यत, अदास्यत। शामिष्यते, शमिष्यते, शमयिष्यते। अशामिष्यत, अशमिष्यत, अशमयिष्यत। हन्—घानिष्यते, हनिष्यते। अघानिष्यत, अहनिष्यत। ग्रह—ग्राहिष्यते, ग्रहीष्यते। अग्राहिष्यत, अग्रहीष्यत। 'ग्रहोऽलिटि दीर्घः' (७.२.३७) इति प्रकृतस्येटो दीर्घत्वम्। दृश्—दर्शिष्यते, द्रक्ष्यते। अदर्शिष्यत, अद्रक्ष्यत। सिच्यजन्तानाम्—अचायिषाताम्, अचेषाताम्। अदायिषाताम्, अदिषाताम्। अशामिषाताम्, अशमिषाताम्, अशमयिषाताम्। हन्—अघानिषाताम्, अवधिषाताम्, अहसाताम्। ग्रह—अग्राहिषाताम्, अग्रहीषाताम्। दृश—अदर्शिषाताम्, अदृक्षाताम्। सीयुट्यजन्तानाम्—चायिषीष्ट, चेषीष्ट। दायिषीष्ट, दासीष्ट। शामिषीष्ट, शमिषीष्ट, शमयिषीष्ट। हन्—घानिषीष्ट, वधिषीष्ट। ग्रह—ग्राहिषीष्ट, ग्रहीषीष्ट। दृश्—दर्शिषीष्ट, दृक्षीष्ट। तासावजन्तानाम्—चायिता, चेता। दायिता, दाता। शामिता, शमिता, शमयिता। हन्—घानिता, हन्ता। ग्रह—ग्राहिता, ग्रहीता। दृश्—दर्शिता, द्रष्टा। स्यसिच्सीयुट्तासिष्विति किम् ? चेतव्यम्। दातव्यम्। भावकर्मणोरिति किम् ? चेष्यति। दास्यति। उपदेश इति किम् ? कारिष्यत इति गुणे कृते रपरत्वे च न प्राप्नोति, उपदेशग्रहणाद् भवति। अज्झनग्रहदृशामिति किम्? पठिष्यते। अङ्गाधिकारविहितं कार्यमिहातिदिश्यते। तेन हनिणिङामादेशा न भवन्ति। हनिष्यते, घानिष्यते। एष्यते, आयिष्यते। अध्येष्यते, अध्यायिष्यते। 'हनो वध लिङि', 'लुङि च' (२.४.४२, ४३), 'इणो गा लुङि' (२.४.४५), 'विभाषा लुङ्लृङोः' (२.४.५०) इत्येते विधयो न भवन्ति॥

दीङो युडचि क्ङिति॥ ६३ ॥

दीङो युडागमो भवत्यजादौ क्ङिति प्रत्यये परतः। उपदिदीये, उपदिदीयाते, उपदिदीयिरे। दीङ इति पञ्चमीनिर्देशादजादेर्युडागमो भवति। विधानसामर्थ्यात् च 'एरनेकाचः०'

(६.४.८२) इति यणादेशे कर्तव्ये तस्यासिद्धत्वं न भवति। अचीति किम् ? उपदेदीयते। क्ङितीति किम् ? उपदानम्॥

आतो लोप इटि च॥ ६४ ॥

इट्यजादावार्धधातुके क्ङिति चाकारान्तस्याङ्गस्य लोपो भवति। इटि—पपिथ। तस्थिथ। किति—पपतुः, पपुः। तस्थतुः, तस्थुः। गोदः। कम्बलदः। ङिति—प्रदा। प्रधा। आर्धधातुक इत्येव—यान्ति। वान्ति। व्यत्यरे। व्यत्यले। रातेर्लातेश्च लङीटि रूपम्। अचीत्येव—ग्लायते। दासीय॥

ईद्यति॥ ६५ ॥

ईकार आदेशो भवत्याकारान्तस्याङ्गस्य यति परतः। देयम्। धेयम्। हेयम्। स्तेयम्॥

घुमास्थागापाजहातिसां हलि॥ ६६॥

घुसंज्ञकानामङ्गानां मा स्था गा पा जहाति सा इत्येतेषां हलादौ क्ङिति प्रत्यये परत ईकारादेशो भवति। दीयते। धीयते। देदीयते। देधीयते। मीयते। मेमीयते। स्थीयते। तेष्ठीयते। गीयते। जेगीयते। अध्यगीष्ट, अध्यगीषाताम्, अध्यगीषत। पीयते। पेपीयते। पातेरिह ग्रहणं नास्ति, लुग्विकरणत्वात् (परि० ६०)। पायत इत्येव तस्य भवति। हीयते। जेहीयते। जहातेरिह निर्देशाद् जिहातेर्ग्रहणं न भवति। हायते। 'षोऽन्तकर्मणि' (दिवा० ३८)—अवसीयते। अवसेषीयते। हलीति किम् ? ददतुः। ददुः। आतोलोपाद्धि परत्वादीत्वं स्यात्। एतदेव हल्ग्रहणं ज्ञापकमस्मिन् प्रकरणे विप्रति-षेधे नासिद्धत्वं भवति। क्ङितीत्येव—दाता। धाता॥

एर्लिङि॥ ६७ ॥

घुमास्थागापाजहातिसामङ्गानां लिङि परत एकारादेशो भवति। देयात्। धेयात्। मेयात्। स्थेयात्। गेयात्। पेयात्। हेयात्। अवसेयात्। क्ङितीत्येव—दासीष्ट। धासीष्ट॥

वान्यस्य संयोगादेः॥ ६८ ॥

घ्वादिभ्योऽन्यस्य संयोगादेराकारान्तस्य वैकारादेशो भवति लिङि परतः। ग्लेयात्, ग्लायात्। म्लेयात्, म्लायात्। अन्यस्येति किम् ? स्थेयात्। संयोगादेरिति किम् ? यायात्। क्ङितीत्येव—ग्लासीष्ट। अङ्गस्येत्येव—निर्वायात्॥

न ल्यपि॥ ६९ ॥

ल्यपि प्रत्यये परतो घुमास्थागापाजहातिसां यदुक्तं तद् न भवति। प्रदाय। प्रधाय। प्रमाय। प्रस्थाय। प्रगाय। प्रपाय। प्रहाय। अवसाय॥

मयतेरिदन्यतरस्याम्॥ ७० ॥

मयतेरिकारादेशो वा भवति ल्यपि परतः। अपमित्य, अपमाय॥

लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः॥ ७१ ॥

लुङ् लङ् लृङ् इत्येतेषु परतोऽङ्गस्याडागमो भवति, उदात्तश्च स भवति। लुङ्—अकार्षीत्। अहार्षीत्। लङ्—अकरोत्। अहरत्। लृङ्—अकरिष्यत्। अहरिष्यत्॥

आडजादीनाम्॥ ७२ ॥

आडागमो भवत्यजादीनां लुङ्लङ्लृङ्क्षु परतः, उदात्तश्च स भवति। ऐक्षिष्ट। ऐहिष्ट। औब्जीत्। औम्भीत्। लङ्—ऐक्षत। ऐहत। औब्जत्। औम्भत्। लृङ्—ऐक्षिष्यत। ऐहिष्यत। औब्जिष्यत्। औम्भिष्यत्। इह ऐज्यत औप्यत औह्यतेति लङि कृते लावस्थायामडागमादन्तरङ्गत्वाद् (परि० ५०) लादेशः क्रियते। तत्र कृते विकरणो नित्यत्वादडागमं बाधते (परि० ४२)। शब्दान्तरप्राप्तेरडागमस्यानित्यत्वम्, कृते हि विकरणान्तस्याङ्गस्य तेन भवितव्यम् , अकृते तु धातुमात्रस्य। 'शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति' (परि० ४३), न तु शब्दान्तरादिति विकरणो नित्यः। विकरणे कृते संप्रसारणमडागमाद् नित्यत्वादेव भवति, संप्रसारणे च कृतेऽजाद्यङ्गं जातमिति आड-जादीनामित्याडागमः॥

छन्दस्यपि दृश्यते॥ ७३ ॥

छन्दसि विषय आडागमो दृश्यते। यत्र हि विहितस्ततोऽन्यत्रापि दृश्यते। 'आडजादीनाम्' (६.४.७२) इत्युक्तमनजादीनामपि दृश्यते। सुरुचों वे[1]न आंवः (मा० सं० १३.३)। आनक्। आयुनक्। आव इति वृञो लुङि 'मन्त्रे घसह्वर०' (२.४.८०) इति लेर्लुकि कृते च भवति। तथा आनगिति नशेः। आयुनगिति युजेर्लङि॥

---

१ - ' न नु ' इत्यपपाठो मुद्रितेषु।
२ - ' ऽनित्यः ' इति विवृत्तिचिह्नयुक्तोऽपपाठो मुद्रितेषु।

न माङ्योगे॥ ७४ ॥

माङ्योगे लुङ्लङ्लृङ्क्षु यदुक्तं तद् न भवति। मा भवान् कार्षीत्। मा भवान् हार्षीत्। मा स्म करोत्। मा स्म हरत्। मा भवानीहिष्ट। मा भवानीक्षिष्ट। मा स्म भवानीहत। मा स्म भवानीक्षत॥

बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि॥ ७५ ॥

छन्दसि विषये माङ्योगेऽपि बहुलमडाटौ भवतः, अमाङ्योगेऽपि न भवतः। अमाङ्- योगे तावत्—जनिष्ठा उ॒ग्रः (ऋ० १०.७३.१)। कामं॑मूनयीः (ऋ० १.५३.३)। काममर्दयीत्। माङ्योगेऽपि भवतः। मा वः क्षेत्रे परबीजान्यवाप्सुः (आप० ध० २.६.१३.६)। मा अभित्थाः। मा आवः॥

इरयो रे॥ ७६ ॥

इर इत्येतस्य छन्दसि विषये बहुलं रे इत्ययमादेशो भवति। गर्भं प्रथ॒मं द॑ध्र॒ आप॑ः (ऋ० १०.८२.५)। यांश्च॒ परि॒दं॑दृश्रे (मै० सं० ४.४.१)। धात्रो रेभावस्यासिद्धत्वादातो लोपः (६.४.६४) भवति। न च भवति—परमाया धियोऽग्निकर्माणि चक्रिरे। अत्र रेशब्दस्य सेटां धातूनामिटि कृते पुना रेभावः क्रियते, तदर्थं च इरयोरित्ययं द्विवचननिर्देशः॥

अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ॥ ७७ ॥

श्नुप्रत्ययान्तस्याङ्गस्य धातोरिवर्णोवर्णान्तस्य भ्रू इत्येतस्य च इयङ् उवङ् इत्येतावादेशौ भवतोऽजादौ प्रत्यये परतः। आप्नुवन्ति। राध्नुवन्ति। शक्नुवन्ति। धातोः—चिक्षियतुः, चिक्षियुः। लुलुवतुः, लुलुवुः। नियौ, नियः। लुवौ, लुवः। भ्रुवौ, भ्रुवः। अचीति किम् ? आप्नुयात्। शक्नुयात्। राध्नुयात्। श्नुधातुभ्रुवामिति किम् ? लक्ष्म्यै। वध्वै। य्वोरिति किम् ? चक्रतुः, चक्रुः। इयङुवङ्भ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन। चयनम्। चायकः। लवनम्। लावकः॥ **इयङुवङ्प्रकरणे तन्वादीनां छन्दसि बहुलमुपसंख्यानं कर्तव्यम्॥** त॒न्वं॑ (शौ० सं० ५.३.१) पुषेम। त॒नुवं॑ (तै० सं. १.५.५.४) पुषेम। विष्वं पुषेम। विषुवं पुषेम। स्वर्गो लोकः। सु॒व॒र्गः (तै० सं० १.

---

१ - हरदत्तस्तु 'परबीजानि वाप्सुः' इत्येव युक्तं मेने।

२ - 'यास्य परिदध्रे' इति मुद्रितः पाठः। 'परिददृशे' इति संहितापाठः सातवलेकरसंस्करणे।

३ - 'च' इति नास्ति मुद्रितेषु। ४ - 'च' इति नास्ति है० बाल० ।

५.७.१) लोकः। त्र्यम्बकं यजामहे (तै० सं० १.८.६.२)। त्रियम्बकं यजामहे॥

अभ्यासस्यासवर्णे॥ ७८ ॥

अभ्यासस्येवर्णोवर्णान्तस्यासवर्णेऽचि परत इयङ् उवङ् इत्येतावादेशौ भवतः। इयेष। उवोष। इयर्ति। असवर्ण इति किम् ? ईषतुः, ईषुः। ऊषतुः, ऊषुः। अचीत्येव— इयाज। उवाप॥

स्त्रियाः॥ ७९ ॥

स्त्री इत्येतस्याजादौ प्रत्यये परत इयङादेशो भवति। स्त्री, स्त्रियौ, स्त्रियः। स्त्रीणामित्यत्र परत्वाद् नुडागमः। पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम्॥

वाम्शसोः॥ ८० ॥

अमि शसि परतः स्त्रिया वेयङादेशो भवति। स्त्रीं पश्य, स्त्रियं पश्य। स्त्रीः पश्य, स्त्रियः पश्य॥

इणो यण्॥ ८१ ॥

इणोऽङ्गस्य यणादेशो भवत्यचि परतः। यन्ति। यन्तु। आयन्। इयङादेशापवादोऽयम्। 'मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते' (परि० ६०) इति गुणवृद्धिभ्यां परत्वादयं बाध्यते। अयनम्। आयकः॥

एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य॥ ८२ ॥

धातोरिति वर्तते, तेन संयोगो विशेष्यते। धातोरवयवः संयोगः पूर्वो यस्मादिवर्णाद् न भवत्यसावसंयोगपूर्वः, तदन्तस्याङ्गस्यानेकाचोऽचि परतो यणादेशो भवति। निन्यतुः, निन्युः। उन्न्यौ, उन्न्यः। ग्रामण्यौ, ग्रामण्यः। एरिति किम् ? असंयोगपूर्वग्रहणमिवर्णविशेषणं यथा स्याद्, अङ्गविशेषणं मा भूदिति। लुलुवतुः, लुलुवुः इत्येतत् तु 'ओः सुपि' (६.४.८३) इति नियमादपि सिध्यति। अनेकाच इति किम् ? नियौ, नियः। असंयोगपूर्वस्येति किम् ? यवक्रियौ, यवक्रियः। धातुना संयोगविशेषणं किम् ? इहापि न स्याद्। उन्न्यौ, उन्न्य इति। गतिकारकाभ्यामन्यपूर्वस्य नेष्यते। परमनियौ, परमनिय इति॥

---

१ - ' न ' इति नास्ति है० बाल० ।

ओः सुपि॥ ८३ ॥

धात्ववयवः संयोगः पूर्वो यस्मादुवर्णाद् न भवति, तदन्तस्याङ्गस्यानेकाचोऽजादौ सुपि परतो यणादेशो भवति। खलप्वौ, खलप्वः। शतस्वौ, शतस्वः। सकृल्ल्वौ, सकृल्ल्वः। सुपीति किम् ? लुलुवतुः, लुलुवुः। अनेकाच इत्येव—लुवौ, लुवः। असंयोगपूर्वस्येत्येव—कटप्रुवौ, कटप्रुवः। गतिकारकाभ्यामन्यपूर्वस्य नेष्यत इत्येव—परमलुवौ, परमलुवः॥

वर्षाभ्वश्च॥ ८४ ॥

वर्षाभू इत्येतस्याजादौ सुपि परतो यणादेशो भवति। वर्षाभ्वौ, वर्षाभ्वः ॥ **पुनर्भ्वश्चेति वक्तव्यम्॥** पुनर्भ्वौ, पुनर्भ्वः। कारापूर्वस्यापीष्यते। काराभ्वौ, काराभ्वः॥

न भूसुधियोः॥ ८५ ॥

भू सुधी इत्येतयोर्यणादेशो न भवति। प्रतिभुवौ, प्रतिभुवः। सुधियौ, सुधियः॥

छन्दस्युभयथा॥ ८६ ॥

छन्दसि विषये भू सुधी इत्येतयोरुभयथा दृश्यते। वनेंषु चित्रं विभ्वं विशे (ऋ० ४.७.१)। विभुवं विशे (तै० सं० १.५.५.१)। सुध्यो३ंनव्यंमग्ने (ऋ० ६.१.७)। सुधियो नव्यंमग्ने (तै० ब्रा० ३.६.१०.३)॥

हुश्नुवोः सार्वधातुके॥ ८७ ॥

हु इत्येतस्याङ्गस्य श्नुप्रत्ययान्तस्य चानेकाचोऽसंयोगपूर्वस्याजादौ सार्वधातुके परतो यणादेशो भवति। जुह्वति। जुह्वतु। जुह्वत्। सुन्वन्ति। सुन्वन्तु। असुन्वन्। हुश्नुवोरिति किम् ? योयुवति। रोरुवति। इदमेव हुश्नुग्रहणं ज्ञापकं भाषायामपि यङ्लुगस्तीति। छन्दसि 'छन्दस्युभयथा' (३.४.११७) इत्यार्धधातुकत्वादेव यणादेशस्याप्रसङ्गः। न च यङ्लुगन्तादन्यत् प्रत्युदाहरणमुवर्णान्तमनेकाजसंयोगपूर्वं सार्वधातुके विद्यते। सार्वधातुक इति किम् ? जुहुवतुः, जुहुवुः। असंयोगपूर्वस्येत्येव— आप्नुवन्ति। राध्नुवन्ति॥

---

१ 'कार०' इति यथाभाष्यम्।

२ - 'च' इति नास्ति मुद्रितेषु ।

भुवो वुग् लुङ्लिटोः॥ ८८ ॥

भुवो वुगागमो भवति लुङि लिटि चाजादौ परतः। अभूवन्। अभूवम्। लिटि— बभूव, बभूवतुः, बभूवुः॥

ऊदुपधाया गोहः॥ ८९ ॥

गोहोऽङ्गस्योपधाया ऊकारादेशो भवत्यजादौ प्रत्यये परतः। निगूहयति। निगूहकः। साधुनिगूही। निगूहंनिगूहम्। निगूहन्ति। गूहो वर्तते। उपधाया इति किम् ? अलोऽन्त्यस्य (१.१.५२) मा भूत्। गोह इति विकृतग्रहणं विषयार्थम्। यत्रास्यैतद्रूपं तत्रैव यथा स्याद्, इह मा भूत्—निजुगुहतुः, निजुगुहुः। अयादेशप्रतिषेधार्थं च केचिदिच्छन्ति। निगूह्य गत इत्यूत्त्वस्यासिद्धत्वाद् 'ल्यपि लघुपूर्वात्' (६.४.५६) इति णेरयादेशः स्यात्। व्याश्रयत्वादेवासिद्धत्वमत्र नास्ति। णावूत्त्वम्, ण्यन्तस्य च ल्यप्ययादेश इति। अचीत्येव— निगोढा। निगोढुम्॥

दोषो णौ॥ ९० ॥

दोष उपधाया ऊकार आदेशो भवति णौ परतः। दूषयति, दूषयतः, दूषयन्ति। विकृतग्रहणं प्रक्रमाभेदार्थम्। पूर्वत्र हि गोह इत्युक्तम्। णाविति किम् ? दोषो वर्तते॥

वा चित्तविरागे॥ ९१ ॥

चित्तविकारार्थे दोष उपधाया वा ऊकारादेशो भवति णौ परतः। चित्तं दूषयति, चित्तं दोषयति। प्रज्ञां दूषयति, प्रज्ञां दोषयति॥

मितां ह्रस्वः॥ ९२ ॥

मितो धातवो 'घटादयो मितः' (भ्वा० ५५६) इत्येवमादयो ये प्रतिपादिताः, तेषामुपधाया ह्रस्वो भवति णौ परतः। घटयति। व्यथयति। जनयति। रजयति। शमयति। ज्ञपयति। केचिदत्र वेत्यनुवर्तयन्ति। सा च व्यवस्थितविभाषा (परि० ६६)। तेन उत्क्रामयति, संक्रामयतीत्येवमादि सिद्धं भवति॥

चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम्॥ ९३ ॥

चिण्परे णमुल्परे च णौ परतो मितामङ्गानामुपधाया दीर्घो भवत्यन्यतरस्याम्।

---

१ - ' निगूहन्ति ' इति न स्यात् यथान्यासपदमञ्जरि।

अशमि, अशामि। अतमि, अतामि। शमंशमम्, शामंशामम्। तमंतमम्, तामंतामम्। दीर्घग्रहणं किम्, न ह्रस्वविकल्प एव विधीयते ? नैवं शक्यम्, शमयन्तं प्रयुङ्क्त इति द्वितीये णिचि ह्रस्वविकल्पो न स्यात्, णिलोपस्य स्थानिवद्भावात्, दीर्घविधौ त्वजादेशो न स्थानिवत्। शमयन्तं प्रयुक्तवान्। अशमि, अशामि। शमंशमम्, शामंशामम्। शंशमयतेः— अशंशमि, अशंशामि। शंशमंशंशमम्, शंशामंशंशामम्। योऽसौ णौ णिर्लुप्यते, यश्च यङ्कारः, तयोर्दीर्घविधावादेशो न स्थानिवत् (१.१.५८) भवतीत्यस्थानिवद्भावाद् दीर्घः सिद्धो भवति। ह्रस्वविकल्पे तु विधीयमाने स्थानिवद्भावः स्यात्। णिण्यन्ते यङ्ण्यन्ते त्वसिद्धिरेव। व्याश्रयत्वादसिद्धत्वमपि नास्ति। णौ हि णियङोर्लोपः, चिण्णमुल्परे णावङ्गस्य दीर्घत्वम्॥

खचि ह्रस्वः॥ ६४ ॥

खच्परे णौ परतो ह्रस्वो भवत्यङ्गस्योपधायाः। द्विषंतपः। परंतपः। पुरंदरः॥

ह्लादो निष्ठायाम्॥ ६५ ॥

ह्लादोऽङ्गस्योपधाया ह्रस्वो भवति निष्ठायां परतः। प्रह्लन्नः। प्रह्लन्नवान्। निष्ठायामिति किम् ? प्रह्लादयति। ह्लाद इति योगविभागः क्रियते, क्तिन्यपि यथा स्यात्, प्रह्लत्तिरिति॥

छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य॥ ६६ ॥

छादेरङ्गस्याद्व्युपसर्गस्य घप्रत्यये परत उपधाया ह्रस्वो भवति। उरश्छदः। प्रच्छदः। दन्तच्छदः। णिलोपस्यासिद्धत्वं स्थानिवद्भावो वा वचनसामर्थ्यादत्र न भवतीति ह्रस्वभाविन्युपधा भवति। अद्व्युपसर्गस्येति किम् ? समुपच्छादः ॥ अद्विप्रभृत्युपसर्गस्येति वक्तव्यम्॥ समुपातिच्छादः। उत्तरा हि संख्या पूर्वसंख्याकृतं व्यपदेशं निवर्तयति। न हि त्रिपुत्रो द्विपुत्र इति व्यपदिश्यते॥

इस्मन्त्रन्क्विषु च॥ ६७ ॥

इस् मन् त्रन् क्वि इत्येतेषु परतश्छादेरुपधाया ह्रस्वो भवति। छदिः। छद्म। छत्रम्। धामच्छत्। उपच्छत्॥

गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि॥ ६८ ॥

गम हन जन खन घस इत्येतेषामङ्गानामुपधाया लोपो भवत्यजादौ प्रत्यये क्ङित्यनङि परतः। जग्मतुः, जग्मुः। जघ्नतुः, जघ्नुः। जज्ञे, जज्ञाते, जज्ञिरे। चख्नतुः, चख्नुः।

जक्षतुः, जक्षुः। अक्षन्न् पितरोऽमीमदन्त पितरः (मा० सं० १९.३६)। क्ङितीति किम्? गमनम्। हननम्। अनङीति किम् ? अगमत्। अघसत्। अचीत्येव—गम्यते। हन्यते॥

तनिपत्योश्छन्दसि॥ ९९ ॥

तनि पति इत्येतयोश्छन्दसि विषय उपधाया लोपो भवत्यजादौ क्ङिति प्रत्यये परतः। वितत्निरे कवयः (ऋ० १.१६४.५)। शकुना इव पप्तिम (ऋ० ६.१०७.२०)। छन्दसीति किम् ? वितेनिरे। पेतिम॥

घसिभसोर्हलि च॥ १०० ॥

घसि भस इत्येतयोश्छन्दसि उपधाया लोपो भवति हलादावजादौ च क्ङिति प्रत्यये परतः। सग्धिश्च मे सपीतिश्च मे (मा० सं० १८.९)। बब्धां ते हरी धानाः (निरु० ५.१२)। सग्धिरित्यदेः क्तिनि 'बहुलं छन्दसि' (२.४.३९) इति घस्लादेश उपधाया लोपे च कृते 'झलो झलि' (८.२.२६) इति सकारलोपः। धत्वं तकारस्य, जश्त्वं घकारस्य। ततः समाना ग्धिः सग्धिरिति समासे कृते समानस्य सभावः (६.३.८४)। बब्धामिति भसेर्लोटि तामि श्लौ द्विर्वचने कृत उपधालोपसलोपधत्वजश्त्वानि कर्तव्यानि। द्विर्वचनात् परत्वाद् नित्यत्वात् चोपधालोपः प्राप्नोति, छान्दसत्वात् स तथा न क्रियते। अजादौ—बप्सति। क्ङितीत्येव—अंशून् बभस्ति (शौ० सं० ६.४९.२)॥

हुझल्भ्यो हेर्धिः॥ १०१ ॥

हु इत्येतस्माद् झलन्तेभ्यश्चोत्तरस्य हलादेर्हेः स्थाने धिरादेशो भवति। जुहुधि। झलन्तेभ्यः—भिन्द्धि। छिन्द्धि। हुझल्भ्य इति किम् ? क्रीणीहि। प्रीणीहि। हेरिति किम्? जुहुताम्। हलीत्येव—रुदिहि। स्वपिहि। इह जुहुतात् , भिन्तात् त्वमिति परत्वात् तातङि कृते 'सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद् बाधितं तद् बाधितमेव' (परि० ४०) इति पुनर्धिभावो न भवति। भिन्द्धकि छिन्द्धकीत्यत्र परत्वाद् धिभावे कृते 'पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्' (परि० ३९) अकच् क्रियते॥

श्रुशृणुपॄकृवृभ्यश्छन्दसि॥ १०२ ॥

श्रु शृणु पॄ कृ वृ इत्येतेभ्य उत्तरस्य हेर्धिरादेशो भवति छन्दसि विषये। श्रुधी हवमिन्द्र (ऋ० २.११.१)। गिरः शृणुधी (ऋ० ८.१३.७)। पूर्धि (ऋ० ८.७८.१०)। उरु णस्कृधि (ऋ० ८.७५.११)। अपा वृधि (ऋ० १.७.६)। शृणुधीत्यत्र धिभाव-विधानसामर्थ्याद् 'उतश्च प्रत्ययाद्०' (६.४.१०६) इति हेर्लुग् न भवति। 'अन्येषामपि

दृश्यते' (६.३.१३७) इति दीर्घत्वम्। अतोऽन्यत्र 'व्यत्ययो बहुलम्' (३.१.८५) इति शप्, तस्य 'बहुलं छन्दसि' (२.४.७३) इति लुक्॥

अङितश्च॥ १०३ ॥

अङितश्च हेर्धिरादेशो भवति। 'वा छन्दसि' (३.४.८८) इति पित्त्वेनास्याङित्त्वम्। सोमं रारन्धि (ऋ० १.९१.१३)। अस्मभ्यं तद्धर्यश्व प्रयन्धि (ऋ० ३.३६.९)। युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनः (ऋ० १.१८९.१)। अङित इति किम्? हव्यं प्रीणीहि (काठ० सं० ४०.१२)। रारन्धीति रमेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम्, शपः श्लुरभ्यासदीर्घत्वं छान्दसत्वात्। मलोपाभावस्तु अङित्त्वादेव। प्रयन्धीति यमेः शपो लुक्। युयोधीति यौतेः शपः श्लुः॥

चिणो लुक्॥ १०४ ॥

चिण उत्तरस्य प्रत्ययस्य लुग् भवति। अकारि। अहारि। अलावि। अपाचि। अकारितराम्, अहारितमामित्यत्र तलोपस्यासिद्धत्वात् तरप्तमपोर्न लुग् भवति, चिणो लुगित्येतद् विषयभेदाद् भिद्यते॥

अतो हेः॥ १०५ ॥

अकारान्तादङ्गादुत्तरस्य हेर्लुग् भवति। पच। पठ। गच्छ। धाव। अत इति किम्? युहि। रुहि। तपरकरणं किम्? लुनीहि। पुनीहि। ईत्वस्यासिद्धत्वादाकार एव भवति॥

उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्॥ १०६ ॥

उकारो योऽसंयोगपूर्वस्तदन्तात् प्रत्ययादुत्तरस्य हेर्लुग् भवति। चिनु। सुनु। कुरु। उत इति किम्? लुनीहि। पुनीहि। प्रत्ययादिति किम्? युहि। रुहि। असंयोगपूर्वादिति किम्? प्राप्नुहि। राध्नुहि। तक्ष्णुहि॥ उतश्च प्रत्ययाच्छन्दोवावचनम्॥ उतश्च प्रत्ययादित्यत्र छन्दसि वेति वक्तव्यम्। आतनुहि यातुधानान्। धिनुहि यज्ञपतिम् (काठ० सं० १.९)। तेनं मा भगिनं कृणु (शौ० सं० ६.१२९.२)॥

लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः॥ १०७ ॥

योऽयमुकारोऽसंयोगपूर्वस्तदन्तस्य प्रत्ययस्यान्यतरस्यां लोपो भवति वकारमकारादौ प्रत्यये परतः। सुन्वः, सुनुवः। सुन्मः, सुनुमः। तन्वः, तनुवः। तन्मः, तनुमः। प्रत्ययस्येत्येव—

युवः। युमः। असंयोगपूर्वस्येत्येव—शक्नुवः, शक्नुमः। लुगिति वर्तमाने लोपग्रहणम-न्त्यलोपार्थम्॥

नित्यं करोतेः॥ १०८ ॥

करोतेरुत्तरस्योकारप्रत्ययस्य वकारमकारादौ प्रत्यये परतो नित्यं लोपो भवति। कुर्वः, कुर्मः। उकारलोपस्य दीर्घविधावस्थानिवद्भावाद् (१.१.५८) 'हलि च' (८. २.७७) इति दीर्घत्वं प्राप्तं 'न भकुर्छुराम्' (८.२.७६) इति प्रतिषिध्यते॥

ये च॥ १०९ ॥

यकारादौ च प्रत्यये परतः करोतेरुत्तरस्योकारप्रत्ययस्य नित्यं लोपो भवति। कुर्यात्, कुर्याताम्, कुर्युः॥

अत उत् सार्वधातुके॥ ११०॥

उकारप्रत्ययान्तस्य करोतेरकारस्य स्थान उकार आदेशो भवति सार्वधातुके क्ङिति परतः। कुरुतः, कुर्वन्ति। सार्वधातुकग्रहणं किम् ? भूतपूर्वेऽपि सार्वधातुके यथा स्यात्—कुरु। तपरकरणं लघूपधस्य गुणनिवृत्त्यर्थम्। क्ङितीत्येव—करोति। करोषि। करोमि॥

श्नसोरल्लोपः॥ १११ ॥

श्नस्यास्तेश्चाकारस्य लोपो भवति सार्वधातुके क्ङिति परतः। रुन्धः, रुन्धन्ति। भिन्तः, भिन्दन्ति। अस्तेः—स्तः, सन्ति। क्ङितीत्येव—भिनत्ति। अस्ति। श्नसोरित्यकारस्य पररूपत्वं 'शकन्ध्वादिषु०' (६.१.९४ वा०) द्रष्टव्यम्॥

श्नाभ्यस्तयोरातः॥ ११२ ॥

श्ना इत्येतस्याभ्यस्तानां चाङ्गानामाकारस्य लोपो भवति सार्वधातुके क्ङिति परतः। लुनते। लुनताम्। अलुनत। अभ्यस्तानाम्—मिमते। मिमताम्। अमिमत। संजिहते। संजिहताम्। समजिहत। श्नाभ्यस्तयोरिति किम् ? यान्ति। वान्ति। आत इति किम्? बिभ्रति। क्ङितीत्येव—अलुनात्। अजहात्। आद्ग्रहणं स्पष्टार्थम्॥

---

१ - कदाचिदत्र ' अलुनाम्, अजहाम् ' इति प्रत्युदाहरणे स्याताम्, अन्यथा लङ्पर्यन्तधावनम् अनावश्यकं स्यात्, ' लुनाति, जहाति ' इत्येव ब्रूयात्। टीकाकृद्भ्यां (न्या० पद०) त्वेतद् नालोचितम्।

ई हल्यघोः॥ ११३ ॥

श्नान्तानामङ्गानामभ्यस्तानां च घुवर्जितानामात ईकारादेशो भवति हलादौ सार्वधातुके क्ङिति परतः। लुनीतः। पुनीतः। लुनीथः। पुनीथः। लुनीते। पुनीते। अभ्यस्तानाम्—मिमीते। मिमीषे। मिमीध्वे। संजिहीते। संजिहीषे। संजिहीध्वे। हलीति किम्? लुनन्ति। मिमते। अघोरिति किम्? दत्तः। धत्तः। क्ङितीत्येव—लुनाति। जहाति॥

इद् दरिद्रस्य॥ ११४ ॥

दरिद्रातेर्हलादौ सार्वधातुके क्ङिति परत इकारादेशो भवति। दरिद्रितः। दरिद्रिथः। दरिद्रिवः। दरिद्रिमः। हलीत्येव—दरिद्रति। क्ङितीत्येव—दरिद्राति ॥ **दरिद्रातेरार्धधातुके लोपो वक्तव्यः॥ सिद्धश्च प्रत्ययविधौ भवतीति वक्तव्यम्॥** दरिद्रातीति दरिद्रः। आकारान्तलक्षणो णप्रत्ययः (३.१.१४१) न भवति, पचादित्वादज् (३.१.१३४) एव भवति।

न दरिद्रायके लोपो दरिद्राणे च नेष्यते।
दिदरिद्रासतीत्येके दिदरिद्रिषतीति वा॥

॥ **अद्यतन्यां वेति वक्तव्यम्॥** अदरिद्रीत्, अदरिद्रासीत्। दरिद्रस्येति निर्देशे छान्दसं ह्रस्वत्वं द्रष्टव्यम्॥

भियोऽन्यतरस्याम्॥ ११५ ॥

भी इत्येतस्याङ्गस्यान्यतरस्यामिकारादेशो भवति हलादौ क्ङिति सार्वधातुके परतः। बिभितः, बिभीतः। बिभिथः, बिभीथः। बिभिवः, बिभीवः। बिभिमः, बिभीमः। हलादावित्येव—बिभ्यति। क्ङितीत्येव—बिभेति। सार्वधातुक इत्येव—भीयते॥

जहातेश्च॥ ११६ ॥

जहातेश्चेकारादेशो भवत्यन्यतरस्यां हलादौ क्ङिति सार्वधातुके परतः। जहितः, जहीतः। जहिथः, जहीथः। हलादावित्येव—जहति। क्ङितीत्येव—जहाति। सार्वधातुक इत्येव—हीयते। जेहीयते। पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम्॥

---

१ - 'हलादौ......भीयते' इति पाठो न सार्वत्रिकः। हरदत्तस्तु वृत्तौ 'हलादौ क्ङिति सार्वधातुके' इति पाठस्यात्रानुपयोगमभिधाय प्रत्युदाहरणाप्रदर्शनं सूचयाञ्चकार। न्यासेऽपि 'भीतः, भीतवान्' इति सार्वधातुकप्रत्युदाहरणे प्रदर्शिते।

२ - 'सार्वधातुके.....जेहीयते' इति पाठो न सार्वत्रिकः। अत्र न्यासपदमञ्जर्यौ द्रष्टव्ये।

आ च हौ॥ ११७ ॥

जहातेराकारश्चान्तादेशो भवतीकारश्चान्यतरस्यां हौ परतः। जहाहि, जहिहि, जहीहि॥

लोपो यि॥ ११८ ॥

लोपो भवति जहातेर्यकारादौ क्ङिति सार्वधातुके परतः। जह्यात्, जह्याताम्, जह्युः॥

घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च॥ ११९ ॥

घुसंज्ञकानामङ्गानामस्तेश्च एकारादेशो भवति हौ परतोऽभ्यासलोपश्च। देहि। धेहि। अस्तेः—'श्नसोरल्लोपः' (६.४.१११) इत्यकारलोपः। एधि। शिदयं लोपः। तेन सर्वस्याभ्यासस्य भवति॥

अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि॥ १२० ॥

लिटि परत आदेश आदिर्यस्याङ्गस्य नास्ति तस्यैकहल्मध्येऽसहाययोर्हलोर्मध्ये योऽकारस्तस्यैकारादेशो भवति, अभ्यासलोपश्च लिटि क्ङिति परतः। रेणतुः, रेणुः। येमतुः, येमुः। पेचतुः, पेचुः। देमतुः, देमुः। अत इति किम् ? दिदिवतुः, दिदिवुः। तपरकरणं किम् ? ररासे, र रासाते, ररासिरे। एकहल्मध्य इति किम् ? शश्रमतुः। शश्रमुः। तत्सरतुः, तत्सरुः। अनादेशादेरिति किम् ? चकणतुः, चकणुः। जगणतुः, जगणुः। बभणतुः, बभणुः। लिट आदेशविशेषणं किम् ? इहापि यथा स्यात्—नेमतुः, नेमुः। सेहे, सेहाते, सेहिरे। अनैमित्तिके नत्वसत्वे, तदादिर्लिट्यादेशादिर्न भवति। इहाभ्यासजश्त्वचर्त्वयोरसिद्धत्वं नास्ति। तेन तदादिरप्यादेशादिर्भवति। तथा च फलि-भजोरेत्वं विधीयते। रूपाभेदे चादेशादिर्नाश्रीयत इति शसिदद्योः प्रतिषेधवचनं ज्ञापकम्। अन्यथा हि पेचतुः, पेचुः, देमतुः, देमुरित्येवमादीनामपि प्रकृतिजश्चरादीनामेत्वं न स्यात्। क्ङितीत्येव—अहं पपच। अहं पपठ ॥ **दम्भेरेत्वं वक्तव्यम्॥** देभतुः, देभुः। नलोपस्या-सिद्धत्वाद् न प्राप्नोति ॥ **नशिमन्योरलिट्येत्वं वक्तव्यम्॥** अनेशम्। मेनका। अनेशमिति नशेर्लुङि पुषादित्वादङ्। मेनकेति मनेः 'आशिषि च' (३.१.१५०) इति वुन्। क्षिपकादिषु (७.३.४५ वा०) प्रक्षेपादित्वं न क्रियते ॥ **छन्दस्यमिपचोरप्यलिटि एत्वं वक्तव्यम्॥** व्येमानम्। अमेर्विपूर्वस्य चानशि मुक् न क्रियते। लिङि—पेचिरन्। पचेरन्नित्येतस्य

१ - 'ररक्षतुः, ररक्षुः' इत्यपपाठो बाल०।

छान्दसं ह्रस्वत्वम् ॥ **यजिवप्योश्च॥** आयेजे। आवेपे। यजेर्वपेश्च लङीटि 'छन्दस्यपि दृश्यते' (६.४.७३) इत्यनजादेरप्याडागमः॥

थलि च सेटि॥ १२१ ॥

थलि च सेटि परतोऽनादेशादेरङ्गस्यैकहल्मध्यगतस्यातः स्थान एकारादेशो भवति, अभ्यासलोपश्च। पेचिथ। शेकिथ। सेटीति किम् ? पपक्थ। थल्ग्रहणं विस्पष्टार्थम्। अक्ङिदर्थमेतद् वचनमित्यन्यस्येटोऽसंभवात्। अत इत्येव—दिदेविथ। एकहल्मध्यगत-स्येत्येव—शश्रमिथ। तत्सरिथ। अनादेशादेरित्येव—चकणिथ। बभणिथ॥

तॄफलभजत्रपश्च॥ १२२ ॥

तॄ फल भज त्रप इत्येतेषामङ्गानामत एकारादेशो भवति, अभ्यासलोपश्च लिटि क्ङिति परतस्थलि च सेटि। तेरतुः, तेरुः। तेरिथ। फेलतुः, फेलुः। फेलिथ। भेजतुः, भेजुः। भेजिथ। त्रेपे, त्रेपाते, त्रेपिरे। तरतेर्गुणार्थं वचनम्। फलिभजोरादेशाद्यर्थम्। त्रपेरनेकहल्मध्यार्थम् ॥ **श्रन्थेश्चेति वक्तव्यम्॥** श्रेथतुः, श्रेथुः॥

राधो हिंसायाम्॥ १२३ ॥

राधो हिंसायामर्थेऽवर्णस्यैकार आदेशो भवति, अभ्यासलोपश्च लिटि क्ङिति परत- स्थलि च सेटि। अपरेधतुः, अपरेधुः। अपरेधिथ। हिंसायामिति किम् ? रराधतुः, रराधुः। रराधिथ। अत इत्येतदिहोपस्थितं तपरत्वकृतमपास्य कालविशेषमसंभवाद-वर्णमात्रं प्रतिपादयति। अथ वा 'श्नाभ्यस्तयोरातः' (६.४.११२) इत्यत आत इत्यनुवर्तत इति व्याख्येयम्। एकहल्मध्ये वा यः स स्थानी भविष्यति॥

वा जॄभ्रमुत्रसाम्॥ १२४ ॥

जॄ भ्रमु त्रस इत्येतेषामङ्गानामतः स्थाने वा एकार आदेशो भवति, अभ्यासलोपश्च लिटि क्ङिति परतस्थलि च सेटि। जेरतुः, जेरुः। जेरिथ। जजरतुः, जजरुः। जजरिथ। भ्रेमतुः, भ्रेमुः। भ्रेमिथ। बभ्रमतुः, बभ्रमुः। बभ्रमिथ। त्रेसतुः, त्रेसुः। त्रेसिथ। तत्रसतुः, तत्रसुः। तत्रसिथ॥

फणां च सप्तानाम्॥ १२५ ॥

---

१ - 'यजिवप्योश्च........आडागमः' इति पाठः क्वाचित्क इति हरदत्तः।

२ - 'ततक्षिथ, ररक्षिथ' इत्यपपाठो मुद्रितेषु।

फणादीनां सप्तानां धातूनामवर्णस्य स्थाने वैकार आदेशो भवति, अभ्यासलोपश्च लिटि क्ङिति परतस्थलि च सेटि। फेणतुः, फेणुः। फेणिथ। पफणतुः, पफणुः। पफणिथ। रेजतुः, रेजुः। रेजिथ। रराजतुः, रराजुः। रराजिथ। भ्रेजे, भ्रेजाते, भ्रेजिरे। बभ्राजे, बभ्राजाते, बभ्राजिरे। भ्रेशे, भ्रेशाते, भ्रेशिरे। बभ्राशे, बभ्राशाते, बभ्राशिरे। भ्लेशे, भ्लेशाते, भ्लेशिरे। बभ्लाशे, बभ्लाशाते, बभ्लाशिरे। स्येमतुः, स्येमुः। स्येमिथ। सस्यमतुः, सस्यमुः। सस्यमिथ। स्वेनतुः, स्वेनुः। स्वेनिथ। सस्वनतुः, सस्वनुः। सस्वनिथ। सप्तानामिति किम् ? दध्वनतुः, दध्वनुः। दध्वनिथ॥

न शसददवादिगुणानाम्॥ १२६ ॥

शस दद इत्येतयोर्वकारादीनां च धातूनां गुण इत्येवमभिनिर्वृत्तस्य च योऽकारस्तस्य स्थान एकारादेशो न भवति, अभ्यासलोपश्च। विशशसतुः, विशशसुः। विशशसिथ। दददे, दददाते, दददिरे। वादीनाम्—ववमतुः, ववमुः। ववमिथ। गुणस्य—विशशरतुः, विशशरुः। विशशरिथ। लुलविथ। पुपविथ। गुणशब्दाभिनिर्वृत्तस्यार्शब्दस्यौकारस्य चायमकार इत्येत्वं प्रतिषिध्यते॥

अर्वणस्त्रसावनञः॥ १२७ ॥

अर्वन्नित्येतस्याङ्गस्य तृ इत्ययमादेशो भवति, सुश्चेत् ततः परो न भवति, स च नञ उत्तरो न भवति। अर्वन्तौ, अर्वन्तः। अर्वन्तम् , अर्वन्तौ, अर्वतः। अर्वता, अर्वद्भ्याम्, अर्वद्भिः। अर्वती। आर्वतम्। असाविति किम् ? अर्वा। अनञ इति किम्? अनर्वाणौ, अनर्वाणः। अ॒न॒र्वाणं॑ वृष॒भं॑म॒न्द्रजि॑ह्व॒म् (ऋ० १.१९०.१)॥

मघवा बहुलम्॥ १२८ ॥

मघवन्नित्येतस्याङ्गस्य बहुलं तृ इत्ययमादेशो भवति। मघवान्, मघवन्तौ, मघवन्तः। मघवन्तम्, मघवन्तौ, मघवतः। मघवता। मघवती। माघवतम्। न च भवति—मघवा, मघवानौ, मघवानः। मघवानम्, मघवानौ, मघोनः। मघोना, मघवभ्याम्, मघवभिः। म॒घोनीं॑ (ऋ० १.४८.८)। माघवनम्॥

भस्य॥ १२९ ॥

भस्येत्ययमधिकारः, आ अध्यायपरिसमाप्तेः। यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो भस्येत्येवं तद् वेदितव्यम्। वक्ष्यति—'पादः पत्' (६.४.१३०)—द्विपदः पश्य। द्विपदा कृतम्। भस्येति किम् ? द्विपादौ, द्विपादः॥

पादः पत्॥ १३० ॥

पाद इति पादशब्दो लुप्ताकारो गृह्यते। तदन्तस्याङ्गस्य भस्य पदित्ययमादेशो भवति। स च 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' (परि० १२) इति पाच्छब्दस्यैव भवति, न तदन्तस्य सर्वस्य। द्विपदः पश्य। द्विपदा। द्विपदे। द्विपदिकां ददाति। त्रिपदिकां ददाति। वैयाघ्रपद्यः॥

वसोः संप्रसारणम्॥ १३१॥

वस्वन्तस्य भस्य संप्रसारणं भवति। विदुषः पश्य। विदुषा। विदुषे। पेचुषः पश्य। पेचुषा। पेचुषे। पपुषः पश्य। आकारलोपे कर्तव्ये वसुसंप्रसारणस्य व्याश्रयत्वाद-सिद्धत्वं न भवति। वसुग्रहणे क्वसोरपि ग्रहणमिष्यते॥

वाह ऊठ्॥ १३२ ॥

वाह इत्येवमन्तस्य भस्य ऊठ् इत्येतत् संप्रसारणं भवति। प्रष्ठौहः। प्रष्ठौहा। प्रष्ठौहे। दित्यौहः। दित्यौहा। दित्यौहे। 'एत्येधत्यूठ्सु' (६.१.८६) इति वृद्धिः। अथ किमर्थमूठ् क्रियते, संप्रसारण एव कृते गुणे च 'वृद्धिरेचि' (६.१.८८) इति वृद्धौ सत्यां सिद्धं रूपं भवति प्रष्ठौह इति, अनकारान्ते चोपपदे वहेर्ण्विर्न दृश्यते ? ज्ञापनार्थम्। एतज् ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषा — 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' (परि० ५०) इति। तस्यां हि सत्यां बहिरङ्गस्य संप्रसारणस्यासिद्धत्वाद् अन्तरङ्गो गुणो न स्यात्॥

श्वयुवमघोनामतद्धिते॥ १३३ ॥

श्वन् युवन् मघवन् इत्येतेषामङ्गानामतद्धिते प्रत्यये परतः संप्रसारणं भवति। शुनः। शुना। शुने। यूनः। यूना। यूने। मघोनः। मघोना। मघोने। अतद्धित इति किम् ? शौवनं मांसम्। यौवनं वर्तते। माघवनः स्थालीपाकः। शुनो विकारे 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' (४.३.१५४), द्वारादित्वाद् (७.३.४) ऐजागमः। श्वादीनामेतत् संप्रसारणं नकारान्ताना- मिष्यते। इह न भवति—युवतीः पश्य। मघवतः। मघवता। मघवते। तदर्थमुत्तरत्र योगविभागं कुर्वन्ति। अल्लोपः। अनः। अन इत्युभयोः शेष इति॥

अल्लोपोऽनः॥ १३४ ॥

अनित्येवमन्तस्य भस्याकारलोपो भवति। राज्ञः पश्य। राज्ञा। राज्ञे। तक्ष्णः

१ - 'शौवम्' इति न्या० पद० पाठः। यथावार्त्तिकं (६.४.१४४ वा०) स सङ्कोचे साधुः स्यात्।

पश्य। तक्ष्णा। तक्ष्णे। अनो नकारान्तस्यायं लोप इष्यते। इह न भवति—राजकीयमिति॥

षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि॥ १३५ ॥

षकारपूर्वो योऽन् हनो धृतराज्ञश्च तस्याकारलोपो भवत्यणि परतः। औक्ष्णः। ताक्ष्णः। भ्रौणघ्नः। धार्तराज्ञः। षपूर्वहन्धृतराज्ञामिति किम् ? सामनः। वैमनः। 'अन्' (६.४.१६७) इति प्रकृतिभावेनाल्लोपटिलोपावुभावपि न भवतः। अणीति किम्? ताक्षण्यः॥

विभाषा ङिश्योः॥ १३६ ॥

ङौ परतः शीशब्दे चानो विभाषाकारलोपो भवति। राज्ञि, राजनि। साम्नि, सामनि। साम्नी, सामनी॥

न संयोगाद्वमन्तात्॥ १३७ ॥

वकारमकारान्तात् संयोगादुत्तरस्यानोऽकारस्य लोपो न भवति। पर्वणा। पर्वणे। अथर्वणा। अथर्वणे। चर्मणा। चर्मणे। संयोगादिति किम् ? प्रतिदीव्ना। प्रतिदीव्ने। साम्ना। साम्ने। वमन्तादिति किम् ? तक्ष्णा। तक्ष्णे॥

अचः॥ १३८ ॥

अच इत्ययमञ्चतिर्लुप्तनकारो गृह्यते। तदन्तस्य भस्याकारस्य लोपो भवति। दधीचः पश्य। दधीचा। दधीचे। मधूचः पश्य। मधूचा। मधूचे॥

उद ईत्॥ १३९ ॥

उद उत्तरस्याच ईकारादेशो भवति। उदीचः। उदीचा। उदीचे॥

आतो धातोः॥ १४० ॥

आकारान्तस्य धातोर्भस्य लोपो भवति। कीलालपः पश्य। कीलालपा। कीलालपे। शुभंयः पश्य। शुभंया। शुभंये। आत इति किम् ? निया। निये। धातोरिति किम् ? खट्वाः पश्य। मालाः पश्य। आत इति योगविभागः। तेन '०क्त्वो ल्यप्' (७.१.३७), 'हलः श्नः शानच्०' (३.१.८३) इत्येवमादि सिद्धं भवति॥

---

१ - 'चर्मणा, चर्मणे' इति पाठः क्वाचित्कः।

मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः॥ १४१ ॥

मन्त्रेषु आङि परत आत्मन आदेर्लोपो भवति। त्मना देवेभ्यः। त्मना सोमेषु। मन्त्रेष्विति किम् ? आत्मना कृतम्। आङीति किम् ? यदात्मनस्तन्नो वरिष्ठा ॥ आङोऽन्यत्रापि दृश्यते॥ त्मन्यां समञ्जन् (ऋ० १०.११०.१०)॥

ति विंशतेर्डिति॥ १४२ ॥

भस्य विंशतेस्तिशब्दस्य डिति प्रत्यये परतो लोपो भवति। विंशत्या क्रीतो विंशकः। विंशं शतम्। विंशतेः पूरणो विंशः। एकविंशः। डितीति किम् ? विंशत्या॥

टेः॥ १४३ ॥

टिसंज्ञकस्य डिति प्रत्यये परतो लोपो भवति। कुमुद्वान्। नड्वान्। वेतस्वान्। उपसरजः। मन्दुरजः। त्रिंशता क्रीतः त्रिंशकः। डित्यभस्याप्यनुबन्धकरणसामर्थ्यात् टिलोपो भवति॥

नस्तद्धिते॥ १४४ ॥

नकारान्तस्य भस्य टेर्लोपो भवति तद्धिते परतः। आग्निशर्मिः। औडुलोमिः। बाह्वादित्वाद् (४.१.९६) इञ्प्रत्ययः। न इति किम् ? सात्वतः। तद्धित इति किम् ? शर्मणा। शर्मणे ॥ **नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारिपीठसर्पिकलापिकुथुमितैतिलिजाजलिलाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरसद्मसुपर्वणामुपसंख्यानं कर्तव्यम्॥** अत्र य इन्नन्तास्तेषाम् 'इनण्यनपत्ये' (६.४.१६४) इति प्रकृतिभावः प्राप्तः, ये त्वन्नन्तास्तेषाम् 'अन्' (६.४.१६७) इति। सब्रह्मचारिण इमे साब्रह्मचाराः। पीठसर्पिणः पैठसर्पाः। कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः। कुथुमिनः कौथुमाः। तैतिलिजाजलिनावाचार्यौ, तत्कृतो ग्रन्थ उपचारात् तैतिलिजाजलिशब्दाभ्यामभिधीयते। तं ग्रन्थमधीयते तैतिलाः, जाजलाः। शैषिकेष्वर्थेषु वृद्धत्वादत्र छः प्राप्नोति। एवं लाङ्गलाः। शैलालाः। शिखण्डिनः शैखण्डाः। सूकरसद्मनः सौकरसद्माः। सुपर्वणः सौपर्वाः ॥ **अश्मनो विकार उपसंख्यानम्॥** अश्मनो विकार आश्मः। आश्मनोऽन्यत्र ॥ **चर्मणः कोश उपसंख्यानम्॥** चार्मः कोशः। चार्मणोऽन्यः ॥ **शुनः संकोच उपसंख्यानम्॥** शौवः संकोचः। शौवनोऽन्यः ॥ **अव्ययानां च सायंप्रातिकाद्यर्थमुपसंख्यानम्॥** के पुनः सायंप्रातिकादयः ? येषामव्ययानामविहितष्टिलोपः, प्रयोगे च दृश्यते, ते सायंप्रातिकप्रकारा ग्रहीतव्याः। सायंप्रातर्भवः

---

१ - 'अन्यः' इति है०। जयादित्यस्तु विकारे टिलोपविकल्पं मन्यते (४.३.१३४)।

सायंप्रातिकः। पौनःपुनिकः। बाह्यः। कौतस्कुतः। 'कालाट् ठञ्' (४.३.११) इति ठञ्प्रत्ययः। ट्युट्युलौ तु नेष्येते। आरातीयः, शाश्वतिकः, शाश्वत इत्येवमादिषु न दृश्यते टिलोपः॥

अह्नष्टखोरेव॥ १४५ ॥

अहन्नित्येतस्य टखोरेव परतष्टिलोपो भवति। द्वे अहनी समाहृते द्व्यहः। त्र्यहः। द्वे अहनी अधीष्टो भृतो भूतो भावी वा द्व्यहीनः। त्र्यहीनः। अह्नां समूहः क्रतुः अहीनः। 'अह्नः समूहे खो वक्तव्यः' (४.२.४२ वा०)। सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः। इह मा भूत्—अह्ना निर्वृत्तम् आह्निकम्। एवकारकरणं विस्पष्टार्थम्। अह्न एव टखोरित्येवं नियमो न भविष्यति, 'आत्माध्वानौ खे' (६.४.१६६) इति प्रकृतिभावविधानात्॥

ओर्गुणः॥ १४६ ॥

उवर्णान्तस्य भस्य गुणो भवति तद्धिते परतः। बाभ्रव्यः। माण्डव्यः। शङ्कव्यं दारु। पिचव्यः कार्पासः। कमण्डलव्या मृत्तिका। परशव्यमयः। औपगवः। कापटवः। ओरोदिति वक्तव्ये गुणग्रहणं संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः (परि० ६३-१) यथा स्यात्। तेन स्वायंभुव इति सिद्धं भवति॥

ढे लोपोऽकद्र्वाः॥ १४७ ॥

ढे परत उवर्णान्तस्य भस्याकद्र्वा लोपो भवति। कामण्डलेयः। शैतवाहेयः। जाम्बेयः। माद्रबाहेयः। अकद्र्वा इति किम् ? काद्रवे[1]यो मन्त्रमपश्यत् (तै० सं० १.५. ४.१) ॥

यस्येति च॥ १४८ ॥

इवर्णान्तस्यावर्णान्तस्य च भस्य ईकारे परे तद्धिते च लोपो भवति। इवर्णान्तस्येकारे—दाक्षी। प्लाक्षी। सखी। सवर्णदीर्घत्वे हि सत्यतिसखेरागच्छतीत्यत्रैकादेशस्यान्तवत्त्वाद् (६.१.८५) असखि (१.४.७) इति घिसंज्ञायाः प्रतिषेधः स्यात्। इवर्णान्तस्य तद्धिते—दुलि—दौलेयः। वलि—वालेयः। अत्रि—आत्रेयः। अवर्णान्तस्य ईकारे—कुमारी। गौरी। शार्ङ्गरवी। अवर्णान्तस्य तद्धिते—दाक्षिः। प्लाक्षिः। चौडिः। बालाकिः। सौमित्रिः ॥ **यस्येत्यौङः श्यां प्रतिषेधो वक्तव्यः॥** काण्डे। कुड्ये। सौर्ये हिमवतः शृङ्गे। औङः शीभावे (७.१.१६) कृते यस्येति चेति 'सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य

१ - 'इकारे' इत्यपपाठो मुद्रितेषु।

उपधायाः' (६.४.१४६) इति च लोपः प्राप्नोति ॥ **इयङुवङ्भ्यां लोपो भवति विप्रतिषेधेन॥** वत्सान् प्रीणाति वत्सप्रीः, तस्यापत्यं वात्सप्रेयः। 'चतुष्पाद्भ्यो ढञ्' (४.१.१३५) इति ढञ् प्रत्ययः। लेखाभ्रूः शुभ्रादिः (४.१.१२३), तस्या अपत्यं लैखाभ्रेयः॥

सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः॥ १४६ ॥

सूर्य तिष्य अगस्त्य मत्स्य इत्येतेषां यकारस्य उपधाया भस्य लोपो भवतीति परतस्तद्धिते च। सूर्येणैकदिक् सौरी बलाका। अणि यो यस्येति लोपस्तस्यासिद्धत्वं नास्ति, व्याश्रयत्वात्। ईकारे तु यस्तस्यासिद्धत्वाद् उपधायकारो भस्याणन्तस्य सूर्यस्य संबन्धीति लुप्यते। तिष्य—तैषमहः। तैषी रात्रिः। अगस्त्यस्यापत्यं स्त्री, ऋषित्वाद् (४. १.११४) अणि कृत आगस्ती। आगस्तीयः। मत्स्य—गौरादित्वाद् (४.१.४१) ङीष्, मत्सी। उपधाया इति किम् ? मत्स्यचरी। यग्रहणमुत्तरार्थम्। विषयपरिगणनमत्र कर्तव्यम् ॥ **मत्स्यस्य ङ्यामिति वक्तव्यम्॥** इह मा भूत्—मत्स्यस्येदं मांसं मात्स्यम् ॥ **सूर्यागस्त्ययोश्छे च ङ्यां च॥** सौरीयः। सौरी। आगस्तीयः। आगस्ती। इह मा भूत्—सौर्यं चरुं निर्वपेत्। आगस्त्यः ॥ **तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि॥** तिष्येण नक्षत्रेण युक्तः कालः तैषः। पौषः ॥ **अन्तिकस्य तसि कादिलोप आद्युदात्तं च॥** अन्तिकशब्दस्य तसिप्रत्यये परतः ककारादेः शब्दस्य लोपो वक्तव्यः, आद्युदात्तत्वं च। अन्ति॑तो न दू॒राद् (ऋ० २.२७.१३) ॥ **तमे तादेश्च॥** तमप्रत्ययेऽन्तिकशब्दस्य तकारादेः ककारादेश्च लोपो वक्तव्यः। तत्र तादिलोपे—अन्त॑मः (ऋ० ५.२४.१)। कादिलोपे—अन्तितमः ॥ **कादिलोपे बहुलमिति वक्तव्यम्॥** अन्यत्रापि हि दृश्यते। अन्तिके सीदतीति अन्तिषत्। 'पूर्वपदात्' (८.३.१०४) इति षत्वम्॥ **ये च॥** अन्तियः॥

हलस्तद्धितस्य॥ १५० ॥

तद्धित इति निवृत्तम्। हल उत्तरस्य तद्धितयकारस्य उपधाया ईति परतो लोपो भवति। गार्गी। वात्सी। हल इति किम् ? कारिकेयी। तद्धितस्येति किम् ? वैद्यस्य भार्या वैद्यी॥

आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति॥ १५१ ॥

आपत्ययकारस्य हल उत्तरस्य तद्धितेऽनाकारादौ लोपो भवति। गर्गाणां समूहो

---

१ - 'तद्धित इति निवृत्तम्' इति नास्ति बाल०।
२ - 'यलोपः' इति बाल०।

गार्गकम्। वात्सकम्। आपत्यस्येति किम् ? सांकाश्यकः। काम्पिल्यकः। तद्धित-ग्रहणमीत्यनापत्यस्यापि लोपार्थम्। सौमी इष्टिः। अनातीति किम् ? गार्ग्यायणः। वात्स्यायनः। हल इत्येव—कारिकेयस्यापत्यं कारिकेयिः॥

क्यच्व्योश्च॥ १५२ ॥

क्य च्वि इत्येतयोश्च परत आपत्ययकारस्य हल उत्तरस्य लोपो भवति। वात्सीयति। गार्गीयति। वात्सायते। गार्गायते। च्वौ—गार्गीभूतः। वात्सीभूतः। आपत्यस्येत्येव—सांकाश्यायते। सांकाश्यीभूतः। हल इत्येव—कारिकेयीयति। कारिकेयीभूतः॥

बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक्॥ १५३ ॥

नडादिषु बिल्वादयः पठ्यन्ते। 'नडादीनां कुक् च' (४.२.९१) इति कृतकुगागमा बिल्वकादयो भवन्ति। तेभ्य उत्तरस्य छस्य भस्य तद्धिते परतो लुग् भवति। बिल्वा यस्यां सन्ति बिल्वकीया, तस्यां भवा बैल्वकाः। वेणुकीया—वैणुकाः। वेत्रकीया—वैत्रकाः। वेतसकीया—वैतसकाः। तृणकीया—तार्णकाः। इक्षुकीया—ऐक्षुकाः। काष्ठकीया—काष्ठकाः। कपोतकीया—कापोतकाः। 'क्रुञ्चाया ह्रस्वत्वं च' (ग० सू० ९०)। क्रुञ्चकीया—क्रौञ्चकाः। छग्रहणं किम् ? छमात्रस्य लुग् यथा स्यात्, कुको निवृत्तिर्मा भूदिति। अन्यथा हि 'संनियोगशिष्टानामन्यतरापाये उभयोरप्यभावः' (परि० ८६) इति कुगपि निवर्तेत। लुग्ग्रहणं सर्वलोपो यथा स्याद्, यकारमात्रस्य मा भूत्॥

तुरिष्ठेमेयःसु॥ १५४ ॥

इष्ठन् इमनिच् ईयसुन् इत्येतेषु परतः तृशब्दस्य लोपो भवति। आसुतिं करिंष्ठः (ऋ० ७.९७.७)। विजयिष्ठः। वहिष्ठः। दोहीयसी धेनुः। सर्वस्य तृशब्दस्य लोपार्थं वचनम्। अन्त्यस्य हि 'टेः' (६.४.१५५) इत्येव सिद्धः। लुगित्येतदत्र नानुवर्तते। तथाहि सति 'न लुमताङ्गस्य' (१.१.६३) इति प्रतिषेधाद् गुणो न स्यात्। इमनिज्ग्रहण-मुत्तरार्थम्। इतरौ तु 'तुश्छन्दसि' (५.३.५९) इति भवतः॥

टेः॥ १५५ ॥

भस्य टेर्लोपो भवतीष्ठेमेयस्सु परतः। पटु—पटिष्ठः। पटिमा। पटीयान्। लघु—लघिष्ठः। लघिमा। लघीयान्॥ **णाविष्ठवत् प्रातिपदिकस्य कार्यं भवतीति वक्तव्यम्॥** किं प्रयोजनम् ? पुंवद्भावरभावटिलोपयणादिपरार्थम्। पुंवद्भावः—एनीमाचष्ट एतयति।

---

१ - 'वात्सीयते, गार्गीयते' इत्यपपाठो मुद्रितेषु ।

श्येतयति। 'तसिलादिष्वा कृत्वसुचः' (६.३.३५) इति इष्टे पुंवद्भाव उक्तः। रभावः—पृथुमाचष्टे प्रथयति। म्रदयति। टिलोपः—पटुमाचष्टे पटयति। लघयति। यणादिपरम्—स्थूलमाचष्टे स्थवयति। भारद्वाजीयास्तु पठन्ति—णाविष्ठवत् प्रातिपदिकस्य पुंवद्भावरभावटिलोपयणादिपरविन्मतोर्लुक्कनर्थमिति। स्रग्विणमाचष्टे स्रजयति। वसुमन्तमाचष्टे वसयति। युवानमाचष्टे यवयति, कनयति। एतदुभयमप्युदाहरणमात्रम्, न परिगणनम्। प्रादयोऽपि हीष्यन्ते। प्रियमाचष्टे प्रापयति॥

स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः॥ १५६ ॥

स्थूल दूर युव ह्रस्व क्षिप्र क्षुद्र इत्येतेषां यणादिपरं लुप्यत इष्ठेमेयस्सु परतः, पूर्वस्य च गुणो भवति। स्थूल—स्थविष्ठः। स्थवीयान्। दूर—दविष्ठः। दवीयान्। युवन्—यविष्ठः। यवीयान्। ह्रस्व—ह्रसिष्ठः। ह्रसिमा। ह्रसीयान्। क्षिप्र—क्षेपिष्ठः। क्षेपिमा। क्षेपीयान्। क्षुद्र—क्षोदिष्ठः। क्षोदिमा। क्षोदीयान्। ह्रस्वक्षिप्रक्षुद्रशब्दाः पृथ्वादिषु पठ्यन्ते। परग्रहणं किम् ? यविष्ठः, यवीयान्, ह्रसिष्ठः, ह्रसीयान् इत्यत्र पूर्वस्य यणादेर्लोपो मा भूत्। पूर्वग्रहणं विस्पष्टार्थम्॥

प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकाणां प्रस्थस्फवर्बंहिगर्वर्षित्रब्द्राघिवृन्दाः॥ १५७ ॥

प्रिय स्थिर स्फिर उरु बहुल गुरु वृद्ध तृप्र दीर्घ वृन्दारक इत्येतेषां प्र स्थ स्फ वर् बंहि गर् वर्षि त्रप् द्राघि वृन्द इत्येते यथासंख्यमादेशा भवन्ति इष्ठेमेयस्सु परतः। प्रिय—प्रेष्ठः। प्रेमा। प्रेयान्। स्थिर—स्थेष्ठः। स्थेयान्। स्फिर—स्फेष्ठः। स्फेयान्। उरु—वरिष्ठः। वरिमा। वरीयान्। बहुल—बंहिष्ठः। बंहिमा। बंहीयान्। गुरु—गरिष्ठः। गरिमा। गरीयान्। वृद्ध—वर्षिष्ठः। वर्षीयान्। तृप्र—त्रपिष्ठः। त्रपीयान्। दीर्घ—द्राघिष्ठः। द्राघिमा। द्राघीयान्। वृन्दारक—वृन्दिष्ठः। वृन्दीयान्। प्रियोरुगुरुबहुलदीर्घाः पृथ्वादिषु पठ्यन्ते। तेनान्येषामिमनिज् न भवतीति नोदाह्रियते॥

बहोर्लोपो भू च बहोः॥ १५८ ॥

बहोरुत्तरेषामिष्ठेमेयसां लोपो भवति, तस्य च बहोः स्थाने भू इत्ययमादेशो भवति। भूमा। भूयान्। बहुशब्दः पृथ्वादिषु पठ्यते। बहोरिति पुनर्ग्रहणं स्थानित्वप्रतिपत्त्यर्थम्, अन्यथा हि प्रत्ययानामेव भूभावः स्यात्॥

इष्ठस्य यिट् च॥ १५९ ॥

बहोरुत्तरस्येष्ठस्य यिडागमो भवति, बहोश्च भूरादेशो भवति। भूयिष्ठः। लोपापवादो यिडागमः, तस्मिन्निकार उच्चारणार्थः॥

ज्यादादीयसः॥ १६० ॥

ज्यादुत्तरस्येयस आकार आदेशो भवति। ज्यायान्। लोपस्य यिटा व्यवहितत्वादादित्युच्यते। लोपे हि सति अकृद्यकारे (७.४.२५) इति दीर्घत्वेन ज्यायानिति सिध्यति॥

र ऋतो हलादेर्लघोः॥ १६१ ॥

रशब्द आदेशो भवति ऋकारस्य हलादेर्लघोरिष्ठेमेयस्सु परतः। प्रथिष्ठः। प्रथिमा। प्रथीयान्। म्रदिष्ठः। म्रदिमा। म्रदीयान्। ऋत इति किम्? पटिष्ठः। पटिमा। पटीयान्। हलादेरिति किम्? ऋजिष्ठः। ऋजिमा। ऋजीयान्। लघोरिति किम्? कृष्ण—कृष्णिष्ठः। कृष्णिमा। कृष्णीयान्। परिगणनमत्र कर्तव्यम्।

पृथुं मृदुं भृशं चैव कृशं च दृढमेव च।
परिपूर्वं वृढं चैव षडेतान् रविधौ स्मरेत्॥

तत इह न भवति—कृतमाचष्टे कृतयति। मातरमाचष्टे मातयति। भ्रातयति॥

विभाषर्जोश्छन्दसि॥ १६२ ॥

ऋजु इत्येतस्य ऋतः स्थाने विभाषा रेफ आदेशो भवतीष्ठेमेयस्सु परतश्छन्दसि विषये। रजिंष्ठ[1]मनुं नेषि पन्थांम् (ऋ० १.९१.१)। त्वमृजिष्ठः॥

प्रकृत्यैकाच्॥ १६३ ॥

एकाज् यद् भसंज्ञकं तदिष्ठेमेयस्सु परतः प्रकृत्या भवति। स्रग्विन्नित्येतस्य विन्नन्तस्य स्रजिष्ठः, स्रजीयान्, स्रजयति। स्रुग्वदित्येतस्य मत्वन्तस्य स्रुचिष्ठः, स्रुचीयान्, स्रुचयति। एकाजिति किम्? वसुमदित्येतस्य वसिष्ठः, वसीयान्॥ **प्रकृत्याके राजन्यमनुष्ययुवानः॥** अके प्रत्यये परतो राजन्य मनुष्य युवन्नित्येते प्रकृत्या भवन्ति। राजन्यानां समूहो राजन्यकम्। मनुष्याणां समूहो मानुष्यकम्। 'आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति' (६.४.१५१) इति यलोपः प्रकृतिभावेन न भवति। यूनो भावो यौवनिका। मनोज्ञादित्वाद् (५.१.१३३) वुञ्। तस्य 'नस्तद्धिते' (६.४.१४४) इति टिलोपो न भवति॥

---

१ - 'यिट् च' इति न्यासः।

इनण्यनपत्ये॥ १६४ ॥

इन्नन्तमनपत्यार्थेऽणि परतः प्रकृत्या भवति। सांकूटिनम्। सांराविणम्। सांमार्जिनम्। 'अभिविधौ भाव इनुण्' (३.३.४४), 'अणिनुणः' (५.४.१५) इत्यण्। स्रग्विण इदं स्राग्विणम्। अणीति किम् ? दण्डिनां समूहो दाण्डम्। 'अनुदात्तादेरञ्' (४.२.४४) इत्यञ्प्रत्ययः। अनपत्य इति किम् ? मेधाविनोऽपत्यं मैधावः॥

गाथिविदथिकेशिगणिपणिनश्च॥ १६५ ॥

गाथिन् विदथिन् केशिन् गणिन् पणिन् इत्येते चाणि प्रकृत्या भवन्ति। गाथिनोऽपत्यं गाथिनः। वैदथिनः। कैशिनः। गाणिनः। पाणिनः। अपत्यार्थोऽयमारम्भः॥

संयोगादिश्च॥ १६६ ॥

संयोगादिश्चेनणि प्रकृत्या भवति। शङ्खिनोऽपत्यं शाङ्खिनः। माद्रिणः। वाज्रिणः॥

अन्॥ १६७ ॥

अन्नन्तमणि प्रकृत्या भवत्यपत्ये चानपत्ये च। सामनः। वैमनः। सौत्वनः। जैत्वनः॥

ये चाभावकर्मणोः॥ १६८ ॥

यकारादौ च तद्धितेऽभावकर्मणोरर्थयोरन् प्रकृत्या भवति। सामसु साधुः सामन्यः। वेमन्यः। अभावकर्मणोरिति किम् ? राज्ञो भावः कर्म वा राज्यम्। राजन्निति पुरोहितादिषु (५.१.१२८) पठ्यते। ततोऽयं यक् प्रत्ययः॥

आत्माध्वानौ खे॥ १६९ ॥

आत्मन् अध्वन् इत्येतौ खे परतः प्रकृत्या भवतः। आत्मने हित आत्मनीनः। अध्वानमलङ्गामी अध्वनीनः। ख इति किम् ? प्रत्यात्मम्। प्राध्वम्। प्रत्यात्ममित्यव्ययीभावे 'अनश्च' (५.४.१०८) इति समासान्तष्टच्प्रत्ययः। प्राध्वमिति 'उपसर्गादध्वनः' (५.४.८५) इत्यच्प्रत्ययः॥

न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः॥ १७० ॥

---

१ - 'ब्रह्मण्यः' इति बाल०।

मपूर्वोऽन् अवर्मणोऽणि परतोऽपत्येऽर्थे न प्रकृत्या भवति। सुषाम्णोऽपत्यं सौषामः। चान्द्रसामः। मपूर्व इति किम्? सौत्वनः। अपत्य इति किम्? चर्मणा परिवृतो रथः चार्मणः। अवर्मण इति किम्? चक्रवर्मणोऽपत्यं चाक्रवर्मणः॥ **मपूर्वप्रतिषेधे वा हितनाम्न इति वक्तव्यम्॥** हितनाम्नोऽपत्यं हैतनामः, हैतनामनः॥

ब्राह्मोऽजातौ॥ १७१ ॥

योगविभागोऽत्र क्रियते। ब्राह्म इत्येतदपत्याधिकारेऽपि सामर्थ्यादपत्यादन्यत्राणि टिलोपार्थं निपात्यते। ब्राह्मो गर्भः। ब्राह्ममस्त्रम्। ब्राह्मं हविः। ततोऽजातौ। अपत्य इत्येव। अपत्ये जातावणि ब्रह्मणष्टिलोपो न भवति। ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मणः। अपत्य इत्येव—ब्राह्मी ओषधिः॥

कार्मस्ताच्छील्ये॥ १७२ ॥

कार्म इति ताच्छील्ये टिलोपो निपात्यते। कर्मशीलः कार्मः। 'शीलम्', 'छत्रादिभ्यो णः' (४.४.६१, ६२) इति णप्रत्ययः। यद्येवम्, किमर्थमिदम्, 'नस्तद्धिते' (६.४.१४४) इत्येव टिलोपः सिद्धः? सत्यमेतत्। ज्ञापकार्थं तु। एतज् ज्ञापयति—'ताच्छीलिके णेऽण्कृतानि भवन्ति' (परि० ८७) इति। तेन चौरी, तापसीति णान्तादपीकारः सिद्धो भवति। ताच्छील्य इति किम्? कर्मण इदं कार्मणम्॥

औक्षमनपत्ये॥ १७३ ॥

औक्षमित्यनपत्येऽणि टिलोपो निपात्यते। औक्षं पदम्। अनपत्य इति किम्? उक्ष्णोऽपत्यमौक्ष्णः। 'षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि' (६.४.१३५) इत्यलोपः॥

दाण्डिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्माशिनेयवासिनायनिभ्रौणहत्यधैवत्य-सारवैक्ष्वाकमैत्रेयहिरण्मयानि॥ १७४ ॥

दाण्डिनायन हास्तिनायन आथर्वणिक जैह्माशिनेय वासिनायनि भ्रौणहत्य धैवत्य सारव ऐक्ष्वाक मैत्रेय हिरण्मय इत्येतानि निपात्यन्ते। दण्डिन् हस्तिन् इत्येतौ नडादिषु (४.१.६६) पठ्येते, तयोरायने परतः प्रकृतिभावो निपात्यते। केषांचित् तु हस्तिन्निति नडादिषु न पठ्यते। तेषामत एव निपातनात् फगपि भवति। दण्डिनोऽपत्यं दाण्डिनायनः। हस्तिनोऽपत्यं हास्तिनायनः। अथर्वन्निति वसन्तादिषु (४.२.६३) पठ्यते। अथर्वणा प्रोक्तो ग्रन्थोऽपि उपचाराद् अथर्वन्नित्युच्यते। तमधीते यः स आथर्वणिकः। इके

प्रकृतिभावो निपात्यते। जिह्माशिन्निति शुभ्रादिषु (४.१.१२३) पठ्यते। तस्य एये परतः प्रकृतिभावो निपात्यते। जिह्माशिनोऽपत्यं जैह्माशिनेयः। वासिनोऽपत्यम्, 'उदीचां वृद्धादगोत्रात्' (४.१.१५७) इति फिञ्। तत्र प्रकृतिभावो निपात्यते। वासिनायनिः। भ्रूणहन् धीवन् इत्येतयोः ष्यञि परतस्तकारादेशो निपात्यते। भ्रूणघ्नो भावो भ्रौणहत्यम्। धीव्नो भावो धैवत्यम्। 'हनस्तोऽचिण्णलोः' (७.३.३२) इति यत् तत्वं तद् धातुप्रत्यये (परि० ८८) एवेति भ्रौणघ्नो वार्त्रघ्न इत्यत्र न भवति, अतो भ्रौणहत्ये तत्वं निपात्यते। सारव इति सरयू इत्येतस्याणि परतोऽयूशब्दलोपो निपात्यते। सरय्वां भवं सारवमुदकम्। ऐक्ष्वाक इति स्वरसर्वनाम्ना एकश्रुत्या पठ्यते। ततोऽयमाद्युदात्तोऽन्तोदात्तश्च निपात्यते। इक्ष्वाकोरपत्यं 'जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्' (४.१.१६८) इत्यञ्, तत्रोकारलोपो निपात्यते। ऐक्ष्वाकः। इक्ष्वाकुषु जनपदेषु भवः 'कोपधादण्' (४.२.१३२) इत्यण्। ऐ१क्ष्वाकः। मैत्रेय इति मित्रयुशब्दो गृष्ट्यादिषु (४.१.१३६) पठ्यते, ततो ढञि कृते यादेरियादेशाप- वादो युशब्दलोपो निपात्यते। मित्रयोरपत्यं मैत्रेयः। अथ किमर्थं मित्रयुशब्दो बिदादिषु (४.१.१०४) एव न पठ्यते, तत्राञि कृते यादेः (७.३.२) इति इयादेशेनैव सिद्धम्, एवं च युलोपार्थं निपातनं कर्तव्यं न भवति, यस्कादिषु (२.४.६३) च बहुषु लुगर्थः पाठो न कर्तव्यो भवति, मित्रयव इत्यञः (२.४.६४) इत्येव हि लुकः सिद्धत्वात् ? नैतदस्ति। मित्रयूणां संघ इत्यत्र गोत्रचरणाद् (४.३.१२६) वुञं बाधित्वा मैत्रेयकः सङ्घ इत्यत्र 'सङ्घाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण्' (४.३.१२७) इत्यण् प्राप्नोति। हिरण्मयमिति हिरण्यस्य मयटि यादिलोपो निपात्यते, हिरण्यस्य विकारो हिरण्मयः॥

ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानिच्छन्दसि ॥ १७५ ॥

ऋत्व्य वास्त्व्य वास्त्व माध्वी हिरण्यय इत्येतानि निपात्यन्ते छन्दसि विषये। ऋतु वास्तु इत्येतयोर्यति यणादेशो निपात्यते। ऋतौ भवम् ऋत्व्यम् (पै० सं० १६.२५.१४)। वास्तौ भवं वास्त्व्यम्। वस्तुशब्दस्याणि यणादेशो निपात्यते। वस्तुनि भवो वास्त्वम् (मै० सं० २.२.४)। मधुशब्दस्याणि स्त्रियां यणादेशो निपात्यते। माध्वीर्नः स१न्त्वोषंधीः (ऋ० १.९०.६)। हिरण्यशब्दाद् विहितस्य मयटो मशब्दस्य लोपो निपात्यते। हिरण्ययम् (ऋ० १.२५.१३)॥

॥ इति श्रीवामनविरचितायां काशिकायां वृत्तौ षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

---

१ - ' ण्ये ' इत्यपपाठो मुद्रितेषु।

२ - ' ऽयूशब्दलोपो ' इति बाल०। ' यूशब्दस्य व इत्यादेशो ' इति तारा० है०।

३ - ' इत्यञो यञञोश्च ' इति है०।

४ - ' अञि ' वा स्यात् , स्वरो वा व्यत्ययेन कल्प्येत।